

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

ТЕРИТОРІЯ МОВИ
Тараса Шевченка

Монографія

Київ 2016

УДК 811.161.2'42 Шевченко
ББК 81.2.Ук-7
Т 35

Відповідальний редактор –
доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України **С.Я. Єрмоленко**

Рецензенти:
Смілянська В.Л., д.філол.н., професор,
Сологуб Н.М., д.філол.н., професор,
Лебединська Т.М., к.філос.н., професор

Т 35 **Територія мови Тараса Шевченка:** Монографія / [С.Я. Єрмоленко, Г.М. Вокальчук, А.Ю. Ганжа, Л.П. Гнатюк, Г.М. Сюта]; за ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. – 348 с.

ISBN 978-966-489-356-2

У книжці йдеться про нове бачення мовотворчості Тараса Шевченка як філософії українського Слова. Вміщено інформацію про лінгвокультурні орієнтири творчості Кобзаря: книжно-історичні, народнописенні, усно-розмовні, літературні, про життя Шевченкового слова в сучасній українській літературній мові.

Серед численних праць із шевченкознавства книжку вирізняє сучасний погляд на місію Шевченка в утвердженні нової української літературної мови.

Видання розраховане на найширше коло читачів.

УДК 811.161.2'42 Шевченко
ББК 81.2.Ук-7

*До друку рекомендувала вчена рада
Інституту української мови НАН України
(протокол № 13 від 24 листопада 2015 року)*

У дизайні обкладинки використано
«Карту южно-русских нарѣчій и говоровъ» (1871)
К.П. Михальчука

ISBN 978-966-489-356-2

© С.Я. Єрмоленко, Г.М. Вокальчук,
А.Ю. Ганжа, Л.П. Гнатюк, Г.М. Сюта, 2016

ЗМІСТ

«Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди...» (замість передмови)	6
---	---

Розділ I. Мовотворчість Т. Шевченка в контексті самоідентифікації українців .....

11

1.1. «Шевченко як поет – це був сам народ» (Єрмоленко С.Я.)	11
--	----

1.2. Багатовимірність Шевченкової мови (Єрмоленко С.Я.)	20
--	----

1.3. Лінгвофеномен фундатора національної літературної мови: естетико-соціальні проєкції (Ганжжа А.Ю.)	25
---	----

1.3.1. Індивідуальність письменника в дискурсивній практиці творення літературної мови.	26
--	----

1.3.2. Синтез національного та європейського в становленні слов'янських літературних мов	37
--	----

1.4. Мова Т. Шевченка і староукраїнська книжна традиція (Гнатюк Л.П.)	49
--	----

1.5. Від мови Т. Шевченка до сучасної літературної мови (Єрмоленко С.Я.)	72
---	----

1.5.1. «Ну що б, здавалося, слова...» (Літературна норма в аспекті мовної свідомості українців)	77
---	----

1.5.2. Аксиологічна природа мовної норми	86
--	----

РОЗДІЛ II. Естетичний канон літературної мови (Єрмоленко С.Я.) .....

95

2.1. Народна пісня і мова Т. Шевченка	95
---	----

2.1.1. Мовна практика поетів-романтиків	95
---	----

2.1.2. Індивідуалізація народнопісенних образів.	101
---	-----

2.1.3. Від образу-символу до конкретно-чуттєвого змісту слова	108
---	-----

2.2. Естетизація усно-розмовних висловів у поезії Тараса Шевченка	117
2.2.1. «Якби з ким сісти хліба з'їсти, промовить слово» (концепт РОЗМОВА)	117
2.2.2. «Один у другого питаєм...» (питальні інтонації як ознака філософського мислення)	125
2.2.3. «Зоре моя вечірняя, зійди над горою» (роль звертань у діалогізації тексту).	129
2.3. Вербалізація простору і часу	134
2.3.1. «На весь світ великий, на всю Україну...» (концепт УКРАЇНА)	134
2.3.2. «Минають дні, минають ночі...» (концепт ЧАС)	141
2.3.3. «Кругом поле, як те море, широкє синіє...» (концепт МОРЕ)	147
2.3.4. «З хатини видно Україну...» (концепт ХАТА)	152
2.3.5. «Світе ясний, світе тихий...» (концепт СВІТ)	157
2.3.6. «Садок вишневий коло хати...»	159

РОЗДІЛ III. Традиції і новаторство в мові

Тараса Шевченка	167
3.1. Цитата в мові Тараса Шевченка і Шевченкова цитата в сучасній поетичній мові (Сюта Г.М.)	167
3.1.1. Історія вивчення цитатності Шевченкової мови	167
3.1.2. Цитата в поетичній мові Тараса Шевченка	174
3.1.2.1. Фольклорна цитата	175
3.1.2.2. Біблійна цитата	178
3.1.2.3. Цитата із світової літератури	184
3.1.3. Шевченкові цитати в сучасній українській поетичній мові	186
3.1.3.1. Структурно-композиційні параметри Шевченкової цитати	188

3.1.3.2. Ідейно-тематичні параметри Шевченкових цитат	195
3.1.3.3. Семантико-оцінна «пластичність» Шевченкової цитати	202
3.1.4. «Кругообіг образів» у поетичній мові Т. Шевченка: автоцитатність чи самоповтори?	205
3.2. Неологія Тараса Шевченка: лексикографічна інтерпретація (<i>Вокальчук Г.М.</i>)	213
3.2.1. Лексичні новотвори у словниках мови Т. Шевченка	213
3.2.2. Принципи укладання «Словника лексичних новотворів Т. Шевченка»	226
3.2.3. Словник лексичних новотворів Т. Шевченка.	259
3.3. Семантика Шевченкового слова у словнику і в текстах (<i>Єрмоленко С.Я.</i>)	289
3.3.1. «Неокраєне крило» поетового слова.	289
3.3.2. Секрет простих Шевченкових слів	298
Післямова.	308
Додатки	
<i>Додаток 1. Кількісно-контекстуальні маркери слововживань із загальною семантикою ГОВОРИТИ, БАЧИТИ</i> (<i>Єрмоленко С.Я., Петренко Л.І.</i>)	310
<i>Додаток 2. Фіксація лексичних новотворів Т. Шевченка у словниках</i> (<i>Вокальчук Г.М.</i>)	327
Література	331

«БУДЕШ, БАТЬКУ, ПАНУВАТИ, ПОКИ ЖИВУТЬ ЛЮДИ...»

(замість передмови)

Так звертався Тарас Шевченко у вірші «На вічну пам'ять Котляревському» до автора «Енеїди». А втім, ці слова адресуємо й Тарасові Григоровичу Шевченку, засвідчуючи неперебутність його мовотворчості, яка органічно продовжила українську писемно-літературну традицію й визначила нові шляхи розвитку української літератури та літературної мови.

Поняття *Україна, українська мова, самоідентифікація українців* природно асоціюються в національній свідомості передусім із мовотворчістю Тараса Шевченка.

Закономірно постає питання, чому українці, маючи літературу й писемно-літературну мову задовго до появи першого видання «Кобзаря», творцем нової (сучасної) літературної мови вважають Тараса Шевченка. Цю тему не вдається вичерпати шевченкознавству в жоден ювілейний і неювілейний рік, бо мова Шевченка як зачарована, невлонима субстанція щоразу постає перед нами в новому осмисленні. Так підтверджується слушність думки Євгена Маланюка: «Між генієм та сучасністю завше колізія. Геній дає всього себе, але сучасність бере від нього те, що вона здужає взяти. Це стосується як окремих людей, так і поколінь, як суспільства, так і певної доби, її прагнень, її духу... Несмертельні твори не-смертельних творців, живучи у віках, перетерплюють у свідомості сучасників невпинну еволюцію»¹. Ця тема стала предметом обговорення сучасних європейських інтелектуалів Умберто Еко і Жан-Клода Кар'єра, пор. діалог філософів: «*Жан-Клод Кар'єр – Справжній Шекспір зникає в славі Шекспіра. Шекспіра без праць про нього ніхто би не знав. Доробок Шекспіра – це доробок Шекспіра*

¹ *Маланюк С.* Книга спостережень: Статті про літературу / С. Маланюк. – К.: Дніпро, 1997. – С. 115-116.

і без самого Шекспіра. *Умберто Еко* – ..Кожна книжка інкрустується інтерпретаціями, що ми їй надавали протягом усього часу її існування. Ми не читаємо Шекспіра так, як він писав. Наш Шекспір багатший за того, якого читали його сучасники. Щоби шедевр став став шедевром, достатньо, щоб він був відомим і щоб усотав у себе всі інтерпретації, які він же й провокує і які допоможуть перетворити його на те, чим він є»².

Шевченкознавці звертають увагу на «іманентну трудність Шевченка»³, тексти якого існують у варіантах, причому визначити якийсь один із них як канонічний не просто. Йдеться як про рукописну, так і про друковану спадщину поета. Наприклад, Василь Сімович, досліджуючи видання С. Єфремова та М. Новицького 1926 р., у статті «*Чи можна вже студіювати Шевченкову мову*» зауважував про потребу оригінального Шевченкового тексту. Мовознавець писав, що видавці замінили Шевченкові форми *шо, шоб* на *що, щоб*. Шевченко знав обидва варіанти, тому це не суттєво, але не можна характерне Шевченкове *тільки* замінювати на *тільки*, Шевченкове *ледви-ледви* на *ледве*, не можна *шо-вечора* переробляти на *що-вечора*; «не можна з дуже цікавого Шевченкового *тойді ж* викидати **й** чи друкувати *замість*, коли в автографі *замість*.

У Шевченка плутання **ы** з **и**, обидва знаки з **е**, але видавці йдуть за сучасним написанням. Чому ж тоді не дотримуються цього правила в передаванні архаїчних (ст.сл.) слів і пишуть *алілуя, сіріч, прісносущій, нізпошли, ланіти, чому достойно петая?*

В автографі *меж*, а не *між*, *присплят*, а не *присплять*»⁴. Зауваги В. Сімовича стосуються формально-структурних, правописних варіантів, тоді як варіантність у значенні змістовому, семантичному – характерна ознака взагалі багатьох текстів Шевченка.

² *Еко У., Кар'єр Ж.-К.* Не сподівайтесь позбутися книжок. – Львів: Вид-во Старого Лева, 2015. – С. 123.

³ *Грабович Г.* Між словом і схемою (у пошуках Шевченкового тексту) / *Г. Грабович // Сучасність.* – 1993. – № 11. – С. 105.

⁴ *Сімович В.* Праці у двох томах. Том I: мовознавство/В. Сімович; упорядкування і передмова Людмили Ткач. – Чернівці: Книги–XXI, 2005. – С. 328-331.

Про «силове поле, вібрацію тексту» Шевченка пише Г. Грабович, наголошуючи на тому, що самоцитування, текстові варіанти зумовлені роллю медитації, сповіді, врешті, тим, що «постійний об'єкт його творчості – він сам, еґо, його душевна історія»⁵. Очевидно, могутній почуттєвий струмінь поезії Шевченка вирізняє його творчість з-поміж таких поетів, як Міцкевич, Пушкін, і дає підстави дослідникові зробити висновок, що «Міцкевич і Пушкін – поети «в ширину», а він [Шевченко] – поет «у глибину»⁶.

Інтерпретація Шевченкового тексту – це постійний незавершений процес: нові покоління прочитують Шевченкові тексти в нових суспільних умовах. Подібно до того, як змінюється характер пам'ятників Шевченка, наприклад, бажання бачити поета молодим, а не в кожусі і в смушевій шапці, змінюється і характер сприймання поетових текстів, розуміння його пророчих афористичних висловів. Чи можна говорити про глибше трактування нашими сучасниками текстів Кобзаря? Очевидно, час накладає нові вимоги і розкриває нове прочитання творів Шевченка.

Стрижневим питанням є співвідношення мови Кобзаря і сучасної української літературної мови. Лінгвісти простежують, що стало нормативним, а що є відхиленням від сучасної літературної мови у текстах Шевченка, фіксують діалектні, застарілі слова, засвідчують неусталеність графічної практики поета, проте порушити твердження про конструктивну чи вирішальну роль Кобзаря у становленні сучасної літературної норми нікому не вдасться. Причина такої стійкості в тому, що норма нашої літературної мови виростала з естетики Шевченкового слова, зі світовідчужання, емоційного огрому Кобзаря, з його мови як символу єднання, засобу самоідентифікації українців. Власне, саме поезія Шевченка виконала роль реаніматора національно-мовної свідомості (див. розділ «Українська мова як інструмент реанімації національної свідомості») ⁷.

⁵ Грабович Г. Між словом і схемою (у пошуках Шевченкового тексту) / Г. Грабович // Сучасність. – 1993. – № 11. – С. 118.

⁶ Там само. – С. 117.

⁷ Русанівський В.М. Історія української літературної мови: підручник / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – С. 146-169.

Ставлячи питання про критерії літературної норми і про значення мови Шевченка для становлення цієї норми, маємо наголосити, що кожний період розвитку літературної мови пов'язаний із суспільними умовами функціонування національної мови, а теми і мотиви творчості Кобзаря зумовлені авторським емоційно-інтелектуальним переживанням, художньо-словесним осмисленням соціально-національних проблем.

Сприймання Шевченкової творчості як засобу самоідентифікації українців передбачає вплив на суспільну свідомість художнього слова, тобто естетичну мотивацію вироблення літературної норми. Культурно-історичний підхід, для якого характерна взаємодія соціально-економічних, позамовних і власне лінгвальних чинників, спирається на визначальну роль естетичного канону Шевченкової мови у становленні норми української літературної мови.

Таємниця впливу Шевченкової мови полягає в її позірній простоті. Розшифрування глибини простого мововираження поета торкається проблеми традиції і новаторства Кобзаря. Словник авторських новотворів Шевченка певною мірою може засвідчити, що поет був справді новатором у пошуках оригінальних форм вираження думки. У проблемі «мова Шевченка» авторські неологізми займають чільне місце, оскільки через них пізнаємо особливості ідіостилю поета, його роботу із словесним матеріалом (це не була механічна, формальна гра із засобами мови). А втім, є ще один аспект мовотворчості Шевченка: перенесення інтелектуально-почуттєвого змісту літературно-писемних текстів від давнини до сучасності. У Шевченкових текстах фіксуємо глибинне знання автором Святого письма. Так само, як органічними у його мовомисленні є біблійні цитати, так і Шевченкові звороти, слова-символи, афоризми переходять у нові тексти наступного періоду історії української літературної мови.

Лінгвісти, досліджуючи тексти Шевченка, звертають увагу на зв'язок його мови з книжною традицією українського письменства. Відчуваючи потреби мовно-художнього оформлення нових суспільних ідей, поет звертався до різних часових маркерів

Територія мови Тараса Шевченка

літературної мови. Деякі з них, як, наприклад, фольклорні, народнопісенні джерела, є понадчасовими, а деякі (старослов'язи) проєктуються на попередні періоди розвитку літературної мови. Шевченко фактично переплавляв ці засоби різних джерел формування літературної мови, витворював свій індивідуальний стиль, в якому домінують роль виконували структурні елементи народнорозмовного джерела.

Піднесення розмовності до вищих регістрів поетичності – характерна ознака ідіостилю Шевченка. Геніальна простота Шевченкового слова полягає в органічному сплаві народнорозмовної мови з книжними і фольклорними джерелами, що й визначило естетичний канон літературної норми української мови.

Розділ I

МОВОТВОРЧИСТЬ Т. ШЕВЧЕНКА В КОНТЕКСТІ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

1.1. «ШЕВЧЕНКО ЯК ПОЕТ – ЦЕ БУВ САМ НАРОД»

Котляревський узяв у народу його мову, узвичаївши її в статусі літературної, а Шевченко власне повернув мову народові, але в новій якості: він дав літературній мові звання народної, бо ж і сам народ сприйняв її як свою. Не було б Шевченкової мови, якби не було мови Котляревського.

С.Я. Єрмоленко

Зміст поняття «мова Шевченка», як родового, загального, охоплює кілька видових понять: мова, яку Шевченко засвоїв у дитинстві від батьків; мова, якою спілкувався впродовж життя митець; мова, якою писав свої твори. У зв'язку з актуалізованим у сучасному філологічному дискурсі поняттям мовної особистості названі змістові складники набувають самостійного значення. Але зважаючи на ту роль, яку відіграла у формуванні національної

свідомості українців невелика книжечка «Кобзар» (1840 р.) і на історичну долю поетичних творів Шевченка українською мовою, маємо визнати, що основним змістом поняття «мова Шевченка» є *мова поезії* Шевченка. Саме в поезії прочитували сучасники поета його пророчі ідеї, магія поетичного Шевченкового слова заворожувала читачів і своїм змістом, і формою.

Лінгвошевченкознавство змінювало свої акценти залежно від розвитку теоретичного мовознавства і насамперед від стрижневих понять, пов'язаних із визначенням природної людської мови і зв'язку мови з іншими науковими поняттями. Пор: *Мова – основний засіб людського спілкування; Мова – засіб формування думки; Мова – знакова система; Мова – духовна скарбниця культури; Мова – код культури; Мова і національна ідентичність; Мова і національна свідомість; Мова і особистість; Мова і суспільство* тощо.

Творчість Шевченка містить багатий емпіричний матеріал для осмислення названих проблем стосовно до феномену української мови. Поет своєю мовно-творчою практикою фактично підтверджує висловлену О. Потебнею думку про те, що художнє пізнання світу, суспільних процесів часто випереджає появу наукового дослідження й формування відповідних понять. І хоч поняття *націєтворення, націософія*, означаючи тривалий історично-суспільний процес, оформилися як сучасні терміни значно пізніше, проте поява такої творчої особистості, як Шевченко, має найпряміший зв'язок із названими явищами. Це відчували й сучасники Кобзаря. Так, І. Франко писав: «Писателем, котрий зробив у нас те, що Данте в літературі італійській, Кальдерон і його група в іспанській, Шекспір в англійській, мусимо вважати Тараса Шевченка. І в його творах елемент традиційний і щодо змісту, і щодо форми ще дуже сильний і помітний, але його могутня, світла індивідуальність усюди вміє тим запозиченим елементам надати відрубну, шевченківську ціху, відрубну окраску»⁸.

У спогадах сучасників Шевченка бачимо захоплення стилем поета, його простою і щирою мовою, що нагадувала народні пісні,

⁸ Франко І. Твори в 50-ти томах. Т. 28 / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 78.

але відкривала читачеві оригінальний світ індивідуальної творчості, пор. висловлювання Івана Франка про поезію «Перебендя»: «Всі оригінальні прикмети його поезії: сердечна щирість, простота і разом пластичність вислову, чудово чиста мова, увесь той, так сказати, сік українських пісень народних, з меланхолійною основою і відтінками делікатного юмору, перетворений в кипучу кров самого Шевченка, закрашений сильно його індивідуальністю»⁹. Про надзвичайну точність і водночас мистецьку досконалість Шевченкового слова писав Пантелеймон Куліш, згадуючи поему «Наймичка»: «Живопись природы и нравов малорусских возведена здесь до изумительной точности и вместе с тем свободы, в которой искусство заметно только для опытного глаза. Наивное и трогательное положено в основу поэмы, и в этом отношении я не знаю ничего совершеннее ни в одной европейской литературе»¹⁰.

У поетичній творчості, в особливостях мовного самовираження Шевченка сучасники бачили, відчували, сприймали глибоку народність і водночас європейськість, філософію загальнолюдських цінностей, що ставить його поезію на рівень світової літератури. Феномен народності поетичної мови Шевченка, на думку М. Костомарова, був визначений і зумовлений усіма обставинами життя, долі поета: «...Шевченко не наслідував народних пісень. Шевченко не мав на меті ні описувати свій народ, ні підлащуватися під народний тон: йому не було потреби підлащуватися, бо він по природі своїй інакше не розмовляв. **Шевченко як поет – це був сам народ**, що породжував свою поетичну творчість... З цього боку Шевченко був обранцем народу в прямому значенні цього слова; народ мовби обрав його співати замість себе... Потреба самооживлення відчувається в народі, народ почуває, мислить; багато чим переповнилась його душа, багато страждань у ній нагромадилось, багато бажань він готовий висловити: він шукає самовираження; він знаходить його у своїх обранцях, поетичних особистостях, які живуть життям народу, стоять вище від

⁹ Франко І. Твори в 50-ти томах. Т. 27 / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 305.

¹⁰ Куліш П.О. Твори: В 2 т. / П.О. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 487.

кожного, зокрема за обдарованням, і тому здатних висловити належним чином те, що всі відчують, думають, бажають. Ось такою особистістю був Шевченко»¹¹.

Мова поезії Шевченка акумулювала в собі, уособила той тип національного світосприймання, який визначив долю української літературної мови й шляхи її стилістично-виражального розвитку. Якщо розвивати думку сучасних дослідників про національний (народний) стиль¹², маємо констатувати, що Шевченко був творцем цього стилю. До народної мови зверталися у своїй художній творчості й І.П. Котляревський, і Г. Квітка-Основ'яненко. Вони цінували й використовували скарби народного слова, захоплювалися його самобутністю, але тільки Шевченко зміг відчуті ті реєстри, тональності народної мови, які були суголосними зі сприйманням і почуваннями українців. Поет відкрив українцям народну мову в новій писемно-літературній якості, показавши, що вона здатна передати найглибші людські почуття, що нею можна і в поетичній формі, через словесно-художні образи висловити філософські погляди на світ, на буття людини в світі.

Від І. Котляревського і до кінця ХХ ст. українська мова зберігає ті характерні ознаки літературного стандарту, які, по-перше, вирізняють її з-поміж інших літературних мов, по-друге, відмежовують саме цей часовий відтинок (понад два століття!) від попередніх століть писемно-літературної практики. В історії українського мовознавства було прийнято називати Котляревського зачинателем нової літературної мови. Адаже на словник письменника були орієнтовані лексикографічні праці, в яких формувалася, утверджувалася літературна норма української мови. А втім, тривалий історичний період, що минув із часу появи «Енеїди» Котляревського, не міг не позначитися на різному трактуванні мовно-художньої практики І. Котляревського. Так, академік Юрій Шевельов, протиставляючи мову творів Т. Шевченка мові

¹¹ Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І.М. Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 140-141.

¹² Gajda S. Styl narodowy jako kategoria stylistyczna / Stanisław Gajda // Stylistyka XXI, 2012. – S. 7-18.

«Енеїди» І. Котляревського, пише: «У тому сенсі, як ми тепер говоримо про українську мову, *Енеїда* не була написана українською мовою. Якщо вживати сучасної термінології, вона була написана суржигом. Коли Шевченко яких шість років пізніше охрестив *Енеїду* «сміховиною на московський шталт», він міг стосувати це і до жанрових особливостей поеми, і до її мови. 1861 р. Панько Куліш поставив виразні крапки над і. У його оцінці Котляревський був винен у спотворенні українського життя, а «українське слово він перековерзує» («Чого стоїть Шевченко як поет народній»). Слова *суржик* ще не було в його лексиконі. Але під Кулішевим «перековерзуванням» ховається той самий зміст, який ми тепер називаємо суржигом»¹³.

В оцінці Ю. Шевельовим мови І. Котляревського помічаємо перенесення структурних (насамперед лексичних) ознак сучасної української літературної мови на минулий історичний період, коли відбувалося становлення нової української літературної мови. Очевидно, по-різному сприймали сучасники мову І. Котляревського. Оцінка і Кулішем, і Шевченком «Енеїди» залежала від інших естетичних настанов письменників, які жили в іншу епоху й усвідомлювали різні шляхи розвитку української літератури. Але незаперечним є той факт, що українська мова творів Котляревського, який, за словами П. Житецького, «подивився на світ очима українця», привернула увагу читачів до нових тем, життєвих ситуацій, причому не лише побутових, а й глибоко ментальних, духовних (у підтексті «Енеїди» прочитуються наслідки історичних подій, які змінили становище козацької держави в Європі). Завуальована ідея життєздатної майбутності української мови («но тільки щоб троянське плем'я удержало на вічне врем'я імення, мову, віру, вид»), напевно, прочитувалася сучасниками І. Котляревського, і зміст подібних багатозначних висловів, як і всієї езопової мови трагедії, був для читачів важливіший, ніж використання автором старослов'янських слів, наприклад, слова *врем'я*,

¹³ Шевельов Ю. Критика поетичним словом: Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про «білі плями» // Світи Тараса Шевченка: зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991. – С. 6.

що широко вживалося в старій українській мові XIV – XVII ст., але було кодифіковане не в українській, а в російській літературній мові. Отже, оцінка явищ історії української літературної мови та літературної норми має враховувати конкретно-історичний час, у який з'явився той чи той літературний твір. Неабияку роль відіграють саме жанрові особливості літературно-художнього твору. Вибір жанру впливає на вибір відповідної лексики, стилістичної тональності індивідуальної мовотворчості.

Літературний маніфест Шевченка полягав у звертанні до нових тем, створенні нових жанрів, нової стилістики української мови, тому, цінуючи І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка як творців української літератури, які утверджували українську мову в письменстві, Шевченко здійснював «критику поетичним словом»¹⁴ їхніх творів, звертаючи увагу на глибшу, справжню і щирі зацікавленість письменника українською історією, життям українців.

На прикладі згаданої вище дискусійної думки про мову Котляревського можемо бачити відмінності мовознавчого і літературознавчого підходу до оцінки мови художніх текстів: перший означає інтерпретацію одиниць власне мовної структури, а другий – характеристику твору як мовно-естетичного, світоглядного феномену.

У працях, присвячених історії української літературної мови, аналіз мовотворчості Шевченка охоплює такі питання, як порівняння словника тодішньої української літературно-письменної практики із поетичною мовою Шевченка, характеристика тематичних груп лексики, зіставлення уживаних поетом словоформ, граматичних конструкцій із відповідними виражальними засобами сучасної літературної мови, аналіз авторського слововживання на тлі лексико-семантичної структури літературної мови тощо. Словники мови Шевченка, численні статті й монографії про стиль поетичних і прозових творів Кобзаря, про його епістолярну мовну практику містять значний емпіричний

¹⁴ *Шевельов Ю.* Критика поетичним слово: Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про «білі плями» // Світи Тараса Шевченка: зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991. – С. 1.

матеріал, який допомагає осягнути засадничу роль творчої особистості Шевченка в утвердженні мовно-естетичного канону літературної мови, що визначив не лише структурно-мовні ознаки, загальноприйнятну норму літературного стандарту, а й тип національного стилю.

Сучасники поета особливо наголошували на свідомому, цілеспрямованому виборі Шевченком мови спілкування, мови творчості. У дослідженні про життя Шевченка в Петербурзі, про його спілкування із земляками в Україні й на чужині, про місце митця в тодішній побутовій культурі, активним суб'єктом якої був Шевченко, зроблено висновок: «Найповніше питання мовного самовизначення поета як складника його національної ідентичності розкривають його листи»¹⁵.

Не заперечуючи значення листів для виявлення національно-мовної свідомості Шевченка, звертаємо увагу насамперед на поетичну творчість, у якій Шевченкове мовне самовизначення було суголосне тогочасним європейським процесам розвитку культури, закоріненої у народнорозмовні, фольклорні традиції, в національно-мовну символіку, в якій простежується зв'язок між мовою й національним характером. Так, дослідник життя і творчості поета І. Дзюба пише: «Отож в історії Європи майже всі народи пройшли етап, коли доводилося боротися за перетворення народної розмовної мови на літературну національну, і ця боротьба за рідну мову ототожнювалася з боротьбою за вітчизну, за народ, за поступ, за своє життя»¹⁶. І тільки тоді, коли мотиви індивідуальної творчості відповідали ідеалам суспільства в його конкретному часі, вони досягали не лише національного, а й світового резонансу. Адже «У Шевченка – унікальне поєднання народного генія з генієм індивідуальним, точніше: його особистість, увібравши в себе

¹⁵ Брижицька С.А. «Я не одинокий...»: Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.): моногр. / С.А. Брижицька. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – С. 47.

¹⁶ Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І.М. Дзюба. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – С. 126.

поетичний світ українського народу, творила цей світ далі вже на рівні самобудування і самоздійснення власної геніальної особистості»¹⁷. Варто наголосити, що на сприйманні, переживанні поезії Шевченка тривав і триває процес *самобудування* української нації.

Мовотворчість Шевченка була переконливим доказом існування самобутньої української літератури й окремої слов'янської мови, якою творилася ця література і яка була виразним засобом самоідентифікації народу. Сучасники поета сприйняли Т. Шевченка як поета *всеслов'янського*¹⁸, який вивів українську літературу в загальноєвропейський світ.

Польський дослідник Михайло Лесів, аналізуючи історію польських перекладів поезії Шевченка, пише: «Тарас Шевченко у свідомості українців з другої половини дев'ятнадцятого століття був і залишається до наших днів тим, хто мав і надалі має особливе й унікальне значення для української мови, сучасної української літератури та зміцнення національної ідентичності українців»¹⁹.

Пізнання впливу Шевченкової мови на розвиток української культури не може бути завершене, оскільки його поетичні тексти зберігають пам'ять людських відчуттів, пам'ять емоцій, і ця чуттєва пам'ять здатна відгукуватися в нових і нових поколіннях читачів глибинними змістами, смисловими концептами. На думку шевченкознавця Г. Клочека, «мова образів» – ось ті образні візії, що переповнювали молодого Шевченка, несли в собі смислові концепти, які ще й досі не всі «обліковані», досліджені та зведені у певну цілісність»²⁰. Дослідник послуговується терміном «рецептивна поетика», яка «шукає різні способи моделювання власне художнього впливу слова на свідомість рецепієнта і на цій основі

¹⁷ Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І.М. Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 141.

¹⁸ Куліш П.О. Твори: В 2 т. / П.О. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – 508 с.

¹⁹ Łesiów M. Poezja Tarasa Szewczenki w tłumaczeniu Piotra Kuprysia / M. Łesiów // Szewczenko T. Kobziarz. – Lublin, 2008. – S. 7.

²⁰ Клочек Г. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація: посіб. для вчителя / Г. Клочек. – Тернопіль: Богдан, 2014. – С. 23.

прагне розгадати та пояснити секрети естетичної впливовості літературного тексту»²¹. Разом із смисловими концептами важливо виявляти в ідіостилі Шевченка характерні для автора мовні (словотвірні, морфологічні, синтаксичні) структури, яким поет надавав перевагу як звичним, природним для українськомовного спілкування, для української мови в її описовій, розповідній, діалогічній функціях. Кожна із цих комунікативних функцій забарвлена індивідуальним сприйманням, особливою авторською інтонацією, що робить їх упізнаваними, проєктованими на поетичну мову Шевченка.

Мовотворчість поета, тісно пов'язана з психологією людини, реалізує глибинний зв'язок між вербалізованою думкою, висловленим почуттям і змістом слова. Саме емоційний інтелект відкривав поетові закорінені в народній пам'яті вислови, архетипні значення слів, що й створювали неповторний стиль його розмови з читачами, з персонажами його творів.

Оперування в сучасній лінгвостилістиці таким категорійним поняттям, як мовна картина світу в її різних виявах – національна, фольклорна, індивідуальна, поетична, наукова картина світу тощо – зумовлює застосування методів лінгвокогнітивістики до аналізу художніх текстів. Дослідження індивідуальної мовної картини світу, так само як і національної, – невичерпне. Це постійний нескінченний процес осмислення новими поколіннями реципієнтів семіотичного навантаження мовних знаків, зафіксованих як індивідуальне слововживання письменника в певну історичну добу. У такому процесі взаємодіють об'єктивні й суб'єктивні чинники. До об'єктивних належить порівняння індивідуального словника мовотворчості письменника та словника національної мови. Але оскільки такий аналіз здійснюють конкретні дослідники з різним мовним досвідом й неоднаковим знанням національної культури, то в декодуванні текстів завжди наявні суб'єктивні оцінки.

²¹ Ключек Г. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація: посіб. для вчителя / Г. Ключек. – Тернопіль: Богдан, 2014. – С. 23.

1.2. БАГАТОВИМІРНІСТЬ ШЕВЧЕНКОВОЇ МОВИ

Лінгвошевченкознавство від часу свого зародження засвідчило виокремлення різних об'єктів дослідження Шевченкових текстів. Вони становлять складну ієрархічну систему, в якій кожне слововживання має кілька вимірів. По-перше, воно органічне в цілісній мовній структурі окремого твору. До аналізу мови окремих Шевченкових поезій звертаються літературознавці, лінгвісти, фольклористи, історики, культурологи, філософи, проектуючи зафіксовані явища індивідуального висловлення Шевченка на категорії відповідної галузі знань. По-друге, конкретне слововживання асоціативно пов'язане із усією мовотворчістю Шевченка, що можна бачити на прикладі словників поетичної мови Т. Шевченка й на використанні цих лексикографічних джерел у працях з історії літературної мови і в лінгвостилістичних дослідженнях.

У лінгвошевченкознавстві мову Шевченка розглядають як явище історії нової української літературної мови, як об'єкт лінгвопоетичних, стилістичних студій, як феномен індивідуальної мовотворчості, художнього мовомислення. Розкриваючи зміст поняття «мова Шевченка» в Шевченківській енциклопедії, П.Ю. Гриценко стверджує: «Шевченко легітимізував українську народну («селянську») мову, продемонстрував її структурний і семантичний потенціал, котрий дав змогу відтворити різноманітну інформацію, значно ширшу від побутової щоденності»²².

Загальноприйняті твердження *мова Шевченка – це мова українського народу; Шевченко – творець нової української літературної мови* потребують уточнення, аргументації в контексті сучасної наукової парадигми, чи, точніше, наукових парадигм, які змінюються залежно від еволюції людського пізнання, від осмислення проблеми мови як суспільного явища і мови як інструмента впорядкування знання про світ і людину в цьому світі. Поряд із власне науковими проблемами не зайве поставити й такі начебто прості питання: Чим була українська мова для Шевченка і чим

²² Шевченківська енциклопедія: В 6 томах. – Т.4. – К., 2013. – С. 273.

стала його мова для українців? Чи справді Шевченко створив нову українську літературну мову?

Найкоротша відповідь на перше питання: для Шевченка українська мова була

а) ознакою зв'язку з мовою батьків (*Не одицравсь того слова, / Що мати співала, / Як малого повивала, / З малим розмовляла*) («Гайдамаки»)²³;

б) інстинктом збереження своєї національної ідентичності, збереження зв'язку з родом і народом (*І всі мови Слав'янського люду – / Всі знаєте. А своїє / Дастьбі... Колись будем / І по-своєму глаголать...*) («І мертвим, і живим...»);

в) найдієвішим, оптимальним інструментом самовираження, творчості, розкриття глибинних дум, мрій, бажань, почувань (*Мій Боже милий, / Даруй словам святую силу – Людськеє серце пробивать, / Людській сльози проливать*) («Марина»);

г) невіддільною частиною і потребою людського спілкування (*Якби з ким сісти хліба з'їсти, / Промовить слово..*) («Якби з ким сісти хліба з'їсти»). Саме так можна структурувати зміст концепту, або, за літературознавчою термінологією, одного із наскрізних мотивів Шевченкової творчості – «СЛОВО».

Дослідники тем і мотивів поезії Шевченка наголошують на «багатоаспектній історіо- та націософській концепції слова», на тому, що Шевченкове слово – це «самодостатня мистецька вартість, кульмінаційний пункт і кінцевий результат художнього творення»²⁴. Наведений висновок Ю. Барабаша, зроблений на основі аналізу Шевченкового макротексту, корелює з твердженням дослідника про літературну програму Шевченка – про вибір шляху, яким мала розвиватися українська література та її мова. Літературним маніфестом поета називає дослідник ідеї, висловлені у вступі до поеми «Гайдамаки», у «Передмові» до нездійсненого

²³ Цитати із творів Т. Шевченка наводимо за виданням: *Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001.*

²⁴ *Барабаш Ю. Слово / Ю. Барабаш // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 279.*

видання «Кобзаря» (1847 р.), а також у листах. У згаданій «Передмові» 1847 р. Шевченко писав: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди»²⁵. Поет бачив спільні процеси виборювання своєї ідентичності через літературну мову в інших слов'янських народів: «Чому В.С. Карадж[ич], Шафар[ик] і інші не постриглись у німці (ім би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали?»²⁶.

Чим стало слово Шевченка для українців? Насамперед, мова Шевченка об'єднала українців, які жили в різних державах, викликала в них почуття національної самобутності й любов до України. Мовою Шевченка українці заявили про себе в світі як про націю зі своєю історією, природою, високою духовною і соціально-побутовою культурою, своїм сприйняттям світу, своїм національним характером.

Досліджуючи джерела мови Т. Шевченка (серед них – народно-розмовний словник, народнописенна мова, книжні історичні джерела, іншомовні запозичення), акад. В.М. Русанівський наголошує: «Шевченко по праву вважається творцем української літературної мови як основи розвитку нової, угрунтованої на народній основі української культури... Позбавлений права на власну історію і національну самосвідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні»²⁷.

Академічна праця «Курс історії української літературної мови» за редакцією акад. І.К. Білодіда²⁸ містить великий розділ «Мова творів Т.Г. Шевченка». Автор цього ґрунтового розділу В.С. Ільїн, аналізуючи *лексику, лексичну синоніміку, фразеологію, фонетичні і*

²⁵ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. / Т. Шевченко. – К., 1964. – Т. 6. – С. 314.

²⁶ Там само. – С. 315.

²⁷ Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 235–236.

²⁸ Курс історії української літературної мови. [за ред. акад. І.К. Білодіда]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1. – 595 с.

морфологічні особливості, синтаксис поетичних творів Шевченка, орієнтується на рівневу структуру української мови, на відповідні норми національної літературної мови. Він фіксує тотожність/відмінність мовної практики поета щодо конкретних норм нової української літературної мови, оцінює стиль поета в таких категоріях, як *народна основа мови Шевченка, діалектизми, старослов'янзми, народнописенна, розмовна мова, стилістичне навантаження граматичних, фонетичних одиниць* тощо. Узагальнюючи факти конкретного аналізу мовного матеріалу, В.С. Ільїн так характеризує мову Шевченка: а) основна ознака – глибока народність поетової мови, її нерозривний зв'язок з живими мовними джерелами; б) надзвичайна емоційна насиченість, почуттєвість мови Шевченка, якій підпорядковані всі мовностилістичні засоби; в) багатство, різноманітність лексики, фразеології; простота і ясність висловлення.

Особливу увагу дослідник звертає на епічно-розмовний характер Шевченкової мови, «зумовлений спрямуванням на найбільшу дохідливість та максимальну зрозумілість. Звідси – ряд таких синтаксичних засобів, як звертання, окличні і питальні речення, вставні слова, типові для живої розмови, часте введення в твори діалогічної мови, тобто все те, що створює враження невимушеної бесіди письменника з читачем»²⁹.

Про максимальне наближення літературної мови Шевченка до народної мови писав Г.А. Левченко, ілюструючи це твердження зразками діалогічного Шевченкового висловлення з природною зміною інтонацій, переходом від епічного ладу до розмовно-емоційного, розмовно-буденного або піднесено-патетичного. Налаштування поета на відтворення чужої мови, вкраплення типових синтаксичних зворотів, використання різноманітних звертань створюють враження постійного спілкування Шевченка з уявним співрозмовником. Це спілкування, за словами Г.А. Левченка, було не монотонним, а «многотонним, гнучким, многогранним»³⁰.

²⁹ Курс історії української літературної мови. Т. 1 [за ред. акад. І.К. Білодіда]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 212.

³⁰ Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст. / Г.А. Левченко. – К.–Х., 1946. – С. 112.

Дослідник використовує поняття «матеріальна чуттєвість слова», суголосне із сучасними лінгвостилістичним терміном «конкретно-чуттєвий зміст слова», пор.: «Палка Шевченкова мова, його образ і слово матеріально-чуттєві. Слова у Шевченка поставлені на те, щоб можна було *бачити, чути, відчувати зображене* (виділення наше – С.Є.). Слово в його творах міцно прив'язане до матеріальної предметності, воно повне конкретного словесного змісту»³¹. Висновок автора про розмовний синтаксис і живу діалогічну мову Т. Шевченка, в якій описова інтонація витісняється безпосередньою емоційною, відкривав перед дослідниками перспективний напрям вивчення ідіостилю поета.

Різні аспекти дослідження мови Т. Шевченка пов'язані з відповіддю на питання, чому мовотворчість поета не стала лише об'єктом історії літературної мови, а залишається актуальною для всіх галузей українського мовознавства. Увага лінгвістів до Шевченкових текстів пов'язана із виявленням ознак нормалізації літературної мови (праці В. Ващенка, П. Тимошенка, М. Жовтобрюха, В. Русанівського, І. Огієнка, Ю. Шевельова, М. Мозера та ін.); а також із дослідженням естетичного канону поетової мови (праці Г. Левченка, Л. Булаховського, Максима Рильського, І. Білодіда, З. Франко, В. Жайворонка, А. Мойсієнка та ін.). У 60–70-ті роки ХХ століття у лінгвошевченкознавстві превалює формула «мова і стиль Шевченка». У кожний історичний період дослідники наповнюють цю формулу новим змістом, розширюють розуміння мови Т. Шевченка.

Коли йдеться про дослідження художньо-естетичної вартості Шевченкового поетичного слова, свої підходи й інструменти аналізу пропонують літературознавці і лінгвостилісти. Причому ті й ті працюють з поетичним текстом, із семантикою слова. Розглядаючи семантику слова в поезії Шевченка «під мікроскопом» (вислів Г.Д. Клочка), автор говорить про архетипні висловлювання поета, про його звертання до глибин народної народної мовної пам'яті.

³¹ Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. / Г.А. Левченко. – К.–Х., 1946. – С. 112.

Завдання дослідників і полягає в тому, щоб виявити ці глибини, не обмежуючись загальною характеристикою мови Шевченка як народної. Саме означення *народна, реалістична*, найчастіше вживані щодо Шевченкової мови, потрапляють під критичний аналіз сучасних дослідників, оскільки виміри цих загальних означень недосконалі, залежать від суб'єктивного досвіду інтерпретаторів і, врешті, спрощують динамічний процес розвитку української культури, літератури, мови.

Нове прочитання поетичних текстів Шевченка пов'язане із сучасною лінгвокогнітивістикою, що поєднує аналіз тексту з дослідженням концептуальної і мовної картин світу. Розширення, поглиблення змісту понять «мовна семантика», «семантика мовного знака» передбачає застосування методів моделювання лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів, структурування концептів, встановлення ієрархічних зв'язків між семантикою художнього слова і мовною свідомістю як творця тексту, так і реципієнта, того, хто сприймає, розуміє текст. Застосування методів лінгвокогнітивного аналізу до художніх текстів дає змогу розкрити власне мовний механізм оприявлення тем і мотивів поезії Тараса Шевченка, іншими словами, розкрити сутність поняття «територія мови Т. Шевченка».

1.3. ЛІНГВОФЕНОМЕН ФУНДАТОРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ЕСТЕТИКО-СОЦІАЛЬНІ ПРОЕКЦІЇ

Сучасна гуманітаристика актуалізує питання ролі творчої особистості у формуванні національної свідомості («колективного підсвідомого»). Ці питання завжди дискусійні, оскільки на них на шаровується зміст часових ідеологем, власне того, що називають кон'юнктурними темами. До таких тем належить і поширена у славістиці концепція про творців національних літературних мов: Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна, Адама Міцкевича, Вука Караджича... Наскільки ця концепція залежна чи незалежна від ідеологем певного часу? Сьогодні гуманітарії звертають увагу на

той красномовний історичний факт, що фундатор російської літературної мови Олександр Пушкін народився 1799 року, тобто на рік пізніше виходу у світ «Енеїди» (1798 р.) І. Котляревського. У масовій свідомості українців, які вчилися за радянськими підручниками, відклався стереотип, що зачинателем нової української літератури і літературної мови був саме І. Котляревський, а основоположником – Тарас Шевченко. У цьому контексті (і не лише в цьому) питання взаємовпливів на етапі становлення слов'янських національних літературних мов потребує новітньої рецепції.

Розуміємо, що в сучасному інформаційному просторі зіставлення дискурсивних практик творення української та російської літературних мов може бути сприйняте як провокативне. А втім, мовотворчість Шевченка як понадчасове явище, як лінгвофеномен, формувалася у свою епоху, мотивована конкретною історичною добою і культурно-соціальним простором.

1.3.1. Індивідуальність письменника в дискурсивній практиці творення літературної мови

Час ревізії і рефлексії над мовною нормою (С. Єрмоленко) нині збігається з часом ревізії і рефлексії над історією літературної мови. Національна літературна мова – невіддільний складник національної ідентичності. З огляду на це важливо простежити спільність і супротивність, динаміку взаємодоповнення і взаємопоборення двох дискурсивних практик творення слов'янських літературних мов: української літературної мови – генієм Тараса Шевченка і російської літературної мови – генієм Олександра Пушкіна. І в українській, і в російській лінгвістиці позиції «основоположників» (за сучаснішою термінологією – реформаторів, фундаторів) національних літературних мов уже не непорушні: вони хоча і не викликають сумнівів, проте поступово виходять із наукової «моди», їх витісняють інші домінанти. Проте це не применшує значення мовотворчості Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна в історії національних літературних мов, у зв'язку з чим

потребує осмислення проблема впливу художнього дискурсу на соціальну престижність літературної мови.

Порівняння світоглядних вимірів, творчих практик, художніх модусів Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна було традиційним у радянський час і мало ідеологічне забарвлення. Віддаючи належне талантові Шевченка, автор мав неодмінно наголосити, що Кобзар учився у Пушкіна, у чомусь наслідував його творчу манеру, пор.: «Геніальна словесно-художня майстерність Пушкіна, чистота і висока культура його поетичної мови, його реформаторська діяльність в російській літературній мові були для Шевченка і джерелом натхнення, і, образно кажучи, академією художнього слова, і конкретним зразком – стимулом до дії, до творчої роботи на ґрунті української літературної мови, в сфері її національної структури і специфіки» (І. Білодід)³²; «Шевченко, спираючись у своєму глибоко своєрідному мистецтві слова на прогресивні мовні традиції Пушкіна, розвивав свою художньо-словесну творчість у руслі демократизації літературної мови» (Т. Черторизька)³³. А втім, парадоксально, що, попри значну кількість бібліографічних позицій, названа тема лишається однією з малодосліджених і водночас перспективних для історико-культурологічного, типологічно-художнього та власне лінгвістичного зіставлення.

У радянську добу статуси Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна як основоположників національних літературних мов не піддавалися сумніву, але рецептивне, комунікативне і дидактичне наповнення названих статусів посутньо різнилися. Пушкін утверджувався не лише як постать національна, а як явище наднаціональне, планетарно-цивілізаційне, тоді як Шевченка описували в категоріях більш локальних. Не ставимо під сумнів, що український поет добре знав творчість Пушкіна (це підтверджено численними свідченнями сучасників митця) і високо цінував його художні тексти. Але з погляду сьогоденних інтелектуальних запитів залежність

³² Білодід І.К. Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 23.

³³ Черторизька Т.К. Пушкінські традиції у мовній творчості Т.Г. Шевченка (на матеріалі російських творів поета) // Мовознавство. – 1974. – №5. – С. 52.

мовотворчості Шевченка від пушкінських мовних традицій не варто абсолютизувати. Ю. Барабаш зауважує: «Доводиться визнати, що в Шевченковій свідомості, творчій біографії, в ієрархії його духовних й естетичних вартостей Пушкін, прямо сказавши, не посідав такого місця, як М. Гоголь, або М. Лермонтов, або М. Салтиков-Щедрін»³⁴.

Змінилися історичні епохи, проте позиціонування Кобзаря і «солнца русской поэзии» як реформаторів національних літературних мов лишилося незмінним, трансформувалося лише їх буття на сторінках наукових праць. С.Я. Єрмоленко зазначає, що «від самого початку свого зародження лінгвошевченкознавство поєднувало дві лінії аналізу Шевченкових текстів: 1) відповідність мови поета літературній нормі української національної мови (праці В.С. Ващенка, П.Д. Тимошенка, М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, І. Огієнка, Ю. Шевельова, М. Мозера та ін.); 2) художньо-естетична майстерність поетової мови (праці Г.А. Левченка, Л.А. Булаховського, Максима Рильського, І.К. Білодіда, З.Т. Франко, В.В. Жайворонка, А.К. Мойсієнка та ін.). Як правило, названі дві лінії об'єднуються формулою «мова і стиль Шевченка»³⁵.

Серед різних описів мови О. Пушкіна О.Г. Ревзіна³⁶ виокремлює три основні підходи:

- власне лінгвістичний (В.В. Виноградов³⁷, Г.О. Винокур³⁸ та ін.); в основу покладено співвідношення загальнонаціонального і художнього;

³⁴ Барабаш Ю. Просторинь Шевченкового Слова. – К.: Темпора, 2011. – С. 496-497.

³⁵ Єрмоленко С. Філософія мови Тараса Шевченка // Українська мова. – 2014. – № 2. – С. 3-18.

³⁶ Ревзіна О.Г. Язык и время в пушкинском поэтическом контексте // Пушкин и поэтический язык XX века: Сборник статей, посвященный 200-летию со дня рождения А.С. Пушкина. – М.: Наука, 1999. – С. 179–187.

³⁷ Виноградов В.В. Стиль Пушкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – 619 с.; Виноградов В.В. Язык Пушкина. Пушкин и история русского литературного языка. – М.-Л.: Academia, 1935. – 457 с.

³⁸ Винокур Г.О. Пушкин и русский язык // Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 189-206.

- культурно-семіотичний (Ю.М. Тинянов, Ю.М. Лотман³⁹, Б.А.Успенський); мову Пушкіна розглядають на тлі семіотичних суперечок про мову і різних ідеологічних позицій, наявних у культурно-мовній ситуації перших десятиліть XIX ст.;

- власне смисловий (Б.М. Гаспаров⁴⁰). Особистість Пушкіна, його життя і творчість розглядаються на основі міфопоетичних сюжетів.

Спільним у цих підходах є опора на культурно-історичний мовний контекст (що було «до» і що стало «після» Пушкіна).

Зробимо спробу схематично окреслити спільні та відмінні риси фундаторів літературних мов, відповідаючи на питання, чому долю української літературної мови визначив мовосвіт Тараса Шевченка, а долю російської літературної мови – мовосвіт Олександра Пушкіна?

Не претендуючи на вичерпність переліку, серед **спільних** характеристик мовно-реформаторської діяльності Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна можна виокремити:

- органічне, вроджене мовне чуття; багато мовних питань їм доводилося «вирішувати вперше, часом інтуїтивно» (П. Гриценко);
- взірцевість мовної норми, репрезентованої в художніх текстах письменників, що засвідчила її динамічну стабільність незалежно від зміни історичних епох;
- загальнонаціональну роль мови письменників;
- відображення в індивідуальній мовотворчості письменників сучасної їм лінгвокультурної ситуації;
- білінгвальність/мультилінгвальність;
- вплив на їхню мовну практику інших мов; естетично виправдане використання іншомовних елементів у художніх текстах;
- багатостильовість;
- історизм; звертання до першоджерел;
- формування індивідуального мовосвіту на перетині різних парадигм – інформаційної, культурно-історичної, художньо-лінгвальної;
- розширення функціональних можливостей мови та ін.

³⁹ Лотман Ю.М. Пушкин: Биография писателя. Статьи и заметки. – СПб., 1995.

⁴⁰ Гаспаров Б.М. Поэтический язык Пушкина как факт истории русского литературного языка. – СПб.: Академический проект, 1999. – 400 с.

Відмінності спостерігаємо в таких аспектах мовної діяльності:

Стратегія мовної поведінки. Пріоритетність вибору саме російської мови для Пушкіна не була пов'язана із ситуацією протистояння, конфліктності; це була захоплива мандрівка у нововідкритий світ. Для Шевченка простір україномовності був вибором екзистенційного поля конфліктності. При цьому драматична інтенсивність сприйняття рідної мови як простору особистісного вольового вибору у Шевченка незрівнянно вища, ніж у Пушкіна. Часто цитований вислів О. Пушкіна: «Розмовна мова простого народу (який не читає іноземних книжок і, слава богіві, не виражає, як ми, своїх думок французькою мовою) варта також найглибших досліджень. ...не зашкодить і нам іноді прислухатись до московських проскурниць. Вони говорять напрочуд чистою і правильною мовою»⁴¹ засвідчує його прагнення до пізнання властивостей «живої» російської мови, але це прагнення митця-дослідника, який хоче вдосконалювати художню майстерність. До речі, українська мова, зокрема в художній практиці Миколи Гоголя, так само візуалізувалася як джерело лексичного урізноманітнення й стильового збагачення російської мови, тобто потрактовувалася як етнографічний «декор», який увиразнював і пропонував нові семантичні пласти для розвитку єдиної «великоруської» літературної мови. Вибираючи українську мову як основний засіб національної самоідентифікації, Шевченко створив ґрунт для багатостильового функціонування української літературної мови.

Відмінність рецепції фольклорної традиції. Якщо для Пушкіна цей чинник надзвичайно цікавий, але зовнішній (відомо, що поет ретельно фіксував і вивчав народні пісні та казки, щоб використати потім їх у своїх художніх текстах), то для Шевченка він становить органічне середовище його буття, поза яким він себе не мислить. Кобзар «не стилізував свої твори під фольклор: він або трансформував його, або лише спирався на вироблені в ньому естетичні цінності. Його самобутня творчість органічно зливалася з фольклором як формою національного самовираження»

⁴¹ Пушкін А.С. Полное собрание сочинений: В 10 т. – М., 1962. – Т. 6. – С. 348.

(В.М. Русанівський)⁴². С. Грица⁴³ зауважує, що понад 60 віршів Тараса Шевченка повернулися у фольклор як народні, а його поезія мала надзвичайно потужний вплив на перебіг фольклорного та літературного процесів ХІХ століття, як і на формування національної свідомості українців наступних поколінь.

Усність / писемність. Пушкін орієнтований на книжно-літературні, писемні практики мови, а Шевченко – на усні. Для Пушкіна слово пишеться, а для Шевченка – звучить. О. Пушкін у листі до видавця (1836) зазначає: «Чи може писемна мова бути зовсім схожа на розмовну? Ні, так само, як розмовна мова ніколи не може бути цілком подібною до писемної... Чим багатша мова висловами і зворотами, тим краща для вправного письменника. Писемна мова поживається щохвилини висловами, що народжуються в розмові, але вона не повинна відмовлятися від набутого нею протягом віків. Писати лише мовою розмовною – значить не знати мови»⁴⁴.

На особливу роль усних мовних практик у мовосвіті Шевченка звертали увагу багато дослідників. Так, С. Бирик підкреслює: «Ведучи оповідь, формуючи сюжет-розмову, Шевченко нанизую фактично рефлексивно повсякденно-побутові, народнописемні семантико-синтаксичні структури, фразеологію. Такі маркери усності органічні в його мовомисленні, вкорінені в глибини пам'яті як мовообрази українського народного буття»⁴⁵. Л. Масенко⁴⁶ опозицію «усне – писемне» в художніх текстах Кобзаря пов'язує з протиставленням природних джерел живого народного українського слова і фольклору зі штучною, нав'язуваною українцям писемною культурою Російської імперії. На основі ґрунтовного аналізу фактично-

⁴² Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка). – К.: Наукова думка, 2002. – С. 51.

⁴³ Грица С. Три складові фольклорної проєкції в поезії Тараса Шевченка // Наукові записки Міжнародної асоціації україністів. Вип. 5. – К., 2013. – С. 110-120.

⁴⁴ Пушкін А.С. Полное собрание сочинений: В 10 т. – М., 1962. – Т. 6. – С. 198-199.

⁴⁵ Бирик С. «На раду тиху, на розмову, Коли ми зійдемося знову...» (маркери усності в поемах Тараса Шевченка) // Культура слова. – Вип. 80. – К., 2014. – С. 140-141.

⁴⁶ Масенко Л. Опозиція «усне – писемне» у мові творів Тараса Шевченка // Культура слова. – Вип. 80. – К., 2014. – С. 32-41.

го матеріалу Т. Коць робить висновок, що «в мові поета староукраїнські, книжні варіанти відходять на другий план, найуживанішими стають народнорозмовні форми як норма літературної мови»⁴⁷.

Автографи Шевченка⁴⁸ і перші прижиттєві видання творів рясніють численними відмінностями порівняно з сучасною літературною нормою, та й не тільки з сучасною. С. Єрмоленко звернула увагу, що у мовній практиці Т. Шевченка трапляється велика кількість варіантних, паралельних слововживань, словоформ (*мені, мині, міні* тощо), непослідовно відбито пунктуаційні норми. Виникали труднощі й різночитання щодо цілісного оформлення окремих слів, зокрема часток і прислівників. Можемо припустити, що Тарас Шевченко мовну норму інтуїтивно «відчував», але вагався в тому, як її відобразити графічно.

Поезія / проза. Для Пушкіна поетична і прозова практики транскрибуються в два рівновеликі дискурси, тоді як для Шевченка дискурс поетичний є засадничо визначальним, а дискурс прозовий – безсумнівно, підрядним. В.М. Русанівський зауважив, що окремі тематично схожі поезії українського і російського геніїв («Сон», «Вольность», «Деревня»), в яких навіть використано однакову лексику, вияскравлюються у Пушкіна в монументальному зображенні без розробки деталей, а Шевченко з окремих деталей складає монументальне панно⁴⁹.

Поезія й проза (повісті й щоденник) у Шевченка постають як органічне поєднання почуттєвої (поезія) і тематично-зображальної, фактографічно-інформаційної функції мови (проза). Ставлення до російських повістей Т. Шевченка у науковців неоднозначне, але ці художні тексти належать перу українського генія і стали «епізодом у розвитку російської літератури». Для історії російської літературної мови вони цікаві насамперед тим, що в них

⁴⁷ Коць Т. Тарас Шевченко і становлення літературної норми // Культура слова. – Вип. 80. – К., 2014. – С. 25.

⁴⁸ Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843-1845 років. – К.: Наукова думка, 1966.

⁴⁹ Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка). – К.: Наукова думка, 2002. – С. 108.

відбиті не лише актуальні на той час мовні норми, а й російський діалектний матеріал.

Білінгвізм. Франко-російський білінгвізм Пушкіна був елементом культурної моди, зумовленої процесом європеїзації російського дворянства першої половини XIX ст., а українсько-російський білінгвізм Шевченка був вибором неминучої стратегії виживання. У тогочасному дворянському товаристві панував штучний французько-російський салонно-будуарний жаргон⁵⁰. А Пушкін, «сприяючи зміцненню форм європейського мислення, у той же час долає вузькість великосвітського жаргону і зближує літературну мову з різними національно-побутовими стихіями» (В.В. Виноградов)⁵¹. Є. Нахлік пише про притаманну поетам-романтикам XIX ст. «гетерогенну мовно-культурну основу»: українсько-російську у Шевченка, російсько-французьку у Пушкіна, польсько-французьку у Міцкевича.

Мовне середовище. Петербург для Пушкіна – це всеохопна просторинь світової культури, органічне мовне середовище поета великої держави. Комунікативний простір Північної Пальмири був поєднаний з європейськими матрицями, мовна акустика там була зовсім інша. «Петрополіський лабіринт», як назве його пізніше Шевченко у майже передсмертному своєму вірші «Кума моя і я», пульсував історичними альтернативами і визначив стратегії мовної поведінки українського поета. Французька мова Шевченкові була потрібна насамперед для того, щоб осягати здобутки західно-європейської культури, а не як засіб прилучення до вищих соціальних верств. Вживання в російських повістях та листах італійських слів свідчить про те, що Кобзар засвоїв правила італійської граматики (утворення ступенів порівняння прислівників, форм однини і множини тощо). Завдяки знайомству з К. Брюлловим і

⁵⁰ *Блинохватова В.М.* Русско-французский билингвизм российского дворянства первой половины XIX века: На материале писем : Дисс. канд. филол. наук : 10.02.19. – Ставрополь, 2005. – 179 с.; *Гак В.Г.* Язык Пушкина и французский язык // Вопросы языкознания. – 2000. – № 2. – С. 79–89.

⁵¹ *Виноградов В.В.* Язык Пушкина. Пушкин и история русского литературного языка. – М.-Л.: Academia, 1935. – С. 317.

В. Штернбергом поет бував у петербурзьких німецьких родинях, тому міг розмовляти німецькою принаймні на побутові теми, досить вправно користувався німецькою графікою при передаванні у своїх творах формул мовного етикету, уривків із німецьких пісень. Аналіз біографічних відомостей та мовної тканини художніх текстів Шевченка засвідчив адаптування до мовного середовища тогочасного Петербурга з виразною прагматичною настановою на задоволення власних комунікативних потреб у здобутті освіти, художній та образотворчій практиці⁵².

Комунікативна проєкція мови. Для Пушкіна «речь – державный глагол», а для Шевченка мова – це насамперед розмова з людиною. «Розмова – визначальний мотив мовомислення поета. ... поет, пишучи, насамперед розмовляв з народом» (С. Єрмоленко), нагадуючи йому про національну історію й гідність. На думку Ю. Барабаша, «щасливий парадокс полягав у тому, що чужий, суттю ворожий Петербург великою мірою став для молодого Шевченка катализатором особливо загостреного відчуття своєї українськості, активізації національної пам'яті, імпульсом для усвідомлення і ствердження національної ідентичності»⁵³. Яскравим прикладом «державного глагола» є поема О. Пушкіна «Мідний вершник», у якій постала ода Петербургові й Петрові І. Щоправда, поет відчуває гостру колізію між інтересом держави й інтересом звичайної людини: «мідний вершник» готовий розтоптати «маленьку людину». Ю. Барабаш категоричний в оцінці шевченківської рецепції пушкінського «державного глагола»: «Як не приймав Шевченко [...] «(псевдо)українського тексту» пушкінської «Полтави», так відкидав він і його «петербурзький текст», зокрема образ «мідного вершника», – відкидав саме під українським поглядом. Національна історична пам'ять категорично не дозволяла Шевченкові погодитися з глорифікацією Петра І і «города Петрова»⁵⁴. На нашу

⁵² Ткаченко О. Шевченко і мови: ерудиція і творчість / О. Ткаченко // Слово і час : наук.-теорет. журн. – 2014. – № 8. – С. 3-11.

⁵³ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й національно-соціологічна парадигма. – К., 2004. – С. 83.

⁵⁴ Барабаш Ю. «В ПЕТРОПОЛІСЬКІМ ЛАБІРИНТІ...» Петербург у житті й творчості Тараса Шевченка // Режим доступу: <http://vsiknygy.net.ua/neformat/6234/>

думку, популярний в сучасному літературознавстві й філософії термін «петербурзький текст» («синтетичний надтекст», через який «Петербург здійснює прорив у сферу символічного і провіденціального»), запропонований «філософом мови і міфу» В. Топоровим⁵⁵, може бути застосований і до лінгвістичного аналізу творів Шевченка у проекції «що робить текст із людиною» (феноменологія й антропологія), а не «що робить людина з текстом» (герменевтика). К. Чуковський звернув увагу на таку деталь: у «Кобзарі», складеному переважно у Петербурзі, власне Петербурга немає – він ніби лишився за обкладинкою «Кобзаря». А О. Забужко підкреслює, що «Шевченко не просто «відсутній» у більшості подій тодішнього петербурзького життя, котрі для його російського оточення могли бути сенсожиттєвими, – він перебуває в ненастанній внутрішній полеміці з ними, вилущуючи їх із того ціннісного контексту, з яким вони генетично зрощені, і транспонуючи, переводячи їх у інший оцінно-смісловий ряд, отже, буквально перекладаючи реалії російської культури на систему тут-таки синхронно витворюваних (ним самим) українських культурних кодів»⁵⁶.

Цитати. У Пушкіна значна кількість цитат про мову і стиль, вжитих у різних типах текстів з чіткою прагматично-дидактичною настановою; наприклад: «Справжній смак полягає не в бездумному запереченні якогось слова, якогось звороту, а у відчутті відповідності й доцільності» (1827), «Грамматика не диктує законів мові, а витлумачує і стверджує її звичаї» (1833).

У Шевченка цитати про слово (мову) – це невіддільні елементи його художнього мовосвіту, в якому наскрізним є мотив збереження мовної самобутності української нації: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять

⁵⁵ Топоров В.Н. Петербургский текст русской литературы: избр. тр. / В.Н. Топоров. – СПб. : Искусство–СПБ., 2003. – 616 с.

⁵⁶ Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу// Режим доступу: http://libruk.in.ua/templates/protostar/html/reader/reader.php?shevchenkv_mif

люди...»⁵⁷. Йшлося не про стильові нюанси різних мовних форм, а про утвердження української національної мови в її культуротворчій, літературно-нормативній функції, пор.: «Найвищою мірою українська мовна свідомість виявилася в творчості Тараса Шевченка, який утвердив образ літературного українського слова в його загальновизнаній нормі»⁵⁸ (С. Єрмоленко). П.Д. Тимошенко зауважував: «Т. Шевченко не залишив висловлювань про те, якою повинна бути українська літературна мова, якими шляхами вона мусить розвиватися»⁵⁹, але його мовна практика визначила цей шлях.

Причиною того, що саме Шевченкове слово було сприйняте українською мовною свідомістю як літературно-нормативний канон, С. Єрмоленко вважає суголосність висловлених Кобзарем ідей думам усіх українців, а також досконалу естетичну мовну форму, що не втратила свого впливу на читачів упродовж століть. Глибока й органічна соціальна спрямованість Шевченкових текстів випросторилась у соціальну престижність новоствореної української літературної мови. П. Гриценко⁶⁰ робить висновок, що «мовотворчість Шевченка від середини ХІХ ст. справедливо оцінювали як своєрідний рубікон у розвитку української літературної мови, формуванні її нової якості та нового простору функціонування», а вихід друком «Кобзаря» 1840 р. став «точкою неповернення» для української мовно-літературної практики, реанімувати «старе» в мові уже було неможливо та й за логікою розвитку лінгвальної ситуації – не було потреби, адже, попри усі складні суспільні обставини, починає стрімко розкрилюватися нова українська літературна мова.

⁵⁷ Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>

⁵⁸ Єрмоленко С.Я. Літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців // Літературна норма і мовна практика. – Ніжин, 2013. – С. 32.

⁵⁹ Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка. – К.: КММ, 2013. – С. 188.

⁶⁰ Гриценко П. Мова Тараса Шевченка в дослідженнях Петра Тимошенка // Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка. – К.: КММ, 2013. – С. 5.

1.3.2. Синтез національного та європейського в становленні слов'янських літературних мов

Наукове осмислення феномену Тараса Шевченка, яке з виходом у світ «Кобзаря» стало домінантою не лише філологічних студій, а й системної візії українського світу у нерозривній єдності його минулого, сучасного та майбутнього, на початку ХХІ століття вийшло на якісно новий рівень. Побачили світ тисячі статей фахового й публіцистично-популярного характеру, захищено десятки дисертацій, відбулись представницькі наукові форуми, під час роботи яких постать і чин Кобзаря поставали у проекції літературознавства, фольклористики, мовознавства, філософії, історіографії. Увагу наукової спільноти привернули фундаментальні шевченкознавчі монографії І. Дзюби, Ю. Барабаша, В. Пахаренка, В. Смілянської, Н. Чамати, М. Жулинського, Є. Нахліка, О. Забужко та ін.; активно розвивається напрям есеїстично-художнього прочитання Шевченкового метатексту, репрезентований насамперед іменами Є. Сверстюка та В. Шевчука. Підсумком цих шукань постала шеститомна Шевченківська енциклопедія, у роботі над якою взяли участь провідні вчені України та зарубіжжя. Водночас актуальною і на сьогодні ще не достатньо розробленою лишається проблема переосмислення контекстів та семантичних проекцій «національного» та «європейського» у мовотворчості та світогляді Кобзаря, що набуває особливої ваги для зорієнтованого на європейську інтеграцію громадянського суспільства України.

ХІХ століття було знаковим у становленні слов'янських національних літературних мов. Це тісно пов'язано з історичними, культурними та літературними контекстами тієї доби у долі кожного народу Європи. І. Дзюба зазначає: «Дев'ятнадцяте століття ввійшло в історію як «епоха національностей». Феодально-династичний принцип у Європі заступила ідея національної держави, національного самовизначення, що змінила обличчя Старого і Нового Світу. Ламається весь устрій європейського життя, падають

кордони, змінюються геополітичні розрахунки»⁶¹. Формування національної самосвідомості корелює з формуванням мовної самосвідомості. У більшості слов'янських країн становлення національних літературних мов детерміноване діяльністю і творчістю тогочасного видатного письменника, громадського діяча, рідше – науковця, – фундатора (основоположника, реформатора) національної літературної мови. Зробимо схематичний огляд цього питання.

Адам Міцкевич (1798 – 1855), один з найвідоміших поетів епохи романтизму, був основоположником нової польської літератури й прислужився становленню нової польської літературної мови. Міцкевич абстрагується від мовних норм XVIII ст. і вводить до своїх текстів елементи народної мовної стихії. Творчість геніального поета сприяла розвитку національної, зокрема й мовної, самосвідомості поляків, тобто фактично послужила каталізатором розвитку й розширення функціонального поля польської мови. У XIX столітті у Польщі триває активна лексикографічна робота (1807-1814 рр. виходить у світ шеститомний тлумачний словник С. Лінде та інші праці), а також зроблено спроби систематизації літературних норм мови (граматики Ю. Мрозинського, Є. Бандтке та ін.).

Лідером словацького національно-визвольного руху, ідеологом словацького національного відродження у XIX ст. був **Людівит Штура** (1815 – 1865), автор словацького мовного стандарту, покладеного в основу сучасної словацької літературної мови. У 1843 року завдяки зусиллям Людовіта Штура, Йозефа Гурбана і Михала Годжі кодифіковано новий варіант літературної словацької мови, який згодом названо «штурівщиною». Його вихідною базою став «центральнословацький культурний інтердіалект». У 1844 р. цією мовою опубліковано перші твори. У 1846 р. вийшли у світ основні лінгвістичні праці Л. Штура – «Словацька мова, або потреба писати цією говіркою», «Наука словацької мови». Норми штурівської літературної мови більшою мірою, ніж мови

⁶¹ Дзюба І. Довіку насущний // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. – Т. 1: А-В. – К., 2012. – С. 20.

бернолаківської (в основу якої було покладено західнославацькі діалекти), відповідали живій народнорозмовній мові словаків.

У літературно-естетичних поглядах Штур абсолютизував фольклор як вираз національного духу й національної культурної традиції. М. Нервлий⁶² дискутує з науковцями, які вважають, що наприкінці життя Людовіт Штур схилився до політичної співпраці з Російською імперією, а відтак – і до концептуальної українофобії. Нервлий відстоював думку про діалектичність постаті ідеолога словацького відродження й загалом прихильне ставлення до українців, свідченням чого може стати його історично об'єктивна оцінка діяльності гетьмана Мазепа.

До початку епохи відродження (останньої чверті XVIII ст.) чеська мова в основному була засобом усної комунікації «нижчих» прошарків суспільства, дуже обмежено використовувалась її писемна форма. Наслідком звуження функцій чеської мови стала відсутність стабільної літературної норми, її некодифікованість. Центральною постаттю першого періоду чеського відродження був Йозеф Добровський, який підкреслював, що культура літературної мови має бути культурою загальнонародної мови. Він виступив із продуманою й чітко сформульованою програмою мовного відродження, яка була реалізована у його працях, зокрема в «Докладній граматиці чеської мови» (1809)⁶³. Завдяки кодифікації граматичної будови чеської мови стали можливими її популяризація й розширення функціонального поля. Філолог, поет, перекладач **Йозеф Юнгман** (1773 – 1847) заклав основи новочеської мови й літератури, створив концепцію національної літературної мови, яка ґрунтувалась на аналізі тогочасної соціально-політичної і мовної ситуації. Другий етап чеського відродження називають «юнгманівським». Прикметно, що за своїм соціальним становищем Юнгман був кріпаком, і лише у віці 26 років, після здобуття вищої освіти, його було звільнено з кріпацтва. Він

⁶² *Нервлий М.* Людовіт Штур діалектичний // Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11424/12-Nervlyy.pdf?sequence=1>

⁶³ Детальніше див. *Широкова А.Г., Нецименко Г.П.* Становление литературного языка чешской нации // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. – М.: Наука, 1978. – С. 9-86.

усе життя займався вивченням чеської мови і її реформуванням, став засновником першого чеськомовного наукового журналу «Кгок». Вчений також є автором першого чеськомовного роману «Олдржих і Божена» (Oldřich a Vožena). Справою життя Юнгмана стало створення чесько-німецького словника на 120 000 слів. У своїй праці філологів вдалося не лише зібрати відомі чеські слова і висловлення від епохи Середньовіччя, а й продемонструвати лексичне багатство чеської літературної мови і підтвердити можливість її використання в усіх комунікативних сферах. Цей словник справив величезний вплив на мовну культуру свого часу. Представникам нового покоління діячів чеського відродження треба було завершити стабілізацію норм чеської літературної мови, зокрема кодифікувати наукову термінологію (до речі, перший термінологічний словник (1853) уклав П.Й. Шафарик). Новою тенденцією становлення чеської літературної мови стала її демократизація, що мала на меті якнайширше прилучення до чеськомовної комунікації представників тогочасного соціуму. Літературна чеська мова стала загальнонародною поліфункціональною мовою чеської нації.

Учений-енциклопедист і письменник-гуманіст **Вук Караджич** (1787 – 1864) реформував сербську літературну мову і стандартизував сербську кирилицю, поклавши в основу сербського правопису фонетичний принцип («пиши као што говориш, а читај као што је написано»). Л. Васильєва робить висновок, що зреформувати тоді сербську мову можна було двома шляхами: симбіозом церковнослов'янської та народної мов (як це відбувалося в історії розвитку російської мови) і створенням цілком нової літературної мови на суто народній основі. В. Караджич обрав другий шлях, вважаючи, що він дасть можливість якнайшвидше залучити до створення національної культури народ, полегшить для сербів засвоєння літературної мови й подолає прірву між мовою сільських діалектів та літератури⁶⁴. Майстерність кодифікатора мовних норм

⁶⁴ *Васильєва Л.* Концепція літературної мови Вука Караджича і сучасна лінгвальна ситуація в південнослов'янському регіоні // Вісник Львівського ун-ту. Серія філол. – Львів, 2009. – Вип. 48. – С. 185–200.

допомогла йому в надзвичайно складній ситуації закласти основи сербсько-хорватської літературної мови, яка на певний час стала спільною для кількох південнослов'янських народів.

На початку XIX ст. діячі хорватського національного відродження зрозуміли, що літературно-мовне розмаїття не сприяло згуртуванню народу навколо єдиного культурного центру під впливом єдиної національної ідеї, тому постала проблема формування єдиної національної літературної мови та кодифікації її норм. Успішну спробу вирішити це зробив поет, учений, громадський діяч *Людевіт Гай* (1809 – 1872), якого вважають одним із творців літературної хорватської мови⁶⁵. У пошуках шляхів побудови мовної норми на основі штокавської ієкавиці (місцевого діалекту) Л. Гай та його послідовники спиралися на раніші зразки мови хорватської дубровницької літератури, вдаючись до компромісу заради культурної єдності всіх південних слов'ян. Модифікованій Гаєм латиниці хорватський народ дав назву «гаєвиця» або «гаїця». Але мета об'єднати всіх південних слов'ян на основі єдиної мовної норми здійснилася лише частково – серби й словенці не прийняли змінену штокавицю, збагачену елементами інших діалектів. Віденська угода 1850 р., з якою традиційно пов'язують створення єдиної сербсько-хорватської мови, насправді мала декларативний характер і в формуванні літературної мови хорватів (а також сербів і словенців) важливої ролі не відіграла. Спільна сербсько-хорватська мова сформувалася в Хорватії набагато пізніше.

У розвитку національного відродження і словенської літературної мови виокремлюють два етапи: 1) середина XVIII ст. – перше десятиліття XIX ст.; 2) від другого десятиліття до 70-х рр. XIX ст. На першому етапі відбувається пробудження інтересу до національної культури, історії, словенська мова стає мовою публіцистики, поезії, її починають вивчати в школах. Вперше ідеї утвердження словенської мови було висловлено в «Крайнській граматиці» (1768) Марко Похліна, автора першої словенської граматики нового часу: «Не

⁶⁵ *Васильєва Л.* Особливості формування хорватської літературно-мовної норми (друга чверть–кінець XIX ст.) // Проблеми слов'янознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 156–167.

будемо соромитися своєї рідної мови, дорогі співвітчизники»⁶⁶. Видатного словенського поета, представника романтизму **Франце Прешерена** (Прешерна) (1800 – 1849) вважають засновником новітньої словенської літератури, найвидатнішим словенським класиком, який вивів словенську поезію на європейський рівень. Прешерен боровся за збереження самобутності словенської літературної мови. Вчителем Ф. Прешерна був Матія Чоп, один із найосвіченіших словенців свого часу. Чоп знав 19 мов, його погляди були близькими до романтизму. М. Чоп активно брав участь у полеміці навколо словенського алфавіту і виступав проти германофілів, які вважали словенську мову придатною для спілкування лише нижчих прошарків суспільства. Йому належить авторство праці «Abecedna vojska» («Азбучна війна», 1833), що сприяла становленню сучасної літературної мови і мовної норми в словенців. Процес формування словенської літературної мови в основному було завершено в 70-ті рр. XIX ст.

Становлення болгарської літературної мови пов'язують із болгарським національним відродженням (др. пол. XVIII – XIX ст.), розвитком болгарської літератури та функціональних стилів болгарської мови. Історики майже однозгідно визначають знаковою, фактично відліковою подією болгарського відродження, яка засвідчила виникнення у болгар інтересу до свого минулого і збереження власної самобутності, появу «Історії слов'яноболгарської» (1762) Паїсія Хілендарського; від цього часу починає відроджуватись і болгарська національна писемність. 1824 р. вчений-енциклопедист П. Берон друкує першу болгарську навчальну книгу світського характеру «Рибен буквар». Ця книга, що витримала сім видань, була надрукована церковною кирилицею, але відбивала риси живої народної мови. Неофіт Рильський, автор болгарської граматики (1835), першим порушив питання про необхідність створення єдиної літературної мови з кодифікованими нормами. І. Богоров вважав, що в основі літературної мови має бути народна мова, і з її урахуванням треба створити єдиний правопис (1846). Відомо, що сучасна болгарська літературна мова сформувалась

⁶⁶ Детальніше див. *Плотникова О.С.* Становление словенского литературного языка в период национального возрождения // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. – М.: Наука, 1978. – С. 329-353.

на народнорозмовній основі, і це сприяло доволі швидкому її поширенню у сфері освіти й культури. Подальший розвиток болгарської літературної мови пов'язують із творчістю Петка Славейкова (1827 – 1895), Любена Каравелова (1834 – 1879) і Христо Ботева (1847 – 1876) та ін. Одним з актуальних напрямів реформування болгарської мови, окрім розгортання її функціональної повноти, було подолання засилля тюркізмів та інших запозичень, зумовленого тривалим турецьким пануванням.

Отже, якщо спробувати вивести умовну формулу становлення національної літературної мови на прикладі слов'янських народів ХІХ століття, то гіпотетично це може виглядати так: відбувається історично зумовлена й закономірна еволюція внутрішніх ресурсів мови, яка знаходить свій вияв у народнорозмовній традиції; ці внутрішні національномовні ресурси на певному етапі повновимірно розвиває реформатор (фундатор, основоположник)-мовотворець, вводячи їх у свої естетично досконалі художні тексти, роблячи спроби кодифікації мовних норм, а головне – пробуджуючи національномовну свідомість соціуму, і цим самим сприяє розгортанню функціональної повноти національної літературної мови, що зумовлює подальше інтегрування в загальноєвропейський мовнокультурний простір (див. схему).

О. Пахльовська у книзі «Ave, Europa!» зазначає: «Вступаючи в ХХІ століття, Україна фактично змушена розв'язувати проблеми, що Європа вирішувала для себе ще в ХІХ столітті...»⁶⁷. Інтелектуальні пошуки сучасних українських учених-гуманітаріїв значною мірою спрямовані на утвердження України як самодостатньої національної реальності у світовій спільноті. Однією з найбільш ідеологічно залежних «больових точок» цих пошуків є українсько-російська тема, з якою нерозривно пов'язана і постать українського генія Тараса Шевченка, зокрема Петербурзький період його життя і творчості.

У мультилінгвальному Санкт-Петербурзі ХІХ ст., де концентрувалося й вирувало політичне й культурне життя тогочасної Росії, проблема мовного самовизначення, особливо для митців, була дуже непростю. На початку ХІХ століття разом із хвилею європейських ідей, які проникли в Росію після війни 1812 року, посилюється і їх заперечення. Епоха, в яку жив фундатор російської літературної мови О. Пушкін, була в усіх аспектах переломною: і в політичному, і в соціальному, і в культурному. Протистояли дві духовні тенденції: тенденція якнайбільшого наближення Росії до європейської культури, і тенденція повернення до власне російських політичних, соціальних і культурних ідей. О. Пушкін не дожив до класичної суперечки «західників» і «слов'янофілів», але він знав представників обох напрямів. Сам Пушкін глибинно сприймав західну культуру, але чуття геніального поета водночас його єднало з власне російським, національним. Його історичні поеми, драма «Борис Годунов» сприяли розвитку російської історичної самосвідомості. Хоча в ранніх листах поета окреслилось протистояння «азіатського» начала «європейському» в роздумах про певну відсталість Росії порівняно із Заходом. У записці про народну освіту, яку Пушкін подав Миколі І у 1826 році, він обґрунтовує користь європейської освіти і доцільність навчання росіян за кордоном. Водночас Пушкіна хвилює питання «народності» («самобутності»): «Клімат, спосіб правління, віра дають кожному народові

⁶⁷ Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/oksana-paxlovska.-ave-europa.html>

особливу фізіономію, яка більше чи менше відображається в дзеркалі поезії. Є спосіб мислення і почувань, є тьма звичаїв, повір'їв і звичок, притаманних виключно якому-небудь народу»⁶⁸. У Пушкіна поєднувався «європеїзм» із загостреною любов'ю до батьківщини і національною гідністю: «Ми в стосунках з іноземцями не маємо ні гордості, ні сорому... Я, звичайно, зневажаю батьківщину мою з голови до ніг, але мені прикро, якщо іноземець поділяє зі мною це почуття» (Лист до князя Вяземського, 1826). Світоглядна проблема синтезу національного і європейського спонукала поета до вивчення «скарбів живого слова»⁶⁹. Синтез трьох основних мовних стихій – церковнослов'янської, європейської і національно-російської – на думку Пушкіна, мав спиратися на уявлення про мову «хорошого товариства» як про ідеальну норму літературного вираження. Пушкін – це і романтичний поет, і поет-сагирик. Це й драматург шекспірівського рівня, і блискучий російський публіцист, творець нового етапу російської прози («Повісті Белкіна»). Доти під пером жодного автора російська мова не виступала в такій повноті своєї репрезентації.

Тарас Шевченко – це і поет-романтик («Причинна», «Іван Підкова»), і поет-метафізик (поезія періоду заслання і Петербурзького періоду), це й письменник, який поєднував пласти живої розмовної мови, церковнослов'янської лексики, козацьких канцеляризмів, іншомовних вкраплень. Зокрема Л. Гнатюк зазначає: «Мовна практика Шевченка засвідчує органічний зв'язок зі староукраїнською літературно-писемною традицією на всіх мовних рівнях»⁷⁰. Так само російська мова під пером Кобзаря не була одновимірною: він і творець романтичних поем, в яких відчувається вплив європейської романтичної традиції, і суворий реаліст, який водночас послуговується присутніми елементами романтичного та дидактично-просвітницького дискурсу («Прогулка с удовольствием

⁶⁸ Режим доступу: http://rvb.ru/pushkin/01text/07criticism/02misc/09_96.htm

⁶⁹ *Виноградов В.В.* Язык Пушкина. Пушкин и история русского литературного языка. – М.-Л.: Academia, 1935. – С. 454.

⁷⁰ *Гнатюк Л.* Староукраїнське джерело мови Тараса Шевченка // *Культура слова.* – 2014. – Вип. 80. – С. 20.

і не без морали»). Під цим оглядом надзвичайно прикметною бачиться проблематика і взаємодоповнення національного і загальноєвропейського і навіть загальносвітового літературного дискурсу. Тут траєкторії розгортання художніх модусів Олександра Пушкіна і Тараса Шевченка супротивлені. Пушкін ішов від європейської літературної традиції, від впливу романтичного байронізму до автентики національного вибору (до подібних практик після 1812 року заохочували уряди і Олександра I, і Миколи I). Важко не погодитися з В. Виноградовим: «Молодий Пушкін (до кінця десятих років) і Пушкін половини двадцятих років писали різними мовами. Штучні, умовні, безпредметні формули раннього елегійного стилю, руйнуючись, перетворюються на іронічні метафори національно-побутових явищ»⁷¹. Згадаймо тріаду графа Уварова «Православ'я, самодержавство, народність», де народність розуміли саме як етнічно російську народність, що мала стати взірцевою і нормативною для всіх теренів імперії. «Захоплення народністю на початку двадцятих років стає знаком часу. Письменники різних напрямів вимагають зближення літератури з народною поезією, національною старовиною і з живою розмовною російською мовою»⁷². Рух Пушкіна – це, умовно кажучи, шлях від космополітично-романтичних «Південних поем» до глибинно національних «Бориса Годунова» та «Капітанської дочки»: «Будівля російської літературної мови і російської літератури зводилась Пушкіним на глибокій національній основі, але із залученням художнього досвіду, техніки і матеріалу західноєвропейських літератур»⁷³.

Натомість траєкторія Шевченкового ставання і зростання зовсім відмінна. Шевченко мав творити не лише українську літературну мову, а й повноцінний український літературний простір, і вже, спираючись на цей простір, діалогізувати з художніми практиками європейської літератури. Згадаймо його стилізації Давидових псалмів та біблійних пророків, його медитативну та біографічну

⁷¹ Виноградов В.В. Язык Пушкина. Пушкин и история русского литературного языка. – М.-Л.: Academia, 1935. – С. 8.

⁷² Там само. – С. 100.

⁷³ Там само. – С. 615.

лірику періоду заслання, його відгранено класицистичну поезію Петербурзького періоду. Все це типологічні відповідники європейського письменства з його стильовим динамізмом. Власне українська літературна мова у практиках Шевченка – це вербальний рівень реалізації суверенного українського літературного простору, рівновеликого суверенним літературним просторам інших європейських народів. Лариса Масенко зазначає: «Творчість Шевченка належить до європейської течії романтизму, розвиток якого відзначався особливою інтенсивністю в літературах Середньо-Східної Європи, серед тих народів, які втратили національну незалежність. В умовах бездержавності романтична література виконувала місію збереження національної ідентичності»⁷⁴. Законірно, що ще за життя Шевченка в Німеччині була видана збірка «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки»⁷⁵, яка утвердила літературну практику Кобзаря як художній вияв суверенності великого європейського народу.

Звичайно, можна наголосити на інших важливих моментах. І Пушкін, і Шевченко були російськими белетристами (авторами російських повістей). Але якщо Пушкін прийшов до російської прози як до ще одного вияву повноти російської літературної традиції, то Шевченкові російські повісті були і спробою «порозумітися» з тогочасним російським читачем, і художньою сублімацією засланського відчаю, коли україномовна літературна творчість була принаймні офіційно суворо заборонена. Але Шевченкові російськомовні твори ніколи не ставали російськими за духом (Є. Нахлік). На початку XIX ст. російська інтелігенція усвідомлювала, що тільки створивши високу культуру прози, російська мова могла стати рівноправною серед європейських мов. Пушкін схвалював «європеїзми понять», але вони, на його думку, не повинні вбивати національну своєрідність мови.

⁷⁴ Масенко Л. Опозиція «усне – писемне» у мові творів Тараса Шевченка // Культура слова. – 2014. – Вип. 80. – С. 33-34.

⁷⁵ Новые стихотворения Пушкина и Шавченки / А.С. Пушкин, Т. Г. Шевченко. – [Факс. відтворення вид.: Лейпциг : Вольфган Гергард, 1859]. – [Харків : друк. ім. М.В. Фрунзе, 1937]. – [2], 43, [3] с.

Шевченко і Пушкін стали творцями літературних мов як цілісних практик вибору власної національної ідентичності. Для Пушкіна це було заглиблення художньої мовотворчості в народно-розмовну стихію, для Шевченка – відстоювання української мови в художній творчості як засобу національного самоствердження («Я на сторожі коло їх поставлю слово», «Щоб наше слово не пропало...»). Україномовність для Шевченка – це екзистенційний вибір.

Становлення української і російської літературних мов як історичний процес відбувалося шляхом акумулювання творчих зусиль, спрямованих як на еволюцію внутрішніх культурних ресурсів мов, так і на інтегрування в загальноєвропейський мовно-культурний простір. І Тарас Шевченко, і Олександр Пушкін аж ніяк не були першими, хто ввів живу мову свого народу в реєстри красного письма. Важко не погодитися з думкою Б.М. Гаспарова, що «в цьому поступальному русі Пушкіну належить важлива, але не виняткова – і, може бути, навіть не найбільша – роль. Але якісного ефекту синтезувального стрибка, який відкрив нові можливості і нові шляхи розвитку, було досягнуто в його епоху; і епіцентром, фокусом цього процесу послужила пушкінська творчість і творча особистість поета, у символічному її значенні»⁷⁶.

Саме поетична творчість Тараса Шевченка стала символом української національної літературної мови. Цей ефект був об'єктивований у мовно-культурній свідомості в образі «універсально-всепроникного, протейістичного генія» – «...з'явився високий майстер, що, як господар, з'єднав усе краще, все життєздатне...»⁷⁷. Культівування літературного стандарту нині не можна уявити без осмислення мовосвіту фундаторів національних літературних мов. Саме осмислення, а не міфологізування. Для створення цілісного уявлення про лінгвофеномен фундатора національної літературної мови, на нашу думку, варто брати до

⁷⁶ Гаспаров Б.М. Поэтический язык Пушкина как факт истории русского литературного языка. – СПб.: Академический проект, 1999. – С. 332.

⁷⁷ Білодід І.К. Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1964. – 135 с.

уваги ступінь естетизації його мовної практики у національній мові, проєктований на соціальну престижність літературної мови.

1.4. МОВА Т. ШЕВЧЕНКА І СТАРОУКРАЇНСЬКА КНИЖНА ТРАДИЦІЯ

Питання про місце і роль Тараса Шевченка в історії української літературної мови привертало увагу українських та зарубіжних лінгвістів різних поколінь і наукових шкіл – В. Сімовича, І.К. Білодіда, В.С.Ващенко, П.Д. Тимошенка, В. Чапленка, Ю.В. Шевельова, П.П. Плюща, В.М. Русанівського, В.В. Німчука, С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько, Л.О.Ткач, М. Мозера та багатьох інших. З'ясування питання про зв'язок мовної практики Тараса Шевченка зі староукраїнською книжною традицією належить до тих, що неоднозначно трактуються в українській лінгвістиці, оскільки й досі триває дискусія про наступність між старою українською літературною мовою та новою українською літературною мовою.

Розглядаючи архаїзми в мові Шевченка, В. Сімович характеризував їх як «природні»⁷⁸, слухно наголошуючи на тому, що «відділювати їх від чисто народніх елементів його мови не слід, бо ми певні в тому, що поет уважав їх за свої, українські, він же вживає народніх форм і слів усуміш із архаїзмами, ніде ми не маємо вражіння, щоб їх можна вважати незрозумілими, чужими, щоб за такі їх міг уважати поет»⁷⁹.

Сам Шевченко у зрілі роки, оцінюючи мову, якою писав Григорій Сковорода – останній видатний представник староукраїнської книжності, давав їй здебільшого несхвальну оцінку. Герой його повісті «Близнець», написаної російською мовою, Никифор Сокира характеризує свого вчителя Сковороду так: «Это был Диоген наших дней, и если б не сочинял он своих винегретных песен, то было бы лучше. А то, видите ли, нашлись и подражатели. Хоть бы и князь Шаховской или Котляревский» [Ш. IV, с. 26]. Цікаво, що

⁷⁸ Сімович В. Дещо про Шевченкову архаїзовану мову // Сімович В. Праці: В двох т. – Чернівці, 2005. – Т. 1. – С. 352.

⁷⁹ Там само. – С. 341.

тут Котляревського, який писав уже народною мовою, поставлено в один ряд зі Сковородою як його «подражателя».

У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 року, порівнюючи Сковороду з його сучасником – шотландським поетом Р. Бернсом, Шевченко, як відомо, відмовив українському мислителеві XVIII ст. у народності: «А Борнц усе-таки поет народний і великий. І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина» [Ш. V, с. 208]. З приводу цієї Шевченкової оцінки Юрій Барабаш слушно зауважив: «Поет не прийняв мовного дуалізму Сковороди, не збагнув переходової природи цього явища, за оболонкою якого крилася закоріненість у національний ґрунт, суголосність народним світоглядним нормам. Як представник якісно нової стадії в розвитку національної літератури, як митець-реформатор Шевченко мав певне історичне право на такі оцінки, але водночас доводиться визнати, що, хоч і як це парадоксально, саме історизму цим оцінкам бракує»⁸⁰.

Кобзар критично відгукувався про мову не лише Г. Сковороди, а й ту, якою писали пізніше Г. Квітка-Основ'яненко та П. Гулак-Артемівський (вона ще містила елементи староукраїнської літературної мови): «Покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, його не чув у колісці од матері, а Гулак-Артемівський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся» [Ш. V, с. 208]. Водночас пригадаймо, що в дитинстві Шевченко захоплювався поезіями Сковороди, про що він сам написав у відомих рядках поезії «А. О. Козачковському»:

*Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака –
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге – та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами*

⁸⁰ Барабаш Ю. Григорій Сковорода / Ю. Барабаш // Слово і час. – 1997. – № 7. – С. 28.

*І везерунками з квітками
Кругом листочки обведу.
Та й списую Сковороду
Або «Три царіє со дари» [Ш.ІІ, с. 58].*

Які ж саме поезії видатного мислителя списував у дитинстві з рукопису-списку Шевченко? П. Попов слушно зауважує, що найпопулярнішими віршами Сковороди в часи Шевченка і пізніше були «Всякому городу нрав і права», «Ой ти, птичко жолтобоко», «Ах поля, поля зелені», покладені на музику, можливо, самим філософом⁸¹. Чому майбутній Кобзар переписував поезії Сковороди? Чим приваблювала і зачаровувала його не зовсім звична для нього мова з книжними елементами, яка, проте, не могла бути йому зовсім незрозумілою, адже у школі Шевченко вивчав Псалтир, Часослов та інші книги церковнослов'янською мовою?

Напевно, передусім своєю святковістю, урочистістю – тим, чим брала в полон простих людей і церковнослов'янська мова, якою відбувалася служба Божа в церкві. Через сакральну мову тогочасний українець переходив на інший код, входив у зовсім інший світ – урочистий, небуденний, такий віддалений від звичного земного з його стражданнями і злиднями.

Про те, як він вчився церковнослов'янської грамоти, поет згадував у «Гайдамаках»: «... Бо й мене хоч били, / Добре били, а багато / Дечому навчили! Тма, мна знаю, а оксію / Не втну таки й досі» [Ш. I, с. 133]. Відомо, що «тма», «мна» – це склади в церковнослов'янських букварях, за якими навчали читати, а оксія (інші назви – акут, гострий наголос) – діакритичний знак (знак наголосу), який традиційно ставився у церковнослов'янських словах. Порівняймо з жартівливим описом І. Котляревським в «Енеїді» того, як Еней учив із троянцями латину: «Еней тут зараз взяв догадку, / Велів побігти до дяків, / Купить Піярськую

⁸¹ Попов П.М. Шевченко і Сковорода / П.М. Попов // Матеріали до вивчення історії української літератури : посіб. для філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів : у 5 т. / [редкол.: О.І. Білецький та ін.]. – К., 1961. – Т. 2. – С. 475.

граматку, / Полуставців, октоїхів; / І всіх зачав сам мордовати, / Поверху, по словам складати / Латинську *тму, мну*, здо, тло...» [К., с. 91].

У поемі «Сліпий» Шевченко, вкладаючи в уста старого козака, який проводить свого названого сина на Січ, напучування пізнати науку не книжну, а життєву, згадує літеру «мисліте» (М) церковнослов'янської абетки: «...звичаю / Козацького наберешся, / Та побачиш світа, – / Не такого, як у Братстві, / А живі мисліте / На синьому прочитаєш» [Ш. I, с. 301]. Які ж це «живі мисліте»? І чому майбутній козак мав читати їх на синьому? Мабуть, так образно поет змалював бурхливі хвилі на морі, які несли козацькі чайки.

На назву цієї літери у стійкій сполуці «писати мисліте» (жартівливе у значенні 'іти нетвердою ногою, зигзагами' (про п'яного) натрапляємо ще в «Енеїді» І. Котляревського: «Енея заболіли ноги, / Не чув ні рук, ні голови; / Напали з хмелю перелоги, / Опухли очі, як в сови, / І весь обдувся, як барило, / Було на світі все немило, / Мисліте по землі писав» [К., с. 28].

У рядках із поезії «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», закликаючи уважно «прочитати» козацьку славу, Шевченко використовує образ титли – діакритичного знака для скороченого позначення в церковнослов'янській мові сакральних слів: «Подивіться лишень добре, / Прочитайте знову / Тую славу. Та читайте Од слова до слова, / Не минайте ані титли, / Ніже тії коми, / Все розберіть... та й спитайте / Тойді себе: що ми?.. / Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?..» [Ш. I, с. 351].

Відомо, що ще малим школярем Т. Шевченко не лише вивчав Псалтир, а й читав його над померлими. В.М. Русанівський слушно підкреслював вплив цієї книги на мовну свідомість читача: «Барвіста поетика псалмів, їхня малозрозуміла, тасмнича лексика відкладалися в свідомості своєрідними кліше, які відбивалися і в мові сільського грамотія. Псалтирем оборонялися від сил зла, у ньому шукала захисту принижена душа»⁸².

⁸² Русанівський В.М. У слові – вічність : (мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 87.

Як свідчить у «Гайдамаках» сам поет, одну з книг церковнослов'янською мовою – Мінею (книгу для читання на кожен день року) – читав по неділях і його батько: «Бувало, в неділю, закривши *Мінею*, / По чарці з сусідом випивши тіїї, / Батько діда просить, щоб той розказав, / Про Коліївщину, як колись бувало» [Ш. I, с. 187].

Мовна свідомість Т. Шевченка вже не сприймала церковнослов'янської мови як «культивованого різновиду рідної» (за влучним висловом В. Живова), як це було у Г. Сковороди, адже з другої третини XVIII століття царизм робив усе для знищення української освіти й освіченості, а отже, в часи Шевченка вже значною мірою органічний зв'язок мовної свідомості українця із церковнослов'янською мовою був послаблений. Проте, як небезпідставно припускає В.М. Русанівський, «у свідомості Т. Шевченка панувало поняття про невіддільність українського і церковнослов'янського джерел у мовному вихованні. Інакше важко було б пояснити, чому він використовує і українську, і церковнослов'янську мови у своєму «Букварі южноруському» (СПБ., 1861)»⁸³.

Відомо, що в період «трьох літ» (1843–1845), а також під час роботи в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (1845–1847) Шевченко вивчав пам'ятки старого письменства⁸⁴, що також позначилося на його мовній свідомості. Л.В. Ушкалов, наголошуючи на тому, що Шевченкова антропоцентричність є христоцентричною, міцно закоріненою в попередній українській духовній традиції, вказує на те, що поет добре знав твори П. Могили, І. Галятовського, Д. Туптала, Г. Сковороди⁸⁵.

⁸³ Русанівський В.М. У слові – вічність : (мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 93.

⁸⁴ Тимошенко П.Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (особові форми дієслів) / Тимошенко П.Д. // Збірник праць двадцять третьої наукової Шевченківської конференції. – К., 1979. – С. 123; Русанівський В.М. У слові – вічність : (мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 66.

⁸⁵ Ушкалов Л.В. Гуманізм Тараса Шевченка / Леонід Ушкалов // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т. 11. – Харків, 2005. – С. 65.

Зв'язок мови Тараса Шевченка зі староукраїнською книжною традицією простежується на фонетичному, лексичному, словотвірному та граматичному рівнях. Акцентний малюнок Шевченкового тексту в багатьох випадках є продовженням орфоепічної традиції церковнослов'янської мови української редакції і в цілому – староукраїнської літературно-писемної традиції кінця XVI–XVIII століть.

Даниною давній українській церковній вимові є зокрема наголошування кореневого складу іменників⁸⁶, а, як слушно зауважив І. Огієнко, «у своїй більшості давній церковний український наголос відбивав живий український наголос свого часу, що й тепер ще живе в західноукраїнських говорах»⁸⁷. Досліджуючи наголоси «Стратинського Службника» 1604 р. – першого друкованого службника з українськими наголосами, поширеними в той час у церковному вжитку в Україні, який ліг в основу київських видань 1620 р. і 1629 р. (що спричинило поширення цих наголосів по Україні), учений підкреслював велику консервативність церковної вимови.

Порівнявши систему наголосів «Стратинського Службника» 1604 р. і «Московського Службника» 1656 р., І. Огієнко показав відмінність у наголошуванні тих самих слів, уживаних у мові церковної служби в Росії та в Україні. Українській богослужбовій традиції, на відміну від російської, був властивий кореневий наголос в іменниках, прикметниках, порядкових числівниках:

«Стратинський Службник» «Московський Службник»

беза́коніє	беззако́ніє
бо́льзнь	болѣ́знь
бы́тіє	быті́є
врагъ, вра́га	врагъ, врагá
вра́та	вратá
всѐго	всего́

⁸⁶ Огієнко І. Український літературний наголос / Огієнко І. – Вінніпег : The Christian Press, 1952. – С. 22.

⁸⁷ Там само. – С.45-46.

втóрый	вторый
гла́ва	глава́
зако́нь	зако́нь
зе́мный	земный
ми́рскій	ми́рскій
та ін. ⁸⁸	

Кореневе наголошування іменників відображають зокрема і тексти Г. Сковороди: *гла́ва* [С. I, с. 161, 319; С. II, с. 16, 167], *гробы́* [С. II, с. 73], *в двóры* [С. I, с. 182]; *зе́рно* [С. I, с. 173, 180, 181, 182, 234, 276; С. II, с. 26, 42, 99, 102, 109], *в стра́ну* [С. II, с. 167], *язы́ку* [С. I, с. 182; С. II, с. 103], *язы́ка* [С. I, с. 183], *язы́кам* [С. I, с. 204, 214], *язы́ками* [С. II, с. 103], *язы́ках* [С. II, с. 170] та ін.

Притаманне староукраїнській книжній традиції кореневе акцентування в усіх словоформах лексеми *язык* '1. мова; 2. народ' послідовно відбиває і мовна практика Т. Шевченка, що засвідчують передусім рими: «Од молдованина до фіна / на всіх *язы́ках* все мовчить, / Бо благоденствує» [Ш. I, с. 345, «Кавказ»]; «Встане правда! Встане воля! / І Тобі одному / Помоляться всі *язы́ки* / Вовіки і віки» [Ш. I, с. 344, «Кавказ»]; «І мечі в руках їх добрі, / Острі обоюду, / На отмщеніє *язы́кам* / І в науку людям» [Ш. I, с. 365, «Давидові псалми»; Ш. II, с. 253, «Неофіти»].

У текстах поета натрапляємо й на кореневе наголошування прикметників: «І мене в сем'ї великій, / В сем'ї вольній, *новий* / Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом» [Ш. I, «Як умру, то поховайте...»]; «Пошли мені святеє слово / Святої правди голос *новий*!» [Ш. II, с. 245, «Неофіти»], «І тихим, добрим, кротким словом / Благовістив ім слово *нове*, / Любов, і правду, і добро...» [Ш. II, с. 247–248, «Неофіти»]; «І забудеться срамотня / Давня година, / І оживе добра слава, / Слава України, / І світ *ясний*, невечерній / Тихо засяє...» [Ш. I, с. 354, «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»]; «Світе *ясний*! Світе тихий! / Світе вольний, несповитий!» [Ш. II, с. 350, «Світе ясний! Світе тихий!»]; «Замовкли гармати,

⁸⁸ Огієнко І. Український наголос на початку XVII віку / І. Огієнко. – Жовква : ЧСВВ, 1926. – С. 17–28.

/ Оніміли дзвони, / І громада покладає / *Земніє* поклони» [Ш. II, с. 145, «У неділеньку у святую»].

Водночас у Шевченка засвідчені й приклади з флективним наголошуванням прикметників *новий, ясний*: «Перед Нероном, / Перед Юпітером *новим*, / Молились вчора сенатори / І всі патриції, і вчора / Лилася Божа благодать» [Ш. II, с. 251, «Неофіти»]; «О роде суетний, проклятий, / Коли ти видохнеш? Коли / Ми діждемося Вашингтона / З *новим* і праведним законом?» [Ш. II, с. 258, «Юродивий»]; «Плете волоки, озуває, / І у кедрових стін *нових* / Про батькове осля питає» [II, с. 358, «Саул»]; «Присняться діточки мені, / Веселя присниться мати, / Давне-колишній та *ясний* / Присниться сон мені!» [Ш. II, с. 354, «Поставлю хату і кімнату...»]; «Орися ж ти, моя ниво, / Долом та горою! / Та засійся, чорна ниво, / Волею *ясною!*» [Ш. II, с. 355, «Не нарікаю я на Бога...»]; наголос поставлено Шевченком]. За спостереженням З.М. Веселовської, староукраїнські пам'ятки кінця XVI–XVII ст. уже засвідчують вагання наголосу в прикметнику *новий*⁸⁹. Це явище, як було показано вище, відбиває і мовна практика Шевченка.

У «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови» І. Огієнко наводить як літературні варіанти *зёмний* і *земній* з вказівкою на те, що перший із них – старе українське слово⁹⁰.

Можливо, не лише вимогами римування, а й цією староукраїнською орфоепічною тенденцією до кореневого акцентування іменників і прикметників можна пояснити деякі проставлені самим Шевченком наголоси, які не відповідають нормі наголошування цих слів у сучасній українській мові: «І темний *гайок* зелененький, / І чорнобривка молоденька...» [Ш. II, с. 42, «Сон» («Гори мої високі...»)]; «Хоч позволив хан на *нісках* / Новим кошем стати, / Та наказав запорожцям / Церкву будувати» [Ш. II, с. 44–45, «Іржавець»]; «Нічого, знай, своє пиши / Та перед *людьми* не брешти»

⁸⁹ *Веселовська З.М.* Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII ст.) / З.М. Веселовська. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1970. – С. 83.

⁹⁰ *Огієнко І.* Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / І. Огієнко. – Вінніпег : накладом т-ва «Волинь», 1961. – С. 103.

[Ш, с. 68, «Москалева криниця»]; «І Трахтемиров геть горою / *Нечепурні* свої хатки / Розкидав з долею лихою, / Мов п'яний старець торбинки» [Ш. II, с. 40, «Сон» («Гори мої високії...»)]; «Орю / Свій переліг – убогу ниву! / Та сію слово. Добрі *жніва* / Колись-то будуть» [Ш. II, с. 355, «Не нарікаю я на Бога...»].

Іншою характерною рисою українського церковного наголошування, на відміну від російського, було послідовне акцентування суфіксів *-єнн*, *-анн* у прикметниках, діеприкметниках і похідних від них прислівниках, що І. Огієнко помітив ще в «Адельфотесі»: *благодєнствєнний, двєнствєнний, дѣвствєнний, єдинствєнний, клятвєнний, явствєнно, множєствєнний, молитвєнний, мужєствєнний, сущєствєнно*⁹¹. Такі наголоси зазначено й у вже згаданому «Стрятинському Службнику» 1604 р. на відміну від «Московського Службника», який відбиває тогочасну російську вимову, що виявлялася і в російській редакції церковнослов'янської мови:

«Стрятинський Службник» «Московський Службник»

божєствєнний	божєственний
возлюблєннаго	возлюбленнаго
дѣвствєнна	дѣвственная
неислѣдованнаа	неислѣдованнаа
обрадованнаа	обрадованнаа
препрославлєнна	препрославлена
уготовлєнно	уготовленно ⁹²

Послідовне наголошування суфікса *-єнн*, *-анн* у діеприкметниках зазначено й у текстах Г. Сковороди: *возвышєнное* [С. II, с. 158], *избранных* [С. II, с. 102], *лишєнны* [С. I, с. 159, 190], *наполнєнныя* [С. I, с. 186], *необузданная* [С. II, с. 109], *опровержєнное* [С. II, с. 117], *поваплєнний* [С. II, с. 69], *посребрєнны* [С. II, с. 185], *созданного* [С. II, с. 163], *сотворєнна* [С. II, с. 69], *украшєнний* [С. II, с. 69], у прикметниках *землєнныя* [С. II, с. 218], *вещєствєнний*

⁹¹ Огієнко І. Український літературний наголос / Огієнко І. – Вінніпег : The Christian Press, 1952. – С. 43.

⁹² Огієнко І. Український наголос на початку XVII віку / І. Огієнко. – Жовква : ЧСВВ, 1926. – С. 17-28.

[С. П, с. 138], *невещественный* [С. П, с. 138], *светло-червлённый* [С. П, с. 99] та ін.

Саме цю староукраїнську орфоепічну традицію відбиває наголошування Шевченком, як свідчать рими, деяких прикметників і дієприкметників: *похилённому*: «Як сніг, три пташечки летіли / Через Суботове і сіли / На *похилённому* хресті / На старій церкві» [Ш. I, с. 314, «Великий льох»]; наголос поставлено Т. Шевченком] (водночас засвідчено і кореневий наголос: «Козацька церква невеличка / Стоїть з *похиленим* хрестом» [Ш. II, с. 39, «Сон» («Гори мої високіі...»)]); *огнённая*: «Мітла з востоку / Над самим Віфліємом, боком, / Мітла *огнённая* зійшла» [Ш. II, с. 319, «Марія»]; *огнённе*: «А батькових старих, кровавих, / Не ріки – море розлилось, / *Огнённе* море! Слава! Слава!» [Ш. I, с. 344, «Кавказ»]; наголос поставлено Т. Шевченком]; *ненарождённим* у посланні «І мертвим, і живим, і *ненарождённим* землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» [Ш. I, с. 348] та в поемі «Марія»: «А мітла, / мітла *огнённая* світила, / неначе сонце, і дивилась / На ту ослицю, що несла / В Єгипет кроткую Марію і *норождённого* Месію» [Ш. II, с. 320]; *неутомлённые*: «Храми, каплиці, і ікони, / І ставники, і мирри дим, / І перед обра[зо]м Твоїм / *Неутомлённые* поклони» [Ш. I, с. 346, «Кавказ»]; *незцілённый*: «Сповідали, причащали / Й ворожки питали – / Не помогло... з *незцілённым* / В дорогу рушали» [I, с. 280, «У неділю не гуляла»]; наголос поставлено Т. Шевченком]; *непрощённый*: «А тим часом *непрощённый* / Грішний умирає» [Ш. I, с. 390; наголос поставлено Т. Шевченком]; «Їх із костьола повели / В *возобновлённій* покої» [Ш. II, с. 75, «Варнак»]; *ізра́нный*: «Що Він зробив їм, той святий, / Той Назорей, той Син єдиний / Богом *ізра́нної* Марії...» [Ш. II, с. 245, «Неофіти»]; *осквернённый*: «Чи буде правда меж людьми? / Повинна быть, бо сонце стане / І *осквернёну* землю спалить» [Ш. II, с. 363, «О люди! Люди небораки!»]; наголос поставлено Т. Шевченком] (водночас засвідчено і кореневий наголос: «– Якби-то, – думаю, – якби / Не похилилися раби... / То не стояло б над Невою / Оцих *осквернених* палат!» [Ш. II, с. 367, «Якось-то йдучи уночі»]).

У сучасній українській літературній мові зберігся прикметник *огн'яний*, який успадкував особливості староукраїнського наголошування.

Чимало засвідчених у Шевченка форм ще зберігають на письмі неперехід [о], [е] в [і] в новозакритих складах, що було властиве й староукраїнській літературно-писемній практиці: *возьме* [Ш. I, с. 93], *возьміть* [Ш. I, с. 99], *бували війни* [Ш. II, с. 363], *вольний* [Ш. I, с. 290], *вольними ногами* [Ш. I, с. 311], *вольними устами* [Ш. I, с. 354], *Запорожжя* [Ш. II, с. 40], *камень* [Ш. I, с. 308, 368; II, 231], *Матер Божа* [Ш. II, с. 44, 46], *меж людьми* [Ш. I, 127; II, с. 11], *меж чужими* [Ш. II, с. 12], *молодость* [Ш. II, с. 103, 198, 202, 230], *мудрость* [I, с. 350], *покой* [Ш. II, с. 218], *радость* [Ш. II, с. 223, 230, 247], *регот* [Ш. II, с. 248], *розбойник* [Ш. I, с. 270, 356], *розбойники* [[Ш. I, с. 289, 291, 356; II, с. 291], *сем'я* [Ш. II, с. 17], *в чужій сем'ї* [Ш. II, с. 14], «великих *слов* велику силу» [Ш. I, с. 349], *сльоз* [Ш. I, 344, 360; II, 48] та ін. На цю особливість мови Шевченка вже звертали увагу мовознавці⁹³.

Лінгвісти, зокрема І. Огієнко, А.Г. Деркач, П.Д. Тимошенко, Б.В. Кобилянський, В.С. Ващенко, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько, Л.О. Ткач та ін., уже писали про стилістичну роль старослов'янizmів / церковнослов'янizmів у творах Шевченка. За слушним твердженням В.В. Німчука, визнаний основоположник нової української літературної мови заснував і її сакрально-урочистий стиль⁹⁴.

Особливу роль церковнослов'янizми відіграють у текстах, пов'язаних із біблійною тематикою, наприклад, у поемі «Марія», циклі «Давидові псалми», де переспівано 10 псалмів, «Осія. Глава XIV», поемі «Царі» та ін. Наприклад, у «Давидових псалмах» широко використано елементи церковнослов'янської мови (успадковані відповідно зі старослов'янської), передусім неповноголосні

⁹³ Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / І. Огієнко. – Вінніпег : накладом т-ва «Волинь», 1961. – С. 65, 72, 97, 195, 227, 254.

⁹⁴ Німчук В.В. До проблеми про старокнижні елементи й «діалектизми» в Шевченковій поезії / Василь Німчук // Українська мова. – 2015. – № 4 (56). – С. 3.

форми в руки *вражі, вражої наруги, древо, перебудет*; словотворчі префікси *воз-, із-*: *воздасть, вознесися, возрадується, воспоем, воспою, восхвалили, восхвалимо, воцариться, ізбави, ізриється*; дієприкметникові суфікси *-уц, -юц, -ац, -яц*: *взискающий, діющих, добретворящого*; лексичні церковнослов'янізми і навіть окремі вислови зі Святого Письма: *всує, вскую, дщере окаянна, муж, ніже, отмщеніє, спасеніє, спаси, уст моїх глаголи, хваленіє*; форму перфекта *оддав еси*, архаїчну форму наказового способу *«Да не скаже хитрий ворог...»*, архаїчні флексії в субстантивованих прикметниках середнього роду: *«і їм правдою Своєю / Вертає їх злая»*, *«Хто б спас мене од лукавих / І діющих злая»*, *воспоем благая, не творить благая* тощо [Ш. I, с. 358–365].

Про зануреність поета в книжну стихію переконливо свідчать і лексичні, фонетичні, словотвірні та граматичні церковнослов'янські елементи поеми «Марія»: *«Все упованіє мое / На тебе, мій пресвітлий раю, / На милосердіє Твоє, / Все упованіє мое / На Тебе, Мати, возлагаю»*; *«О Ти, Пречистая в женах! Благоуханный зельний крине!»*; *«Окуй свою святую силу... / Долготерпенієм окуй»*; *«А радость Матері Марії Неізреченная»*; *«О святіі! Пренепорочніє! – сказав»*; *«Мужі воспрянули святіє»* та ін. [Ш. II, с. 311–328]; поеми «Неофіти»: *«І за що / Його, святого, мордували, / Во узи кували. / І главу Його честную / Терном увінчали?»*; *«Благословенная в женах, Святая праведная Мати...»*; *«Скорбящих радосте! Пошли, / Пошли мені святеє слово...»*; *«І слово / Із уст апостола святого / Драгим елеєм потекло»*; *«Псалом новий Господеві / І новую славу / Воспоем честним собором, / Серцем нелукавим. / Во псалтирі і тимпані Воспоем благая...»*; *«І мечі в руках їх добрі, / Острі обоюду, / На отмщеніє язикам / І в науку людям»* [Ш. II, с. 245–253] та ін., а також архаїчні синтаксичні конструкції, наприклад, *о + М.в.*: *Восплач, Пророче, Сине Божий! / І о князях, і о вельможях, / І о царях отих»* [Ш. II, с. 33, «Подражаніє Іезекіілю»]; *«А тут бур'ян, піски, тали... / І хоч би на сміх де могила / О давнім давні говорила»* [Ш. II, с. 59, «А.О. Козачковському»]; *«Не даєте мені Бога о смерті благати»*

[Ш. II, с. 61, «А.О. Козачковському»]; форми наказового способу: «*Прорци* своїм лукавим чадам...» [Ш. II, с. 332, «Осія. Глава XIV»]; форми аориста: «Убив старого Роголода, / *Потя* народ, княжну *поя*, *отиде* в волості своя, / *Отиде* з шумом. / *растлі* ю, / Тую Рогніду молодую, / *І прожене* ю...» та ін. [Ш. II, с. 86, «Царі»]. П.Д. Тимошенко небезпідставно вважав, що форми аориста в Шевченкових творах, пов'язаних з історичною тематикою, виступали як засіб стилізації під мову давніх пам'яток⁹⁵.

Функція наведених церковнослов'янізмів у названих творах зумовлена передусім тематикою і високим стилем викладу. Відомо також, що інша функція таких елементів у Шевченка – створення іронічного, часом і сатиричного звучання (як, наприклад, у поемі «Царі») шляхом використання неповноголосних форм «Хотілося б зогнать оскому / На коронованих *главах*» [Ш. II, с. 81], «А той, бугай собі здоровий, / у *храміні* своїй кедровій / Лежить...» [Ш. II, с. 83–84]; форм аориста «Як там вона / Гріла, я не знаю, знаю тільки, що цар грівся, / І... і не *позна* ю» [Ш. II, с. 85], «І *поживе* Давид на світі / Немалі літа, / Одрях старий, і покривали / многіми ризами його, А все-таки не нагрівали / Катюгу блудного свого» [Ш. II, с. 84] та ін.

Іноді поет уживає церковнослов'янські слова як синоніми до українських з метою підсилення сказаного: «Я сам, як бачиш, марне, *всує*, / Я сам занівечив свій вік» [II, с. 72. «Варнак»].

У творчості пізнього періоду Шевченко вдавався до церковнослов'янізмів частіше. Наприклад, написана 1860 року невелика поезія «Злоначинающих спина...» містить чотири композити-церковнослов'янізми: «*Злоначинающих* спина, / У пута кутії не куй, / В склепи глибокі не муруй. / А *доброзизждущим* рукам / І покажи, і поможи, / Святую силу ниспошли. / А чистих серцем? Коло їх / Постави ангели свої / І чистоту їх соблюди. / А всім нам вкупі на землі / *Єдиномисліє* подай / І *братолюбіє* пошли» [Ш. II, с. 339].

⁹⁵ Тимошенко П.Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (особові форми дієслів) / Тимошенко П.Д. // Збірник праць двадцять третьої наукової Шевченківської конференції. – К., 1979. – С. 125.

Виокремлюючи характерні ознаки мовних джерел творів Шевченка, написаних 1860 року, Ю. Шевельов наголошував на «грі контрастів мови»: наприклад, у «Неофітах» дослідника вразило «безпрецедентне поєднання» церковнослов'янізмів, вульгаризмів та «декількох словосполучень, типових для народних пісень», із великою кількістю грецьких та латинських слів. Саме таке слововживання, на думку Ю. Шевельова, пояснює «відчуття крайнього подиву і збентеження, що його викликала ця поема і серед Шевченкових сучасників, і в новому поколінні»⁹⁶.

І в інших поезіях Кобзаря наявна архаїчна лексика, яка засвідчує його органічний зв'язок зі староукраїнською книжною традицією. Перед сучасним дослідником часто постає проблема розмежування архаїзмів, властивих староукраїнській книжній традиції, які нашою мовною свідомістю нині сприймаються як русизми, від насправді русизмів. На це звернув увагу свого часу І. Огієнко, наголошуючи на необхідності підходити до такого явища з позицій історизму: «Але на русизми Шевченкової мови може бути й інший погляд, – це наші віковічні архаїзми, правописні й словникові, що панували в нашій літературі цілі віки»⁹⁷.

Пригадаймо рядки: «Свою Україну любіть, / Любіть її... Во время лютє, / В остатню тяжкую минуту / За неї Господа моліть» [Ш. II, с. 20, «Чи ми ще зійдемося знову?»] чи «Полян, дулібів і древлян / Гаврилич гнув во время оно» [Ш. II, с. 258–359, «Юродивий»], чи «Колись-то ще, во время оно, / Помпілій Нума, римський цар» [Ш. II, с. 340, «Колись-то ще, во время оно...»], або «Во Іудеї во дні они, / Во время Ірода-царя...» [Ш. II, с. 309, «Во Іудеї во дні они»], а також «... Його вже й забули, / Чи й був коли? Год за годом / Три годи минули» [Ш. II, с. 90, «Титарівна»]; «Хотілось любити, / Хоть годочок, хоть часочок / На світ подивитись» [Ш. II, с. 26, «Княжна»]; «Уже два года промережав...» [Ш. II, с. 170, «Неначе степом чумаки...»]; Меж бур'янами, за годами Три года

⁹⁶ Шерех Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К.: Час, 1998. – С. 56.

⁹⁷ Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / І. Огієнко. – Вінніпег: накладом т-ва «Волинь», 1961. – С. 20.

сумно протекли» [Ш. II, с. 273, «Лічу в неволі дні і ночі»]; «і час і два мине» [Ш. II, с. 326, «Марія»]; «Встає *пожар*», «Палають села, *города*» [Ш. II, с. 79, «У Бога за дверима лежала сокира...»]; «... і покривали / *Многими* ризами його...» [Ш. II, с. 84, «Царі»]; «*Лучче* ж поміркую...» [Ш. I, с. 101, «Катерина»]; «Чи є що краще, *лучше* в світі, Як укупі жити...» [Ш. I, с. 363, «Чи є що краще, *лучше* в світі ...»]; «Полилися ріки крові, / *Пожар* загасили» [Ш. I, с. 287, «Єретик»]; «кров, *пожари*» [Ш. I, с. 291, «Єретик»] та ін.

Лексеми *время, год, город* 'місто', *лучше, минута, многий, пожар, хоть* та ін. – слова, які мають тривалу історію функціонування в староукраїнській літературно-писемній практиці, а частина з них – і в книжних мовах попередніх періодів. Наприклад, праслов'янські з походження *время, год, лучше, многий* засвідчені як у старослов'янській, так і в давньоруській мовах: *врѣмѧ* 1. 'час, період'; 2. 'належний час, сприятливий момент' [СС, с. 125]; *время* 1. 'одна з форм існування матерії'; 2. 'період, епоха'; 3. 'невизначений проміжок часу'; 4. 'визначений проміжок часу'; 5. 'пора року'; 6. 'вік' [СДЯ I, с. 493–497]; *годъ* 1. 'час'; 2. 'рік'; 3. 'свято' тощо [СС, с. 173]; *годъ* 1. 'час, проміжок тієї чи іншої тривалості'; 2. 'вік'; 3. 'рік'; 4. 'річниця смерті' [СДЯ II, с. 345–347]; *лоучѣнн, лоучѣшн, лоучѣ* *прикм.* 'кращий' [СС, с. 311]; *лоучши, лоутьшиши* 1. 'кращий'; 2. 'хороший'; 3. 'поважний, родовитий, знатний, іменитий' тощо [СДЯ IV, с. 436]; *мъного* 'багато' [СС, с. 335]; *мъного* 'у великій кількості, багато, дуже' [СДЯ V, с. 58].

У староукраїнській літературній мові XVI – першої половини XVII ст. поширеними були правописні варіанти *время, времіє, времня, время, врѣмѧ* (*цсл.* *время*) в таких значеннях: 1. 'одна із форм існування матерії'; 2. 'тривалість існування явищ і предметів'; 3. 'проміжок у послідовній зміні годин, днів, років, протягом яких що-небудь відбувалося'; 4. 'проміжок часу, який дорівнює 365 або 366 дням' [СЛУМ 5, с. 15]; *годъ, год, гуд* (*цсл.* *годъ*) 'рік' [СЛУМ 6, с. 246]; *городъ* 1. 'укріплене місце з оборонними спорудами'; 2. 'населений пункт (місто)'; 3. 'місто з населенням', а також як власна назва [СЛУМ 7, с. 38]. Картотека «Словника

української мови XVI – першої половини XVII ст.» містить чимало контекстів, у яких функціонують і решта наведених вище слів. Усі вони були органічним складником і староукраїнської літературної мови II половини XVII та XVIII ст., у тому числі й мовної практики Г. Сковороди: «О дражайше жизни *время*, / Коль тебя мы не щадим!» [С.І, с. 81]; «Не всякому ли знакомы сіи слова: *время*, жизнь, смерть, любовь, мысль, душа, страсть, совесть, благодать, вѣчность?» [С.І, с. 184]; «*Лучше* один *год* чист, неж десяток сквернен...» [С.І, с. 81]; «Не сыщеш дня без тмы и свѣта, а *года* без зимы и теплоты» [С.І, с. 441]; «Всякому *городу* нрав и права...» [С.І, с. 67]; «За тобою маршируют, разоряют *города*...» [С.І, с. 82]; «Не *лучше* ль козы справлять до росолу, / Неж заводити музыканску школу?» [С.І, с. 463]; «Не *многих* мати породила к школь» [С.І, с. 463]; «...часто один крошечный душок демонскій страшный бунт и горкій мятеж, как *пожар* душу жгущій, взбуряет в сердцѣ» [С.І, с. 450] та ін.

І. Котляревський у своїй «Енеїді» використовував *врем'я* (як синонім до *час*), *год* (за відсутності *рік*), *город* у значенні «місто» (*місто* – лише раз): «В се *врем'я* в рай боги зібрались / К Зевесу в гості на обід...» [К., с. 31]; «Еней не марно трагив *врем'я*, / Помолодецьку закурив» [К., с. 90] – «...Щоб тільки до сього він *часу* / Терпів на світі сім біду» [К., с. 43]; «Як під Бендер'ю воювали, / Без галушок як помирали, / Колись як був голодний *год*» [К., с. 44]; «Дорожки всі, всі уголочки, / Всі закоморочки, куточки / Уже не первий знаю *год*» [К., с. 54]; «І кілька оком скинеш поля, / Скрізь геть настрою *городів*» [К., с. 88]; «По *городам* всяк полк назвався...» [К., с. 110]. Г. Квітка-Основ'яненко уживав *урем'я*, *врем'я* [Кв. III, с. 491], проте лексема *час* уже істотно переважала [Кв. III, с. 592–593], а ось *рік* засвідчено в нього лише кілька разів [Кв. III, с. 107] за абсолютної переваги *год* [Кв. I, с. 268]. Отже, процес взаємодії книжних слів із народними в мовній свідомості попередників Шевченка був складним, як і процес формування нової української літературної мови на народній основі.

Надбанням нової української літературної мови розглядани книжні лексеми не стали, але закріпилися в сучасній російській

літературній мові, яка продовжила традицію староросійської літературної мови, що за своїм лексичним складом була близькою до староукраїнської літературної, оскільки обидві ці мови значною мірою спиралися на церковнослов'янську основу. Проте й дотепер названі лексеми побутують у нижньонаддніпрянських, бойківських, гуцульських та буковинських говірках, засвідчуючи свою давність і питомість на українських теренах.

В. Яременко, аналізуючи «Повість врем'яних літ», цілком слушно стверджував: «Слово «врем'я» цілком українське. Згадаймо в Шевченка «во врем'я люте», у Гребінки – «жартуй, поки є врем'я», поспіль це часове поняття «врем'я» зустрічаємо в етнографічних оповіданнях Ганни Барвінок та в інших класиків української літератури»⁹⁸.

Пригадаймо й інші відомі Шевченкові рядки: «Ще треті півні не співали, / Ніхто *нігде* не гомонів» [Ш. I, с. 73], «Цікаві (*нігде* правди діти) / Підкralися, щоб ізлякать» [Ш. I, с. 77] з балади «Причинна»; «Нема *нігде* Катерини; Та здалась на горе!..» [Ш. I, с. 95] з поеми «Катерина»; Лихо, люди, всюди лихо, *Нігде* пригорнуться...» [Ш. I, с. 137], «Гуляють хмари; сонце спить; / *Нігде* не чуть людської мови» [Ш. I, с. 179] з поеми «Гайдамаки» тощо. Порівняймо в «Енеїді» Котляревського: «Гай! Гай! Та *нігде* правди діти...» [К., с. 65]; «Не пропливем *нігде* човнами...» [К., с. 84]. Наведені приклади містять прислівник, утворений шляхом додавання заперечної частки до поширеного колись у староукраїнській писемності прислівника *где*, який упродовж століть був для українця функціонально українським. В «Енеїді» Котляревського зазначено і складний прислівник, що поєднує народнорозмовний та книжний елементи: «Не йди в дорогу без запасу, / Бо хвіст од голоду надмеш; / І *де-где* инчого ти часу / І крихти хліба не найдеш» [К., с. 54].

Певні сумніви можуть виникнути і щодо «українськості» широко вживаних Шевченком частки і сполучника *хоть*

⁹⁸ Яременко В.В. На замовлення вічності // Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 477.

(поряд із властивим сучасній українській літературній мові *хоч*): «Нехай усміхнеться серце на чужині, / *Хоть* раз усміхнеться...» [Ш. I, с. 91]; «... Він їм тугу розганяє, *Хоть* сам світом нудить» [Ш. I, с. 110]; «... ніхто не згадає, / Не скаже *хоть* на сміх: Нехай спочиває...» [Ш. I, с. 192]; «О доле! / Лукавая доле! / Покинь її *хоть* на старість, / *Хоть* на чужім полі / На безлюдді» [Ш. II, с. 33]; «В неволі тяжко, хоча й волі, / Сказать по правді, не було. / Та все-таки якось жилось. *Хоть* на чужому, та на полі...» [Ш. II, с. 19]; «І буде варт на світі жить, / Як матимеш кого любить. / *Хоть* кажуть от ще що, небоже: / Себе люби, то й Бог поможе» [Ш. II, с. 63]; «Та ладом / Та добрим складом *хоть* на час, *Хоть* на годиночку у нас / Ту вінченосную громаду / Покажем спереду і ззаду / Незрячим людям» [Ш. II, с. 81] та ін. Частка і допустовий сполучник *хоть/хотя* були органічними елементами не лише староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVIII ст. (про що свідчать зокрема писемні пам'ятки різних жанрів, наприклад, «Крехівський апостол», пам'ятки ділової писемності, тексти Г. Сковороди, І. Некрашевича), а й мови народної: «...носится и у нас премудрая сія пословица: «Без Бога ни до порога, а с Богом *хоть* за море» [С. I, 425]; «...просим до нас *хотя* на час...» [Н., 15]; «Сядем дружно все окружно за столом у хатъ, *хоть* не панско, да й не хамско будем розмовляти...» [Н., 16]; «*Хоть* є за що, *хоть* нема, то сажас в куну...» [Н., 22]; «А Процько за куму *хотя* у кунъ не сидъв, так на саме ж Різдво увесь день поклони бив» [Н., 24] тощо. Пригадаймо і рядки з «Енеїди» І. Котляревського: «Еней був парубок моторний / І хлопець *хоть* куди козак» [К., 7]; «Умилася, причепурилась / І, як в неділю, нарядилась, / *Хоть* би до дудки на танець!» [К., 10]; «Були троянці п'яні, ситі, / Кругом обуті і обшиті, / *Хоть* голі прибрели, як пень» [К., 16] та ін. Отже, широке використання Шевченком книжного елемента *хоть* спирається на тривалу літературно-писемну традицію.

Привертають увагу окремі граматичні архаїзми в Шевченка, джерелом яких також є староукраїнська писемність. Це передусім широко вживана архаїчна форма називного і знахідного відмінків множини іменника *люде* (*люди* засвідчено значно рідше): «Свої *люде* – як чужії, / Ні з ким говорити...» [Ш. I, с. 84]; «Сироту до

усюди *люде* осміють» [Ш. I, с. 91]; «*Люде* серця не побачать...» [Ш. I, с. 92]; «Нехай собі тії *люде*, / Що хочять, говорять» [Ш. I, с. 93]; «Отake-то на сім світі / Роблять людям *люде!*» [Ш. I, с. 99]; «От де, *люде*, наша слава, Слава України» [Ш. I, 120]; «А де ж *люде?*» [Ш. I, с. 148], «Чудні, чудні *люде!*» [Ш. I, с. 180] та ін. Архаїчну форму називного і знахідного відмінків множини мають і іменники *бояре* [Ш. I, с. 96], *татаре* [Ш. I, с. 291, 307; II, с. 166], *погане*, *християне* [Ш. I, с. 345], *слав'яне* [Ш. I, с. 350], *цигане* [Ш. I, 378; II, 265], *преторіане* [Ш. II, 250]. Зачинатель нової української літературної мови І.П. Котляревський також послуговувався такими формами: «На ярмарку як *слобожане!* / Або на красному торгу / До риби товпляться *миряне*, / Було на сьому так лугу» [К., с. 60].

Іноді натрапляємо в текстах Шевченка і на давнє закінчення *-а* в родовому відмінку однини деяких іменників чоловічого роду: «Молюся, Господи, помилуй, / Спаси ти нас, святая сило, / Язви язик мій за хули / Та язви *мира* ізціли» [Ш. I, с. 291]; «І *плача*, матернього *плача* / Ісполню гради і поля, / Да зрить розтленняя земля, / Що я держитель і все бачу» [Ш. II, с. 332]; «Якби не Бог поміг мені, / То душа б живая / Во тьмі *ада* потонула, / Проклялась на світі» [Ш. I, с. 362, «Давидові псалми»]. На такі книжні форми в Шевченка звернув свого часу увагу П.Д. Тимошенко⁹⁹.

Зрідка поет вдається і до використання книжної флексії *-ію* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду *кров*, *смерть*, що посилює урочисте, часом трагічне звучання рядків: «Чи Бог бачить із-за хмари / Наші сльози, горе? / Може, й бачить, та помага, / Як і оті гори / Предковичні, що політі / *Кровію* людською!..» [Ш. I, с. 268, «Сон» (комедія)]; «За горами гори, хмарою повиті, / Засіяні горем, *кровію* політі» [Ш. I, с. 343, 344, «Кавказ»]; «Покарав / Його Господь за гріх великий / Не *смертію* – він буде жить, / І сатаною-чоловіком / Він буде по світу ходить...» [Ш. II, с. 93, «Гитарівна»]. Порівняймо жаргівливо-іронічне звучання книжної форми *смертію* в «Енеїді» І.П. Котляревського: «Іще ж не все тут

⁹⁹ Тимошенко П.Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник) / Тимошенко П.Д. // Збірник праць п'ятнадцятої наукової Шевченківської конференції. – К., 1968. – С. 141.

окошилось, / Іще брела ватага лих: / За смертю слідом валилось / Жінок, свекрух і мачух злих» [К., с. 56].

Нагромаджуємо в текстах Кобзаря і на давню книжну флексію *-ie* (*-ie*) називного і знахідного відмінків множини прикметників (усіх родів): «Цькують його собаками, / Крутять назад руки / І завдають козакові / *Смертельніє* муки» [Ш. II, с. 139, «Із-за гаю сонце сходить...»]; «Замовкли гармати, / Оніміли дзвони, / І громада покладає *земніє* поклони» [Ш. II, с. 145, «У неділеньку у святую...»]; «Хвала вам, душі *молодіє!* / Хвала вам, лицарі *святіє!*» [Ш. II, с. 254, «Неофіти»]; «Підняла / Натой фавор свої *святіє!* Очиці *кроткіє* Марія ...» [Ш. II, с. 314, «Марія»].

Засвідчена в Шевченка й архаїчна форма родового відмінка однини нечленного прикметника середнього роду: «*Люта* зла не дієш без вини нікому» [Ш. I, с. 291, «Єретик»]. Архаїчну форму знахідного відмінка однини нечленного прикметника чоловічого роду використав у своїй «Енеїді» І. Котляревський: «Так Турн, Палланта підпустивши, / Зо всіх сил келепом мазнув; / За руси кудрі ухвативши, / *Безчувствєнна* з коня стягнув» [К., 171].

Нагромаджуємо в поета й на давню форму орудного відмінка двоїни у значенні множини числівника *сто – стома*: «І знов лечу. Земля чорніє. / Дрімає розум, серце мліє. / Дивлюся: хати над шляхами / Та городі з *стома* церквами...» [Ш. I, с. 271, «Сон (комедія)»].

Дослідники вже звертали увагу на вживані Шевченком архаїчні форми теперішнього часу дієслова *бути*: *єсть, еси*, лише раз у поезії і двічі в листах – *єсте*. За слушним спостереженням П.Д. Тимошенка, форма *єсть* надає текстам характеру піднесеності й урочистого звучання; вона часто виступає у сполуках *єсть* у...кого, що, на думку мовознавця, могло бути зумовлене прагненням поета уникнути збігу голосних звуків, який виникає при використанні конструкції *є* у...кого¹⁰⁰: «*Єсть* на світі доля, / А хто її знає? / *Єсть* на світі воля, / А хто її має? / *Єсть* люде на світі – / сріблом-злотом сяють, / Здається, панують, / А долі не знають – / Ні долі, ні волі!» [Ш. I,

¹⁰⁰ Тимошенко П.Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (особові форми дієслів) / Тимошенко П.Д. // Збірник праць двадцять третьої наукової Шевченківської конференції. – К., 1979. – С. 122-123.

с. 99, «Катерина»]; «Я не одинокий, я не сирота – / *Єсть* у мене діти, та де їх подіти?» [Ш. I, с. 128, «Гайдамаки»]; «... я не знаю, / Чи *єсть* у Бога люте зло, / Що б у тій хаті не жило?» [Ш. II, с. 222, «Якби ви знали, паничі...»] та ін. Порівняймо в І. Котляревського: «Для мене білий світ *єсть* тьмою, / Там ясно тільки, де Еней» [К., 22]; «Ось тут земелька *єсть*, хлоп'ята, / Відсіль вона невдалеку: / Сицилія, земля багата, / Вона мені щось по знаку» [К., 25].

Форму *еси* П.Д. Тимошенко небезпідставно називає «улюбленим Шевченковим слівцем», яке «поет так любив..., що вживав... і в неправильному граматичному значенні»¹⁰¹. Справді, поряд із традиційно книжним, притаманним ще староукраїнській літературній мові використанням *еси* в перфектних формах для надання урочистого («Слава тобі, Шафарику, / Вовіки і віки! / Що *звів еси* в одно море / Слав'янські ріки!» [Ш. I, с. 288, «Єретик»]) чи іронічного звучання («Мій друже єдиний, / *Прослав еси* степи, ліси / І всю Україну» [Ш. I, 255, «Чигрине, Чигрине»]), а також у функції зв'язки у складеному іменному присудку («Чого тепер тобі, старому, / У цій неволі стало жаль – / Що світ зав'язаний, закритий! Що сам *еси* тепер москаль...» [Ш. II, с. 95, «Ну що б, здавалося, слова...»]) поет уживає цю форму в невластивій для неї функції: «Добре *еси*, мій кобзарю, / Добре, батьку, робиш, / Що співати, розмовляти / На могилу ходиш» [Ш. I, с. 112, «Перебендя»]; «І горе! / Умреш *еси* на самоті, / Мов прокаженна!» [Ш. II, с. 248, «Неофіти»] та ін.

Окремо потрібно сказати про широко вживані поетом форми дієприслівників (з походження активних коротких дієприкметників, що потім втратили узгодження з іменником), які мовною свідомістю сучасного українця сприймаються як дієприслівники теперішнього часу російської мови: «Так ворожка поробила, / Щоб менше скучала, / Щоб, бач, *ходя* опівночі, / Спала й виглядала / Козаченька молодого...» [Ш. I, с. 73; «Причинна»]; «Заспіває козаченько, / *Ходя* по долині...» [Ш. I, с. 114, «Тополя»]; «Отак,

¹⁰¹ Тимошенко П.Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (особові форми дієслів) / Тимошенко П.Д. // Збірник праць двадцять третьої наукової Шевченківської конференції. – К., 1979. – С. 123.

ходя по під гаєм, / Ярема співає...» [Ш. I, с. 142, «Гайдамаки»]; «Не співає чорнобрива, / Стоя під вербою...» [Ш. I, с. 115, «Тополя»]; «Ляхи задумалися, стоя, / Хоч і запеклі» [Ш. I, с. 146, «Гайдамаки»]; «Черниця, / Стоя коло неї, / Зажурилась» [Ш. I, с. 177, «Гайдамаки»]; «Отак, сидя в кінці стола, / Міркую, гадаю...» [Ш. I, с. 132, «Гайдамаки»]; «В добрі одпочили, / Славя Господа!...» [Ш. I, с. 359, «Давидові псалми»]; «Неначе праведних дітей, / Господь, любя отих людей, / Послав на землю їм пророка – Свою любов благовістить!» [Ш. II, с. 109, «Пророк»]; «Жива / душа поетова свята, / Жива в святих своїх речах, / І ми, читая, оживаєм / І чуєм Бога в небесах» [Ш. II, с. 221, «Мені здається, я не знаю ...»]; Привітав / і цілував, благословляя, / Погрався з ними...» [Ш. II, с. 327, «Марія»] та ін.

Не можемо погодитися з австрійським дослідником М. Мозером, який у своїй книзі «Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache – Versuch einer Würdigung», що вийшла в Мюнхені 2008 р., а 2012 р. – у Львові в перекладі українською «Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки», кваліфікує такі дісприслівники як росіянізми¹⁰². За нашими спостереженнями, форми *ходя, сидя, славя, стоя* і подібні до них були органічним складником староукраїнської літературної мови. Про те, що для українця XVI–XVIII ст. наведені форми були елементами рідної мови, свідчить зокрема їх уживання не лише у староукраїнських текстах цього періоду, а й у розмовному мовленні, яке зафіксувала перша збірка українських приказок та прислів'їв, укладена на межі XVII і XVIII ст. К. Зіновієвим: *Захотѣвъ в ста(р)цахъ ходѣ с перце(мъ) ѣсти* [З., с. 225]; *Не та(к) я(к) хотѣ, такъ я(к) мога* [З., с. 236]; *Неха(и) іде(т) во іма, головуломѣ* [З., с. 238]; *На вы(д) глядѣ, пыта(и)са здорова* [З., с. 266] та ін. Розглядані форми (поряд із притаманними й сучасній українській літературній мові формами на зразок *попливши, поробивши, почувши, приставши, спаливши*) використовував і І.П. Котляревський у своїй «Енеїді»: «Сей, *сидя*

¹⁰² Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 32. – Львів, 2012. – С. 112.

на кормі, хитався...» [К., с. 43]; «Гребці і весла положили, / Та сидя люлечки курили...» [К., с. 44]; «Пливуть – аж вітри забурчали / І закрутили не *шутя*» [К., с. 84]; «Еней, по човну *похожая*, / Роменський тютюнець курив; / На всі чотири *розглядаю*, / Коли б чого не пропустив» [К., с. 87]; «В сій думці смутно *похожая* / І мислю богзна-де *літая*, / Під носом бачить коровод» [К., с. 167] та ін. Відомо, що й нині активні дієприслівники теперішнього часу на *-а*, *-я* властиві поліським, частині південно-східних та деяким південно-західним говорам.

Отже, мовна практика Тараса Шевченка засвідчує органічний зв'язок зі староукраїнською літературно-писемною традицією на всіх мовних рівнях і є переконливим свідченням того, що цілковитого розриву між старою українською літературною мовою та новою українською літературною мовою не відбулося.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

З. – *Зіновійв К.* Вірші. Приповіді посполиті / Зіновійв Климентій; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні; відп. ред В.В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1971. – 391 с.

К. – *Котляревський І.П.* Енеїда : поема / Іван Котляревський; коментар уклав О.Ф. Ставицький. – К. : Радянська школа, 1989. – 286 с.

Кв. – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. / відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – Х. : ХДУ, 1978. – Т. 1. – 664 с.; 1979. – Т. 3. – 689 с.

ЛЕ – *Ващенко В.С.* Лексика «Енеїди» І.П. Котляревського : покажч. слововживання / В.С. Ващенко, Ф.П. Медведєв, П.О. Петрова. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1955. – 207 с.

Н. – *Некрашевич І.* Твори Івана Некрашевича – українського письменника XVIII віку : (розвідка й тексти) / Н. Кістяківська. – К. : ВУАН, 1929. – XXIV, 35 с.

С. – *Сковорода Г.С.* Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода; [редкол. В.І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 531, [1] с.; т. 2. – 574, [1] с.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; гл. ред. Р.И. Аванесов. – М. : Рус. яз. [и др.], 1988. – Т. 1. – 525, [2] с.; 1989. – Т. 2. – 493, [2] с.; 1991. – Т. 4. – 557, [2] с.; 2000. – Т. 5. – 602, [3].

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1998. – Вип. 5. – 257 с.; 1999. – Вип. 6. – 255 с.; 2000. – Вип. 7. – 255 с.

СС – Старославянський словарь : (по рукописам X–XI веков) / [Э. Благова, Р.М. Цейтлин, С. Геродес и др.]; под ред. Р.М. Цейтлин [и др.]. – 2-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1999. – 842 с.

Ш. – Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко; [редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 781, [1] с.; – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2. – 781, [1] с.; 2003. – Т. 4. – 597, [1] с.; 2003. – Т. 5. – 492, [1] с.

1.5. ВІД МОВИ Т. ШЕВЧЕНКА ДО СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Історія виникнення й розвитку літературних мов різних народів і часів переконливо показує, що авторитет мови перш за все здобувається не стільки її внутрішніми лексичними, граматичними чи тим більше фонетичними якостями, скільки тим, що саме написано й надруковано цією мовою, як воно служить загальнолюдському поступові, яке місце в суспільному, культурному й науковому житті людства займає народ – носій певної мови.

П.Д. Тимошенко

З відстані часу (50-60-ті роки XX ст.) можемо оцінити дослідження Петра Дмитровича Тимошенка, який писав: «Т. Шевченко був і залишається великим авторитетом у наших судженнях про норми літературної мови. У всіх дискусіях про літературно-мовні норми, дискусіях, що виникали в післяшевченківську епоху, на авторитет поета посилалися, мабуть, більше, ніж на всіх інших визначних письменників, узятих разом»¹⁰³.

¹⁰³ Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / П.Д. Тимошенко / Інститут української мови НАН України. – К. : КММ, 2013. – С. 193; Єрмоленко С., Пономаренко А. Лінгвошевченкіана над часом (рецензія) // Українська мова. – 2014. – №4. – С. 161-166.

Заглиблення П.Д. Тимошенка в мовотворчість Тараса Шевченка було пов'язане із загальною проблемою становлення української літературної мови як соціокультурного, національно-мовного явища. Саме таким бачив дослідник феномен української літературної мови в її історичному розвитку, зокрема крізь призму вияву в утвердженій літературній мові національно-мовної свідомості українців. Цілісний соціолінгвістичний, загальнокультурний погляд на історію української літературної мови запропонував П.Д. Тимошенко в «Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови»¹⁰⁴.

Аналізуючи праці П.Д. Тимошенка про мову Шевченка, П.Ю. Гриценко пише про максималізм дослідника, який обирав докладне вивчення кожного тексту – від його оригіналу-автографа до різних видань творів Шевченка: «Тому об'єкт вивчення – *мова Шевченка* – у студіях П.Д. Тимошенка переростав первісно визначені межі, охоплюючи і мову творів Гребінки, Куліша (особливо його пошуки у сфері правопису, графіки), альманаху «Ластівка», а задля повноти виявлення можливих впливів авторитетів-попередників автор залучав до аналізу тексти Котляревського, Квітки та видання фольклору»¹⁰⁵.

Лінгвістичний аналіз художньої і епістолярної спадщини поета пов'язаний з фіксацією варіантних засобів слововживання, правопису, які характерні для автографів Шевченка. Показово, що життя друкованого слова Кобзаря засвідчило різні підходи до збереження особливостей авторського слововживання й правопису. Свого часу В. Сімович наголошував на пошуках автентичного поетового слова¹⁰⁶. Проблему варіантності слів на зразок *військо/войско; вольній/вольний* розглядає В.С. Ващенко. За фіксованими варіантами,

¹⁰⁴ Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Ч.1/ Упорядкував П.Д. Тимошенко. – К., 1959. – 360 с.; Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Ч. 2/ Упорядкував П.Д. Тимошенко. – К., 1961. – 346 с.

¹⁰⁵ Гриценко П.Ю. Мова Тараса Шевченка в дослідженнях Петра Тимошенка // Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка. – К., 2013. – С. 12.

¹⁰⁶ Сімович В. Праці у двох томах. Том 1: мовознавство / В. Сімович [упорядкування і передмова Л. Ткач]. – Чернівці: Книги–XXI, 2005. – С. 328-331.

на думку автора, можна простежити, як вирізьблювалась норма сучасної української літературної мови. Наприклад, у 40 випадках авторського слововживання укорінюється форма *багато*. І лише в одному випадку виступає *багацько*¹⁰⁷. Дослідник звертає увагу, що І. Котляревський послуговувався тільки словом *багацько* (14 слововживань). У різних виданнях можна помітити тенденцію зберігати особливості графічної практики, якою послуговувався Шевченко. А ця графічна практика не була однаковою. Тим більше, що її порізному розшифровували текстологи, видавці. Різні видання творів Кобзаря засвідчують варіативність написання деяких слів. Причому варіативність могла бути зумовлена як неусталеністю, невиробленістю конкретної мовної норми, так і авторськими уподобаннями. Збережені в сучасних друкованих текстах написання *сем'я, люде* виконують стилістичну функцію орфокультурем: освічений читач розуміє, що таке відхилення від сучасного правопису зумовлене відмінностями в лексично-граматичній нормі і є маркером не лише часового зрізу літературної мови, а й ознакою Шевченкового слововживання. Те саме варто зауважити про особливість синтаксичного керування у випадку *І чужому навчається* (сучасна синтаксична норма *чужого навчається*), *й свого не цурайтесь*, або про Шевченкові варіанти сполучникового, чи модального слова-частки *хоч* (переважає) і рідше *хоть*.

Проблему лексичної, фонетичної варіантності в текстах Шевченка розглядає М. Мозер. Дослідник звертає увагу на «діалектні та історичні засади мови Шевченка»¹⁰⁸, критикує Словник мови Т. Шевченка за пуристичні тенденції. Конкретне слововживання Шевченка, справді, не було позбавлене варіантів; крім того, різні друковані видання часто сприяли появі нових варіантів і відбивали невпинний процес творення літературної мови як явища суспільної мовної свідомості.

¹⁰⁷ Ващенко В.С. Словник мови Шевченка / В.С. Ващенко // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: зб. статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 21-28.

¹⁰⁸ Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / М. Мозер / Пер з нім. Володимир Кам'янець. – Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 32. (Серія «Історія мови»). – Львів, 2012. – С. 11.

І хоч у текстах Шевченка, передусім в автографах, спостерігаємо варіантні написання слів, по-різному графічно оформлені частки, прислівники, не кажучи вже про авторські розділові знаки, проте не ці фонетично-морфологічні, синтаксичні особливості впливали на вироблення загальнозживаної літературної норми. Цілком слушно П. Тимошенко наголошує: «Історія виникнення й розвитку літературних мов різних народів і часів переконливо показує, що авторитет мови перш за все здобувається не стільки її внутрішніми лексичними, граматичними чи тим більше фонетичними якостями, скільки тим, що саме написано й надруковано цією мовою, як воно служить загальнолюдському поступові, яке місце в суспільному, культурному й науковому житті людства займає народ – носій певної мови»¹⁰⁹. Ця думка дослідника увіражена, підтверджена в сучасній лінгвістиці працями про аксіологічну сутність літературної норми та соціальний престиж національної мови.

Увагу дослідника привертають рідкісні, архаїзовані, діалектні слова у Шевченкових художніх текстах. Для їх ідентифікації автор використовує лексикографічні джерела, тексти художньої літератури, діалектні джерела. Причому науково коректно тлумачить уживане поняття «діалектні слова» щодо їх уживаності в українській мові першої половини ХІХ ст. Застосовуючи методику анкетування серед учителів Звенигородського району, порівнюючи факти споріднених мов, а також аналізуючи мовну практику інших письменників, учений запропонував детальний словничок діалектних і рідкісних слів, уживаних Шевченком.

Вивчаючи мову Шевченка, П.Д. Тимошенко охоплює загальні питання розвитку української літературної мови першої половини ХІХ ст., зокрема констатує наявність східноукраїнської і галицької мовних практик, зумовлених різними соціально-політичними умовами життя українців у різних державах. Пор.: «Східні українці без усякого обмеження брали з російської мови необхідні їм слова й вирази, запозичуючи, разом із тим, коли треба, і слова з польської

¹⁰⁹ Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / П.Д. Тимошенко / Інститут української мови НАН України. – К. : КММ, 2013. – С. 189.

мови. У той же час чимало галичан уникали полонізмів і залюбки брали необхідні їм слова з російської, церковнослов'янської, чеської і словацької та сербохорватської мов. Проте часто навіть найрішучішим противникам полонізмів не вдавалося послідовно уникати їх, бо, по-перше, ряд полонізмів уже став органічною частиною української лексики і, по-друге, польська мова до того стала звичайною серед тодішніх освічених галичан, що вони вживали польські слова мимовільно»¹¹⁰. Олітературнювання східноукраїнського і галицького мовного досвіду відбувалося, зокрема, через стилістичне розмежування лексичних варіантів (паралелей) на зразок «*друкарня – друкувальня, печатня (книгопечатня), тискання (книготискарня), штампарня, типографія; автор – сочинитель, писець, складанець, списатель; журналіст(а) – денничник; стаття – артикул, сочинок; п(е)редплатити – пренумерувати, підписати; газета, журнал – письмо часове, часописьмо, часопись, повременне письмо, временник, денник, дневник*».

У «Студіях...» домінує структурний підхід до аналізу мови Т. Шевченка. Ретельно зібраний дослідником матеріал засвідчує спільне та відмінне в мові Т. Шевченка та кодифікованій літературній мові.

Особливу увагу дослідник приділив епістолярному стилю, аналізу лексики, яку актуалізував у листах Шевченко. Поряд із лексикою, пов'язаною з мистецтвом, культурою, освітою, Шевченко вільно послуговується розмовними емоційно забарвленими структурами.

Шукаємо в сучасній українській літературній мові основи Шевченкової мови, звертаємося до ядра словника, фразеології, до синтаксичних структур, у яких закорінена українська інтонація, особливості усно-розмовного висловлення. Переконаємося, що мова – це не конвенційні, умовні знаки, не лише відкриті й закриті склади, не чергування звуків, не відмінкові закінчення чи закінчення дієслів... Мова Шевченка – це глибинна семантика, логіка мислення і логіка

¹¹⁰ Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / П.Д. Тимошенко / Інститут української мови НАН України. – К. : КММ, 2013. – С. 30.

мовної поведінки, яку треба видобувати зі створених генієм текстів, щоразу прочитуючи їх по-новому в світлі нових життєвих реалій і оновленої семантики загальноживаного слова.

1.5.1. «Ну що б, здавалося, слова...»

(Літературна норма в аспекті мовної свідомості українців)

У зв'язку з різними підходами до мови Шевченка як основи сучасного мовного стандарту варто враховувати різні критерії становлення літературної норми, серед яких особлива роль належить соціальному й художньо-естетичному критерію. Українській мовній свідомості були суголосні висловлені Кобзарем ідеї, причому вони постали в такій естетичній формі, яка не втратила свого значення і масово впливає на читачів упродовж століть. Причину цього впливу треба бачити в пророчому слові поета, який «творив новий, невідомий поетичний світ, що вгадував і самому народові незнані ще потреби його майбутнього розвитку, його буття в історії і культурі»¹¹¹.

Саме естетика Шевченкового слова, виявлена в невідомій людській широті, правдивості, органічно невимушена, відверта розмова поета з читачем (слухачем) і оцінка різних життєвих ситуацій, а також історичних і сучасних для автора подій через їх найглибше емоційне сприйняття й самовираження робили поезію Шевченка такою співзвучною з настроями й роздумами читачів, що авторські висловлення ставали елементами колективної свідомості, перетворюючись в афоризми, як, наприклад, початковий рядок однойменної поезії: «Ну що б, здавалося, слова...». У цій поезії своєрідна форма питальної конструкції виконує функцію заохочення, спонування до роздуму. На перший план виходить семантика виразної суб'єктивної модальності, якою зцементовано а) розповідь про конкретний епізод, подію (Шевченко на заслання, далеко від України, слухає, як співає українську пісню матрос-земляк); б) спогад (*Давно, давно колись..*) про почуту в дитинстві

¹¹¹ Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І.М. Дзюба. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 141.

пісню, яка нагадала йому долю сіроми-сироти, відданого в москалі; в) емоційний вибух уточнювальних питань, звернених до самого себе: *Чого ж тепер заплакав ти? / Чого тепер тобі, старому, / У цій неволі стало жаль? / Що світ зав'язаний, закритий! / Що сам еси тепер москаль, ... / Що серце порване, побите, / І що хороше – дороге / Було в йому, то розлилося, / Що ось як жити довелося, – / Чи так, лебедуку? – Еге...*

Нанизані синтаксично однотипні висловлення-питання, висловлення-сумніви із сполучником *що* фактично є емоційно-експресивним ствердженням того, за чим автор жалкує. Лексична семантика слів-звертань *старий, лебедуку* інтимізує, орозмовлює діалогізований текст поезії. Таку саму стилістичну функцію виконують вставні слова, частки, звороти: *знаць, як кажуть, чи тее, таки; думав спать лягать; журився сам собі*. Легкість, природність поетичного роздуму Шевченка ґрунтується на органічному поєднанні епічної і ліричної тональності висловлювання, на динамічному переході від одного настроєвого регістру, створюваного стилістичним засобом ампліфікації, до іншого, виразно розмовного, інтимного, який актуалізує невичерпні можливості фольклорного і народнорозмовного слова.

Досліджуючи мову ліричних творів Т. Шевченка періоду заслання, З.Т. Франко виокремлює поряд із ідилічним, соціально-політичним словником 'естетичний словник' Шевченкової інтимної лірики, проте в оцінці впливу мовотворчості Шевченка на вироблення зразкової літературної норми перевагу віддає структурному критерію, пор.: «Мовна творчість Шевченка, послуживши зразком літературних норм в галузі лексики і граматики, стала вважатись зразковою і у сфері естетики слова»¹¹². Очевидно, такий висновок потребує корекції: саме естетика Шевченкового слова і його зміст були первинними, визначальними для того, щоб утвердилася в свідомості українців лексична і граматична літературна норма, взорована на мову Шевченка. Принаймні упродовж століть ці два чинники (структурні

¹¹² Франко З.Т. Засоби мовної майстерності лірики Т. Шевченка періоду заслання // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: зб. статей. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 76.

зразки та їх естетична функція) формування загальнолітературної норми діють паралельно, а з розширенням лексикографічного опрацювання мови Т. Шевченка, визначенням меж і можливостей авторського слововживання вага естетичного критерію у формуванні загальнолітературної норми зростає.

До мови Шевченка як об'єкта лінгвістичних досліджень насамперед зверталися і звертаються, вивчаючи лексичну семантику зафіксованих у Шевченкових текстах слів, розкриваючи зміст образного слововживання, зіставляючи різні лексикографічні джерела, в яких відображено словник Шевченка. Зокрема, це академічні словники мови Шевченка, конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка, словник епітетів поетичних творів (В.С. Вашенко). На підставі такого аналізу дослідники роблять висновки про джерела Шевченкової мови, про зв'язок ідіолекту з попередніми періодами історії української літературної мови, з її народнорозмовним, фольклорним та писемно-книжним джерелами.

Спостереження над словесними, словесно-образними і тематично-контекстуальними перегуками у фольклорі і в поезії Шевченка виявляють глибинний зв'язок поетової мови з мовою української народної пісні. Цей зв'язок лежить на поверхні, і перші дослідники мови Шевченка насамперед звертали увагу на цю ознаку поетового ідіостилю.

Так, визначаючи місце Шевченка в історії української літературної мови, Г.А. Левченко писав: «Розмовна мова і мова фольклорних творів – основні складники мови Шевченка. Але цим не вичерпується багатство його мови. Як письменник-реаліст, Шевченко використовував мову різних соціальних груп свого часу»¹¹³. Отже, для Г. Левченко оцінка Шевченкової мови як народної не була загальним місцем, а набувала конкретного змісту, особливо в контексті історії літературної мови як соціолінгвістичної категорії. У художніх творах дослідник бачив соціальні ознаки, реальність уживаної письменниками літературної мови. Він критично

¹¹³ Левченко Г. Місце Шевченка в історії української літературної мови / Г. Левченко // Наукові записки Київського ун-ту: збірник філологічного факультету. – 1939. – №1. – С. 329.

оцінював погляди М. Максимовича, який розглядав історію мови як «найважливіше джерело для розвитку сучасної поетичної мови» і для якого «давність мови була ніби свідченням її життєдайної сили для сучасності»¹¹⁴.

Оцінюючи «Граматику» О. Павловського, написану 1805 року, видану 1818 року, Г.А. Левченко звертав увагу на такі авторські характеристики української мови, як ніжність, або структура коротких слів. Завдяки таким суб'єктивним оцінкам мову народних пісень Павловський уважав найпридатнішою для літературної мови. Так само автор «Граматики» перебільшував значення етимології слова, ігноруючи, на думку Г.А. Левченка, реальне значення слова. Очевидно, поняття реального значення слова дослідник пов'язував із його вживанням у конкретних життєвих ситуаціях, тобто в його міркуваннях відчуваємо соціальну мотивацію утвердження лексичної норми літературної мови.

Значення наукових розвідок Г.А. Левченка, присвячених історії української літературної мови першої половини ХІХ ст., полягає в окресленні виразної тенденції народної (народнорозмовної) мови до освоєння високих тем і високих стилів літературної мови. Найвиразніше ця тенденція виявилася в творчості Т. Шевченка. Як пише В.М. Русанівський, «Заслуга Т.Г. Шевченка перед українською культурою полягала насамперед у тому, що він надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів з інших джерел і тим самим віддаливши мову літератури від побутової мови»¹¹⁵. У наведеному висловлюванні дослідника звертаємо увагу на зміст поняття 'внутрішня естетична впорядкованість', яке він слушно пов'язує передусім з варіантами синтаксичної організації поетичного тексту. Синтаксис поезії Шевченка дає багатий матеріал для виявлення усно-розмовних інтонацій у віршованій мові.

¹¹⁴ *Левченко Г.* Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. – К.: Рад. шк., 1946. – С. 102.

¹¹⁵ *Русанівський В.М.* У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 50.

Аналізуючи ритміко-інтонаційні, синтаксичні варіанти тих самих Шевченкових творів, О. Клименко зробила такий висновок: «...відбувається заміна сполучникових структур безсполучниковими (як у реченнях, так і в словосполученнях і навіть у складному синтаксичному цілому, яким у віршовій мові є строфа), вводяться еліптичні речення, приєднальні та парцельовані конструкції, обірвані та незакінчені речення, слова-речення, номінативно-оцінні структури з багатьма емоційно-експресивними можливостями, такі, що саме завдяки своїй граматичній специфіці спроможні глибше відбити почуттєвий бік мови, всі вібрації людського голосу»¹¹⁶.

На синтаксичні особливості віршової мови Шевченка звертає увагу Н.П. Чамата. Так, зокрема, з явищем пропуску підмета пов'язує дослідниця «згущену присудковість, завдяки чому розповідь набуває особливого лаконізму, динамічності і розмовної виразності»¹¹⁷.

До маркерів розмовності, динамічності розповіді зараховуємо типовий і для мови фольклору, і для розмовного стилю підрядний сполучник **поки**, пор.: *Поки сонце зійде, роса очі виїсть; Сонце зріє, поки світить*. Це одна із улюблених Шевченкових синтаксичних структур, у яких вербалізуються темпоральні відношення між частинами складного речення. Лаконічні й розгорнуті предикати, приєднані словом **поки**, тяжіють або до усталених мовних формул, або розгортаються в індивідуальні образи з метафоричним уживанням слів *серце, надія, правда*. За зовнішньою подібністю таких синтаксичних структур і варіюванням їхнього лексичного наповнення можна помітити урізноманітнення ритміко-інтонаційної будови вірша, зумовленої порядком слів, лексичними повторами, порівняннями з семантикою уточнення. Пор.: *Нехай плаче сиротина, / Нехай літа тратить! / Плач же, серце, плачте, очі, / **Поки** не заснули* («Думка. Нащо мені чорні брови...»); *Ходи собі,*

¹¹⁶ Клименко О. З творчої лабораторії Шевченка: Ритміко-інтонаційні зміни / О. Клименко // Збірник праць двадцять сьомої наукової шевченківської конференції. – К., 1989. – С. 149-150.

¹¹⁷ Чамата Н.П. Типи віршової інтонації / Н.П. Чамата // Творчий метод і поетика Т.Г. Шевченка. – К., 1980. – С. 437.

мій голубе,/ **Поки** не заснуло/ Твоє серце, та виспівай,/ Щоб люде не чули («Перебендя»); Минуло, дівчата!/ Серце не заснуло, я вас не забув./ Люблю вас і досі, як діточок мати,/ Буду вам співати, **поки** не засну («Мар'яна-черниця»); А потім жити почнемо/ Меж людьми, як люде./ А **поки** те буде,/ Любіться, брати мої,/ Україну любіте/ І за неї, безталанну,/ Господа моліте. («Згадайте, братія моя...»); Дивіться, очі молодії,/ Як зорі божії встають,/ Як сходить місяць, червоніс.../ Дивіться, **поки** вас гріє,/ А зорі спати не дають («Княжна»); Сивий брате!/ **Поки** живе надія в хаті,/ Нехай живе, не виганяй («Варнак»); І ти дивилась,/ Як розсти- лалися, стелились/ Круги широкії над ним,/ Над сином праведним твоїм!/ Дивилась, **поки** не осталося/ Живого сліду на воді («Ма- рія»); Сиди ж один, **поки** надія/ Одурить дурня, осміє.../ Морозом очі окує,/ А думи гордії розвіє,/ Як ту сніжину по степену! («Мину- ли літа молодії...»). Нанизані предикати утворюють стилістичну фігуру ампліфікації, яка видозмінюється, урізноманітнюється завдяки синтаксично-інтонаційній, ритмомелодійній ролі єдналь- них сполучників, що приєднують синтагму до безсполучниково нанизаних предикатних структур.

Повтор підрядного сполучника ускладнює, посилює семанти- ку часової залежності, і висловлення набуває експресивного змі- ту завдяки новим доданим предикатам як новим аргументам.

Лексичне наповнення предикатних структур із **поки** характер- не для стилю поета: почуттєвий струмінь, проєктований на світ природи, супроводжується логічними оцінками, означеннями аб- страктних понять. Наприклад: Будеш, батьку, панувати,/ **Поки** живуть люди,/ **Поки** сонце з неба сяє,/ Тебе не забудуть! («На вічну пам'ять Котляревському»); Порадимось, посумуєм,/ **Поки** сонце встане;/ **Поки** твої малі діти/ На ворога стануть («Сон. У всякого своя доля...»); Благо тому, кого господь/ Карає між нами;/ Не допуска, **поки** злому/ Ізриється яма./ Господь любить свої люде,/ Любить, не оставить,/ Дожидає, **поки** правда/ Перед ними стане (Псалми Давидові, 93 «Господь бог лихих карає...»); Рости, рости, моя пташко,/ Мій маковий цвіте,/ Розвивайся, **поки**

*твое/ Серце не розбите,/ **Поки** люди не дознали/ Тихої долини,/ Дознаються – пограються,/ Засушать та й кинуть («Маленькій Мар'яні»). Нехай радіє,/ **Поки** надія серце гріє,/ **Поки** росте з того зерна/ Або кукіль, або пшениця./ Бо ми не знаєм, що твориться/ У його там. А він хоч зна,/ Та нам не скаже («Петрусь»).*

Синтаксичні конструкції із сполучником **поки** завдяки уживаній лексиці й метафоричним висловам нейтралізують конкретний часовий зв'язок між предикатами, роблять його невизначеним, певною мірою абстрактним. Фактично в поетичних текстах Шевченка поєднання предикатних структур із сполучником **поки** виконує функцію вираження найвищої емоційної напруги в авторському монолозі. У змісті наведених висловлювань закладено філософське розуміння важкого шляху до здійснення людських мрій, ідеалів, або й неможливість їх здійснення. Глибинна метафоризація висловленого автором змісту й водночас уведення в поетичний текст узвичаєних розмовних структур роблять текст матеріально відчутним, сприяють його фразеологізації. Наведені синтаксичні структури із словом **поки** поповнюють словник поетичних фразеологізмів української літературної мови, функціонуючи як мовно-естетичні знаки української культури¹¹⁸.

Структурно-мовний аналіз мовних одиниць з погляду їх будови, семантики, стилістичних функцій, що традиційно переважає в лінгвошевченкознавстві, доповнюється лінгвопоетичним трактуванням Шевченкових текстів. Започаткував таке трактування І. Франко своїми роздумами про «змисли», що закладені в поезії Кобзаря. До лінгвопоетичних аспектів зараховуємо також працю Л.А. Булаховського про інтимізацію займенників у поетичній мові Шевченка, монографічне дослідження А.К. Мойсієнка «Слово в апперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша» (К., 1997; 2-ге вид. – 2005). Актуальні лінгвопоетичні розвідки орієнтовані на виявлення в художніх текстах мовно-естетичних знаків національної культури.

¹¹⁸ *Калашиник В.С.* Естетичний аспект розвитку мови: здобутки української поетичної фразеології та афористики // *Калашиник В.* Людина та образ у світі мови. – Х., 2011. – С. 311-316.

Якщо пізнання мовно-структурного канону поетичних текстів Шевченка завершується описом, що проектується на усталені норми літературної мови із зазначеними особливостями, варіантами, відхиленнями й зазвичай не викликає різних трактувань, то мовно-естетичний канон постає як постійно оновлюване явище, оскільки передбачає нове прочитання класичних творів, зумовлене іншим часом і свідомістю читачів. Але й феномен норми як конститутивної ознаки літературної мови осмислюється в кожен історичну добу по-своєму. В житті суспільства є періоди, коли загострюється увага до мови не лише як до засобу практичного щоденного спілкування, а й до мови як визначальної ознаки національної культури, до створених цією мовою текстів, що засвідчують зростання пізнавально-креативної функції літературної мови, означають певні віхи її інтелектуалізації, естетизації й ролі в духовному житті нації. Оцінюючи, наприклад, мовотворчість Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків у контексті їхньої доби, загалом в історії української літературної мови, коли в масовій свідомості українців утверджувалася думка, що українська мова здатна творити самодостатню літературу, В.М. Русанівський говорить про зв'язок літературної мови з національною культурою і національною свідомістю¹¹⁹. Очевидно, що мовно-художня практика названих письменників, у творах яких сучасний читач натрапляє на чимало слів і словоформ, які не відповідають сучасній нормі літературної мови, була новаторською і щодо руйнування тодішніх канонів художньої творчості, і щодо актуалізації українського народнорозмовного та фольклорного джерел для утвердження лексичних, граматичних норм літературної мови.

Поєднання свідомого і підсвідомого в «Енеїді» простежував П.Г. Житецький. У промові 1886 року на відзначення Кобзаря П.Г. Житецький звертається до поняття «самовизнання», яке мало підтвердити належність давніх літературно-писемних пам'яток до фактів української культури. Вчений розглядає «Енеїду» І Котляревського в контексті «прагнення до незалежності в українській

¹¹⁹ Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С.146.

літературі»¹²⁰, на прикладі художньої творчості накреслює історичну лінію мовного самоусвідомлення українців.

Звичайно, найвищою мірою українська мовна свідомість виявилася у творчості Т. Шевченка, який утвердив образ літературного українського слова в його загальноновизнаній нормі. Причини, чому саме Шевченкове слово було сприйняте українською мовною свідомістю як літературно-нормативний канон, власне, чому утвердився в українському мовознавстві стереотип, що Т. Шевченко – основоположник нової української літературної мови, можна бачити різні. Насамперед, очевидно, багато важила суголосність висловлених Кобзарем ідей думам усіх українців, причому ці ідеї були висловлені в такій естетичній формі, яка не втратила свого значення і масового впливу на читачів упродовж століття. Пророцтво Шевченка виявилось і в авторському виборі тієї літературно-писемної мови, яка була б не лише зрозуміла для українців із різних територій (держав), яка найвиразніше і найповніше втілила ідею поєднання особистого, свого національного, а через нього – загальнолюдського, вічного.

Розглядаючи мовну свідомість у парадигмі сучасної лінгвістики, наголошуючи на онтологічній нерозривності триєдності «мова – свідомість – культура», Л.П. Гнатюк здійснює екскурс в історію вітчизняного і зарубіжного мовознавства. Мовна свідомість – це своєрідна рефлексія над мовою, різновидами, формами, варіантами її існування, власне, над літературною нормою. Оскільки мовна свідомість існує в індивідуальній і суспільній формах, то маємо наголосити, що літературна норма відбиває суспільну мовну свідомість і водночас засвідчує стійкість, стабільність, автоматизм норми в індивідуальній мовній свідомості, пор.: «Мовна свідомість становить сутність мовної культури особи, соціальної групи, нації, суспільства»¹²¹.

¹²⁰ Житецький П.Г. Вибрані праці: Філологія / Упорядкування, вступна стаття і примітки Л.Т.Масенко. – К., 1987. – С. 228-232.

¹²¹ Гнатюк Л.П. Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: Автореф. дис.... д. філол. наук: 10.02.01 / Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – С.9.

1.5.2. Аксиологічна природа мовної норми

Аксиологічна природа мовної норми – це неодмінна частина суспільної мовної свідомості, яка виявляється в практиці створення і оцінці різних лексикографічних праць, довідників із культури мови, а також у літературному редагуванні художніх і нехудожніх текстів. Уведення в реєстр загальнономовного словника певного слова й відповідної ілюстрації завжди пов'язане з оцінним моментом. Така оцінка зумовлена суспільною мовною свідомістю й прийнятими принципами побудови словника. Друковані тексти творів Шевченка лексикографи використовували як ілюстративний матеріал у Словнику української мови за редакцією Б. Грінченка, в 11-томному Словнику української мови. Ці тексти також актуалізовані в 20-томному Словнику української мови. Зіставивши в знакових лексикографічних працях наявність ілюстрацій із Шевченкових творів, їх стилістичну кваліфікацію, можна робити аргументований висновок про нормативну основу сучасної української літературної мови, про сталість і змінність літературної норми, про переконливі аргументи щодо існування літературного стандарту української мови.

У свідомості людей, які навчалися в загальноосвітній школі, мова Шевченка асоціюється з літературною українською мовою так само, як і вся мова, якою твориться українська художня література. Тим часом естетична функція художнього слова – категорія історично змінна. Про це писав О.О. Потебня: «Художність образу і естетичність враження як постійні ознаки мистецтва, є величиною дуже змінною»¹²².

Розглядаючи мову як засіб творення художньо-естетичних цінностей, зокрема як ознаку модерної, новаторської літератури, С. Павличко пише про потребу «лінгвістичної рафінованості» художньої прози, проте не розкриває змісту названого поняття: «В ієрархії жанрів поезія посідала перше місце, що породжувалося неподоланністю романтизму й орієнтаціями на фольклор – народну пісню... Проза епохи розквіту європейського роману в

¹²² Потебня О. Естетика і поетика слова: збірник. – К., 1985. – С. 373-374.

українській літературі все ще була позначена другорядністю. Їй бракувало реальної мовної основи, широкої (позанародної) тематики, естетичної та лінгвістичної рафінованості. Проза, як і драма, звужуючи свій об'єкт до «народу» чи селянства, прирікала себе на естетичний тупик»¹²³.

Поняття народного (народницького) стилю (мови), яким послуговуються дослідники і яке широко обговорювалося ще раніше в українському гуманітарному дискурсі 20–30-х років ХХ ст., коли лунали голоси, що Шевченкові «бракувало естетства», актуалізувалося й на початку ХХІ ст. І сьогодні можна помітити ототожнення народного стилю, народної мови із «селянською» мовою, у зв'язку з чим актуальною є думка про оцінку мови Шевченка сучасниками і наступниками: «Мова Шевченка – пробний камінь будь-якого літературного дискурсу»¹²⁴. Коли Соломія Павличко пише про естетичний тупик, то йдеться, очевидно, про потребу розширення тематики художньої прози і про збагачення її словника номінаціями інтелектуального буття персонажів. Читач сприймає мову художньої прози в контексті реальності зображених ситуацій і правдивості мовних портретів персонажів.

У сучасних філологічних працях іноді спостерігаємо ототожнення ідеологічного, естетичного і нормативно-мовного зрізу літературного твору. Усталення погляду на художню літературу як на джерело, критерій становлення літературної норми, міфологізація такого підходу спричиняють помилкове розуміння феномену літературної норми. Якщо з мовою І. Котляревського, Т. Шевченка пов'язують становлення нової української літературної мови, то сучасна мовно-художня практика не може бути критерієм становлення літературної (точніше – загальнолітературної) норми. Ототожнення мови художньої літератури і літературної мови призводить до теоретичних помилок і некоректних висновків, пор. твердження В. Агеєвої: «Коли дебютували нинішні 40-50-літні, то

¹²³ Павличко С. Теорія літератури. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 45.

¹²⁴ Там само. – С. 334.

їхніх літературних батьків, Олесь Гончара, скажімо, дуже драгувала в текстах нецензурна лексика і, як писав у щоденнику класик, «похабщина». У покоління Сергія Жадана це вже екзистенційної кризи не викликає: якщо автор десь ужив нецензурне слово, нічого страшного не станеться. Направду тоді йшлося про припустимість використання сленгу в художньому творі. Старша генерація палко обстоювала чистоту так званої літературної мови, *стерильної, відполірованої і нежиттєздатної* (виділення наше – С.Є.). Сьогоднішня література щиріша, ніж була 30 років тому. Письменники перестали повчати. Зникла дистанція між автором, який усе знає, і читачем, який прагне від нього остаточної великої істини. Сучасний читач веде розмову на рівних; а коли він цього не робить, по-моєму, прирікає себе на поразку»¹²⁵.

Життєздатність і суспільне значення літературного стандарту сьогодні перевіряється не лише художньою мовою, а насамперед іншими функціональними стилями літературної мови, проте і естетична цінність художнього твору, у якому функціонують різновиди національної мови, залежить від відчуття міри порушення загальнолітературного стандарту. Адже тільки на тлі цього стандарту читач оцінює ефективність застосування й стилістичну виразність нелітературних, ненормативних форм висловлення.

Культивування загальнолітературної норми не означає обмеження художньої творчості. Стилістичні ремарки біля слів, уведених у загальномовний словник із художніх творів, становлять маркери сучасної мовної свідомості, причому не тільки авторів словника, а й автора художнього твору, його редактора. Літературна норма становить суспільний продукт редакторів, видавців.

Відтворення особливостей територіальних, соціальних діалектів, а також тенденція сучасних видавців зберігати мовні особливості видань кінця XIX – початку XX ст., а також оформлення текстів у правописній традиції української західної діаспори дає

---

¹²⁵ Агеева В. Роман Ліни Костенко абсолютно непереконливий психологічно // КРАЇНА. – Ч.10 (63). – 2011. – С. 30.

підстави деяким авторам робити висновок про те, що українська мова не має літературного стандарту, і пояснювати це такими причинами: а) пуризм у ставленні до діалектів і чужомовних запозичень; б) застосування діахронних критеріїв, тобто пошуки архаїзмів; в) відсутність нормативної граматики, задовільних словників, нерозробленість мовознавчої теорії¹²⁶.

Наведений приклад оцінки літературного стандарту – показник формування мовної свідомості автора в чужомовному середовищі, в умовах відірваності від материкового культурного соціуму. У часи демократизації суспільного життя розширилися кількісно й урізноманітнилися якісно джерела радіо- і телемовлення, на шпальтах газет повніше відбивається розмовна практика мовців. Активне спілкування материкових українців з представниками західної діаспори, які живуть в Америці, Канаді, Австралії, а також у близьких європейських країнах – Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині тощо, впливає на поширення варіантів вимови, наголошування, слововжитку. Із збільшенням ваги усного мовлення в нашому житті українці з різних країв почули себе і свою мову, впізнали, так би мовити, свої «мовні портрети». Це загостило увагу до питання мовної норми, оцінки літературного стандарту. Крім того, рекомендації з культури мови, поширені в материковій Україні, порівнюються, зіставляються з відповідними рекомендаціями в західноукраїнській діаспорі. А що мовна свідомість людей різна¹²⁷, то й пропозиції мовної кодифікації надто різняться між собою.

Чи були однозначними й усіма однаково сприйнятими мовні поради, що їх пропонували письменники, мовознавці, перекладачі в різних виданнях 50 – 80-х років? Очевидно, що ні. У мовців, що застали процес українізації 20 – 30-х років, було своє бачення літературних норм. Їхня мовна компетенція була сформована в час, коли до мовної практики Наддніпрянської України активно прилучилася писемно-літературна й усномовна практика галичан.

¹²⁶ *Тарнавський Ю.* Література і мова // Сучасність. – Ч.3. – 1972. – С. 54.

¹²⁷ *Ажнюк Б.М.* Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К.: Рідна мова, 1999. – С. 402-411.

Академік Шевельов пише про цей період як про час входження в загальнолітературний словник значної кількості галицьких слів¹²⁸.

Сучасні кодифікаційні процеси ускладнюються екстралінгвальними причинами. Так, у зв'язку зі змінами суспільної свідомості відбулася семантична й синтаксична диференціація конструкції з просторовим значенням і прийменниками **на** та **в**: *на Україні* – *в Україні*. Додаткові негативні конотації, що з'явилися у зв'язку з уживанням прийменника *на*, були зумовлені зміною в свідомості мовців статусу України, проголошенням незалежної держави, тобто модель у *державі* мотивує конструкцію *в Україні*. Кодифікація саме цієї форми пов'язана зі стилістичною диференціацією: *в Україні* – звична форма офіційно-ділової, наукової, публіцистичної мови, а в художньому, розмовному стилі можливий варіант *на Україні*. Таку зміну в мовній свідомості сучасних носіїв літературної мови не завжди сприймають мовці старшого покоління, мовна свідомість яких утримує синтаксичну норму *на Україні, на Україну*, характерну для поетичної практики Т. Шевченка. Отже, природа літературної норми, якій властиві ознаки динамічної стабільності, детермінована як внутрішньомовними, системними чинниками розвитку мови, так і позамовними чинниками, зокрема колективною мовною свідомістю, що впливає на кодифікацію літературної норми.

Ще один приклад динамічної стабільності літературної норми – це функціонування в сучасній літературній мові прийменників *від* і *од*, префіксальних утворень із префіксами *від-* і *од-*, кваліфікації цих форм у граматиках і відбиття граматичної, словотвірної, відповідно й орфографічної норми у словниках¹²⁹. У сучасних граматиках як основний варіант подано форму з *від-*, а в дужках чи через дефіс – форму з *од-*. Показове вживання прийменника *од* і слів із префіксом *од-* у текстах Тараса Шевченка.

¹²⁸ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Нью-Йорк, 1987. – 208 с.

¹²⁹ Єрмоленко С.Я. Слова з префіксами *від-/од-* – фонетичні варіанти чи синоніми? // Акцентологія. Етимологія. Семантика: До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Скляренка. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 601-612.

Із префіксом *від-* у словнику Тараса Шевченка зафіксовано лише 5 слів: *відкіля, відсіль, відтіля, відтіль, відціля*¹³⁰.

Тенденція щодо співвіднесення слів із префіксами *від-* і *од-* у Словнику П. Білецького-Носенка (сучасника Т. Шевченка) і в слововживанні Т. Шевченка однакова. Зауважимо, що П. Білецький-Носенко укладав словник тоді, коли вже з'явився «Кобзар» Т. Шевченка. Жодного прийменника *від* у поетичних творах Шевченка немає, тоді як прийменник *од* зафіксовано 100 разів¹³¹, причому вживається він незалежно від звукового оточення, пор.: *Все од Бога; Заступіте Од рук неситих; І од палат та до тюрми*. Нормою для поетичної мови Т. Шевченка було слововживання на зразок: *одбувати, одвела, одвернувся, одвести, одволали, оддавали, оддзвонили, оддячила, одпочити, одступає, одиурались, одчинити, одходжають, одпустити*. Такі дієслова, як *оддавати* (42 слововживання), *одпочити* (40 слововживань), зафіксовані в різних особових і часових формах, належать до часто вживаних і відповідно створюють завдяки префіксальній формі *од-* з початковим голосним особливе звукове наповнення віршового рядка, коли відбувається збіг не лише голосних звуків, а й однакових голосних звуків, пор.: *Дуби з дїброви, мов дива / У поле тихо одходжають; Сина Йвана молодого/ Оддали в солдати; Єдину надію! в військо оддають!; Уже й «Достойно» оддзвонили; А серденько одпочине; Радіють люде, що одпочинуть*.

Перевага названих лексично-словотвірних форм характерна для української писемно-літературної практики 40 – 60-х років XIX ст., про що свідчить слововживання Т. Шевченка, а також кодифікація відповідної граматичної, словотвірної норми у Словнику П. Білецького-Носенка,

Характерною часовою і кількісно-якісною межею у репрезентації лексичних префіксальних варіантів із *від-(од-)* була

¹³⁰ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. У 4-х т. / Редакція й упорядкування О. Ільницького, Ю. Гавриша. – Т. 1. – Торонто, 2001. – С. 236.

¹³¹ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. У 4-х т. / Редакція й упорядкування О. Ільницького, Ю. Гавриша. – Т. 2. – Торонто, 2001. – С. 1224-1226.

лексикографічна практика початку ХХ ст., зокрема Словник української мови за редакцією Б.Д. Грінченка. У реєстрі цього словника подано як одне гасло дві форми прийменника *від*, *од*, значну кількість префіксальних утворень із префіксом *від-* і значно меншу кількість слів із префіксом *од-*. Реєстрові слова із префіксом *від-* (переважно дієслова, а також віддієслівні іменники, прислівники) крім російського відповідника супроводжуються ілюстраціями – реченнями з мови фольклорно-етнографічних записів, художньої літератури, а також змодельованими автором (редактором) типовими висловлюваннями, у яких вживається реєстрове слово із префіксом *від-*. Не до всіх дієслів та віддієслівних утворень із префіксом *від-* подано ілюстрації. Немає, скажімо, прикладів біля слів *відгадка*, *відгук*. Серед ілюстративного матеріалу спостерігаємо широке вживання слів із префіксом *од-*, що має підтвердити варіантність, паралельне вживання префіксальних форм. Наприклад, слово *відсіч* проілюстровано прикладом із твору П. Куліша «Чорна рада»: *Давали таки добру одсіч харцизякам*. Дієслово *відгадувати*, *відгадати* проілюстровано прикладами, в яких два слововживання з префіксом *од-* і одне слововживання з префіксом *від-*.

Словник української мови тлумачного типу в 11-ти томах¹³² (1970-1980 рр.) продовжує характерну для Словника за редакцією Бориса Грінченка практику відсилання слів із префіксом *од-* на форми з префіксом *від-*. У словникових гаслах на *від-* використовується ілюстративний матеріал із префіксальними утвореннями на *од-*. Така практика ілюстрування реєстрового слова з префіксом *від-*, очевидно, має засвідчувати, що слова з *від-* і *од-* є фонетичними варіантами, тобто тотожними за лексичним значенням і за стилістичною семантикою. Однак історія лексикографічного опрацювання таких утворень виявляє цікаві факти історії української літературної мови, норми якої формувалися під впливом діалектів і стильових норм української мови.

Префіксальні форми слів із *од-* характерні переважно для художнього стилю ХІХ ст. пор. *луна одбивалась*, *одвоював од нас оті*

¹³² Словник української мови. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 799 с.

землі (І. Нечуй-Левицький), *одбиток в дзеркалі* (Леся Українка), *одв'язуть чужий човен* (М. Коцюбинський), *одвідувать* (Л. Глібов), *одвадити* (С. Василенко). До дієслова *відв'язуватися* подано 8 ілюстрацій, у яких лише 2 форми з префіксом *від-*, а решта 6 – з *од-*. До дієприкметника *відвиклий* подано 3 приклади, з яких 2 мають форму з *од-*.

Відвернути, відвертати – в ілюстраціях переважає *одвернути, одвертати* (Ганна Барвінок, Панас Мирний, Леся Українка, І. Микитенко). До поширеного слововживання *відвідувачка* з посиленням на текст М. Руденка паралельно наведено форму *одвідувачка* (Ю. Яновський).

Для стильової норми художнього стилю, причому не лише ХІХ ст., а й сучасного, показове використання паралельних префіксальних утворень. За слововживаннями з *од-* можна пізнати народнорозмовне джерело ідіостилю письменника, відбите в модельованих художніх діалогах. Якщо в художній прозі префіксальні форми з *од-* забарвлені колоритом розмовності й передають невимушеність, природність прямої мови, стилізованої авторської мови, то в поезії, яка активно послуговується можливостями звукової гри словом, такі форми, зокрема й у поєднанні їх із варіантними наголошуваннями, надають особливої повноти звучання текстові й можуть кваліфікуватися як поетизми, пор. використання фонетичного варіанта *одійде* у поезії М. Вінграновського «Елегія»:

*Одійде́, і вишневі літа одійду́ть,
Одійде́ і пора – і моя, і твоя одійде́,
Не одійде́ ріка, що веде нашу пам'ять,
вона не одійде –
Білий цвіт поколінь
на плечі, на щоці, на устах...*

Розмовність і поетичність – два відтінки стилістичної семантики, притаманної варіантним утворенням із префіксом *од-* і варіантним приєднанням. Аналіз конкретного мовно-структурного елемента з погляду функціонування його в часовому просторі

Територія мови Тараса Шевченка

української літературної мови, в її художньому стилі виявляє глибокий зв'язок сучасної літературної норми з поетичною мовною практикою Шевченка.

Естетичну вартість Шевченкової поезії не можна обмежити кордонами романтизму, реалізму, народницької чи ненародницької поезії. Висловлений українською мовою його почуттєвий інтелектуалізм поширювався на всі сфери людського буття і мотивував усталення і відповідно кодифікацію літературної норми.

Розділ II

ЕСТЕТИЧНИЙ КАНОН ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

---

*Хто перший раз брав у руки Шевченка,
той помилявся, думаючи, що то народні пісні.
Більше бути народним поетом вже нема куди!*

І.С. Нечуй-Левицький

2.1. НАРОДНА ПІСНЯ І МОВА Т. ШЕВЧЕНКА

2.1.1. Мовна практика поетів-романтиків

Тарас Шевченко як поет сформувався в епоху, коли історичний процес виникнення української нації закономірно викликав захоплення українським фольклорним матеріалом. Увага до української етнографії, народнопісенних джерел, усвідомлення їх значення для духовної культури нації ґрунтувалися на осмисленні тематично-естетичних цінностей фольклорних творів, на розумінні фольклорного слова як засобу інтеграційних процесів, характерних для конкретно-історичного періоду формування літературної мови. Мовна система українського фольклору, відзначаючись наддіалектним характером, сприяла витворенню нової

літературної мови на народній основі. Єдина літературна мова – важлива ознака формування нації.

Закономірний процес творення на народнорозмовній основі національної мови кінця XVIII – початку XIX ст. супроводжується активним збиранням, виданням фольклорних матеріалів. У зб. «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819) М. Цертелєва були опубліковані українські історичні думи; фольклорні матеріали зібрано й у виданнях «Запорожской старини» (1833 – 1839) І. Срезневського, який вважав, що фольклорні матеріали – «найбагатший рудник для майбутніх поетів України»¹³³. Протягом 1824 – 1849 рр. видав три збірки українських народних пісень М. Максимович. На літературній вартості старих козацьких дум наголошував І. Огієнко: «Найкращий здобуток старовини, думи, мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще не малий вплив з ростом української національної свідомості»¹³⁴. 1854 р. з'явилася збірка «Народные южнорусские песни» А. Метлинського, який не тільки збирав український фольклор, а й писав свої твори романтичного спрямування з орієнтацією на народнопісенну поетику. Фольклорні збірки П. Куліша, М. Костомарова, Я. Головацького, П. Чубинського, І. Манжури, збірка «Русалка Дністрова», яку впорядкували М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич, – це була широка практика олітературювання народнопоетичної, народнопісенної мови, процес творення фольклорного стилю в новій українській літературній мові.

У 20 – 40-х роках XIX ст. виходить ряд журналів – «Украинский вестник» (1816 – 1819), «Харьковский Демокрит» (1816), «Украинский журнал» (1824 – 1825), «Украинский альманах» (1831), альманахи – «Утренняя звезда» (1833 – 1834), «Украинский сборник» (1838 – 1841), «Сніп» (1841), «Молодик» (1843 – 1844), «Ластівка» (1841), які усталюють практику писемної фіксації фольклорного матеріалу, вводять цей матеріал у художньо-естетичний

¹³³ Лист І.І. Срезневського до І.М. Снегирьова // Українські поети-романтики 20 – 40-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 259.

¹³⁴ Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – С. 9.

обіг і сприяють перетворенню писемної форми фольклорних творів у різновид художнього стилю.

Публікації народних пісень, взагалі етнографічного матеріалу, зумовлювали інтерес до особливостей української мови, до передачі на письмі її фонетичних, граматичних ознак. Тому правописні питання, вибір тих чи тих принципів відтворення живого звучання народної мови закономірно ставали предметом обговорення освічених людей. Наприклад, М. Максимович, видаючи українські народні пісні, супроводжував тексти поясненнями про передавання на письмі особливостей вимови звуків української мови.

Поряд із дослідженнями української етнографії, публікацією народнопоетичних творів з'являються і художньо-літературні твори, в яких продовжується практика І.П. Котляревського щодо використання живої народнорозмовної мови, залучення народнопоетичних образів до пошуків індивідуальних засобів художнього висловлення. Мова П.П. Гулака-Артемовського, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, Є.П. Гребінки, поетів-романтиків відбиває захоплення фольклорним матеріалом, в якому письменники знаходили колоритні засоби знижено-розмовного експресивного регістру, а також засоби інтимно-ліричного художньо-словесного зображення. Величезний арсенал приказок, прислів'їв, усталених традиційних порівнянь, готових мовностилістичних формул, типових пісенних образів фіксуємо у творчості письменників передшешченківського періоду. Г. Квітка-Основ'яненко розбудовує в народнопоетичній тональності діалоги й монологи своїх сентиментально-реалістичних творів. Гумористичний струмінь його стилю так само пов'язаний з фольклорно-мовною традицією¹³⁵.

Ліричний словник української літературної мови усталювався в мовній практиці поетів-романтиків. Поряд із широким використанням народнорозмовної побутової лексики вони залучають до метафоричних контекстів, традиційних порівнянь такі фольклорні символи, як *терен*, *перекотиполе*, *билина* тощо. Наприклад, у

¹³⁵ Гончар О.І. Українська література передшешченківського періоду і фольклор. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 161.

поезії О.С. Афанасьєва-Чужбинського «Є.П. Гребінка» («Скажи мені правду, мій добрий козаче») натрапляємо на типові народнопісенні порівняння; і форма, і зміст словесно-художніх образів підпорядковані вираженню мотиву нещасливої долі, яка «поманить-поманить і геть долине»:

*Що діяти серцю, як серце болить?..
Як горе, **мов терен**, всю душу поколе,
Коли одцуралось од тебе усе
І ти, як **сухеє перекотиполе**,
Не знаєш, куди тебе вітер несе?
«Е, ні, – кажеш мовчки, – скосивши **билину**,
Хоч ранок і вечір водою полий,
Не зазеленіє; кохай **сиротину**,
А **матері й батька** не бачити їй»¹³⁶.*

Семантико-психологічний паралелізм *билина-сиротина* повторює характерний народнопісенний мотив, так само як і порівняння *мов терен* мотивує розгортання динамічної ознаки з переносним значенням *горе поколе душу*. В основі образного висловлення – семантика народнопісенного символу. Часто повторюються в романтичних творах образ *перекотиполя* (пор. варіант *покотиполе*, що використаний як назва поезії А. Метлинського).

Щодо поетичного словника і традиційних пісенних мотивів, то вони, наприклад, у поезії А. Метлинського мають виразний статичний характер. І хоч є в його віршах *степ, козак, дитина-сиротина, бандура, бандурист, в'язонько, чумак* – поняття, до яких поет звертався як до ознак національного культурно-історичного мислення, проте вони не зазнають такої стилістичної перебудови, як це маємо в творчості Т. Шевченка. Наприклад, у вірші «Козак, гайдамак, чумак» А. Метлинський досить схематично подає три образи – козака, гайдамаки і чумака. Кожний постає в типовому для народної пісні контексті: козак – це асоціації з *вороним конем*,

¹³⁶ Українські поети-романтики 20 – 40-х років XIX ст. – К. : Дніпро, 1968. – С. 301.

горою, долиною, калиною, дівчиною. Вся ця народнопісенна символіка втиснена в одну поетичну строфу, так само, як і образи, що асоціюються з мотивом гайдамаків, – *ліс, ліщина, дубина, воля* (тобто боротьба за волю). Поневіряння чумака-неборака, який «чвалає за возом низом, травиною, з своєю скотиною», втілюються в кульмінаційному образному вислові «балакав з лихою годиною». Всі три образи нав'язані поетові народною піснею, але на відміну від неї переобтяжені лексичними номінаціями побутових реалій, синтаксично одноманітними конструкціями. Хоч у вірші трапляються й певні словесно-художні знахідки (наприклад, зображення чумака), але вони не розвивають, не трансформують фольклорні образи.

Формальні ознаки народнопісенної мови можна помітити майже в кожному рядку поезії, але її стиль не відтворює ритмомелодичного малюнка пісенного твору. Відомо, що народнопісенна ритмомелодика формується як цілий комплекс виражальних засобів, зокрема й ритмічних, метричних. Тим часом вірш Метлинського важкий з погляду його ритмічної організації, тобто сама лексика, не переплавлена в народнопісенному синтаксисі, не досягає бажаного стилістичного впливу. У поезії «Дитина-сиротина»¹³⁷ детально зображено побутову картинку – коло церкви в святу неділю зібралися старі й малі, а сирота-дитина в старій свитині блукає під тином. Інтимізуюча функція народнопісенного словотворення, характерні постійні епітети, типові для народно-розмовної мови предикативні слова звуконаслідувального типу («*Бо дзвін давно вже кличе: бов та бов!*; *А слізюньки ясенькії, як скло, Кап, кап з очиць...*»), використання форми середнього роду («*Прийшло та й сіло собі на могилу*») як засобу інтимізації висловлення – все це має підкреслити зв'язок із народнопісенними мотивами і наблизити поетичні образи до реальних картин буття. Проте весь деталізований словесний малюнок А. Метлинського, в якому переважають сентиментальні інтонації, форми розмовно-

¹³⁷ Українські поети-романтики 20-40-х років XIX ст. – К. : Дніпро, 1968. – С. 145.

го стилю (наприклад: «Як тільки *зульк* на світ свята неділя...»), не може дорівнятись за силою враження до глибоко соціального, лаконічного образу Шевченкової поезії: «А онде під тином Опухла дитина, голоднее мре, А мати пиєницю на панцині жне» («Сон. У всякого своя доля»).

Спільні народнопісенні джерела живили мовну творчість поетів-романтиків і Шевченка. Саме тому цікаво зіставити різне функціональне навантаження традиційних пісенних мотивів, постійних епітетів, народнопоетичної фразеології у мові поетів-романтиків і Шевченка. У «Причинній» Т. Шевченка і в поезії «Смерть бандуриста» А. Метлинського наявний спільний мотив Дніпра, пор.:

*Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.*

*Дніпр клекоче, стогне, плаче
Й гриву сивую трясє;
Він реве й на камінь скаче,
Камінь рве, гризе, несе.*

Від пластично-зорового словесного малюнка Т. Шевченка, в якому дотримано співвідношення динамічних і статичних ознак, відрізняється поезія А. Метлинського. В ній нагромаджено дієслівні форми, які мають передати високий ступінь емоційно-експресивної напруги. Але не дотримано міри в нанизуванні дієслів і нагнітанні «страшних» романтичних образів, бракує поетичної фразеології, відчувається книжність індивідуально-мовних метафор, їх літературне, а не народнопоетичне осмислення. Кожна зосібна метафора, епітет у таких випадках мають дотичність до фольклорного джерела, однак не становлять у літературно-мовній творчості такого сплаву, який і за образністю, і за ритмомелодикою готовий був би стати відшліфованою народною піснею, як це було з поезіями Т. Шевченка. І хоч за тематично-змістовою

подібністю твори Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова, О. Афанасьєва-Чужбинського часом дуже близькі до поезій Т. Шевченка, проте мова поетів-романтиків «не дає глибокого поетичного перетворення фольклорного матеріалу в порівнянні із стилістичними засобами народної пісні або легенди»¹³⁸.

Головна відмінність мови поетів-романтиків від мови Т.Г. Шевченка полягає в тому, що вони не завжди могли відірватися від зниженого експресивного стилю в зображенні народного життя, поетика їхніх творів була орієнтована на народну пісню як на історію, яку сучасники часто сприймали ідеалізовано. Шевченко, користуючись тими самими мовними джерелами, писав для майбутнього: його естетична трансформація фольклору випереджала час і тодішню мовно-літературну практику. В Шевченковій мові не було замилювання сентиментальністю народного вислову, він не стилізував народну пісню, а творив гармонійну оригінальну поезію з її широю, мелодійною мовою, в якій відбивалася висока художньо-естетична культура сприймання то ніжного, то суворого, то гумористичного народного слова.

2.1.2. Індивідуалізація народнопісенних образів

«Реве та стогне Дніпр широкий», «Вітре буйний», «Думи мої», «Така її доля», «Нащо мені чорні брови», «Минають дні», «Утоптала стежечку через яр», «Тече вода в синє море» – цей список Шевченкових поезій, що стали народними піснями, можна продовжувати й далі¹³⁹.

Тільки в поемі «Гайдамаки» дослідники налічують близько 20 народних або стилізованих пісень¹⁴⁰. Коли говоримо про

¹³⁸ Русанівський М. Шевченко і українські романтики / М. Русанівський // Т. Г. Шевченко: зб. статей до 125-ліття з дня народження. 1814 – 1939. – К., 1939. – С. 47.

¹³⁹ Ревуцький Д. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький. – К., 1939. – 63 с.; Комаринець Т. Шевченко і народна творчість / Т. Комаринець. – К., 1963. – 232 с.; Пісні Великого Кобзаря. – К., 1964. – 396 с.

¹⁴⁰ Пільгук І. Шевченко і фольклор / І. Пільгук // Літературна критика. – 1936. – № 4. – С. 68-88.

народнопісенність Шевченкової мови, то маємо на увазі не лише конкретні народні пісні, які знав, любив співати, вводив у свої твори Кобзар, і не тільки ті поезії, що перейшли межу індивідуального авторства і почали сприйматись як народні твори. Народнопісенність мови Шевченка – поняття значно ширше. Воно виявляється і в зовнішніх ознаках мовної майстерності поета – в характерних словосполученнях, фразеологізмах, типових народнопісенних епітетах, порівняннях, і у внутрішній, семантичній організації його мови, яка пов'язана з певною психологічною константою, що єднає творчість воістину народного поета з творчістю народу. Досліджуючи поетику Шевченкових творів, М. Коцюбинська пише про її «народнопісенне коріння», про те, що Шевченко «поклав початок тому піднесенню протонародного до висот народного, тому мистецькому переосмисленню фольклору, яке почалося в поезії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і триває й досі»¹⁴¹.

У мові Шевченка важко відділити народнопісенні, фольклорні мовні образи від неповторних, оригінальних, народжених образним мовомисленням геніального поета. Шевченкова поезія надихалася народною піснею, її мотивами, образами, характерною символікою, в якій тільки натяк на певний атрибут навколишнього світу, на ту чи іншу пейзажну деталь викликає широке коло народнопісенних асоціацій. З піснею споріднюють поезію Кобзаря характерні мотиви долі, сирітства, чужини, чумакування, туги за втраченою молодістю, за рідним краєм¹⁴². Зміст і багатоплановий характер цих мотивів розкривається в усталених поетичних формулах, у народнопісенних прийомах відтінювання синонімів, антонімів, у прийомах метафорично-контекстуального оновлення семантики слова, про що І.Я. Франко зауважував: «Шевченко користувався в значній мірі готовою вже поезією мови, готовим запасом абстракцій і аббревіатур»¹⁴³.

¹⁴¹ Коцюбинська М.Х. Мої обрії: В 2 т. Т. 1 / М.Х. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2004. – С. 95-105.

¹⁴² Сумцов Н.Ф. О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – Т. 60. – 1898. – № 2.– С. 211.

¹⁴³ Франко І.Я. Из секретів поетичної творчості. Твори: В 20 т. Т. 16 / І.Я. Франко. – К., 1955. – С. 265.

Насамперед це стосується традиційного поетичного словника, ядро якого в поезії Шевченка становлять, зокрема, слова *доля, воля, діти, душа, дума, думка, земля, козак, люди, мати, вода, гай, рука, око, серце, хата, Україна, поле, слово, слава, сльоза, суд, син* тощо. Саме ці назви, як показує словник епітетів Шевченка, складений В.С. Ващенко¹⁴⁴, характеризуються найбільш розгалуженою сполучуваністю епітетів. У ряду поетичних означень до слова *доля* – *злая, лиха, добра(я), молодая, лукавая, слухняная, нещаслива, козацькая, чорнобрива, неправдива, святая* – спостерігаємо семантичне ускладнення народнописанного мотиву: у народних піснях звичайно вживаються синонімічні прикметники *чужая, людська*. У мовній практиці Шевченка розширюється коло художніх індивідуальних асоціацій таких частотних слів, як прикметник *чужий* та іменник *чужина*. Словник мови Шевченка фіксує відповідно 120 і 71 випадок уживання згаданих слів. У зв'язку з різноманітністю тематики і глибиною соціальних мотивів творчості Т. Шевченка семантико-стилістичні функції традиційного народнописанного епітета *чужий* увиразнюються, диференціюються. Характерні, наприклад, для народнописаної мови словосполучення *чужий край* (передає поняття «нерідна земля», «чужина») і – в значенні «належний іншому», «не власний» – *чуже поле*. Шевченко деталізує, наповнює конкретно-чуттєвим змістом вислів *чужий край*, заступаючи його словосполученням *чуже поле* і підсилюючи цей зміст образним висловом *чуже сонце*:

*Буде легше в чужім полі
Сироті лежати –
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.
І квіткою, й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люде.
«Думка. Вітре буйний...»*

¹⁴⁴ Ващенко В.С. Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка: Словник-показчик: учбовий посібник / В.С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1982. – 84 с.

З народнопоетичними метафорами перегукуються Шевченкові образи, в яких оновлюється значення дієслова *сіяти*. У відомій метафорі «гори, засіяні горем» («Кавказ») збережено народну основу порівняння, яку бачимо в народнопісенних метафорах на зразок *засіяти мислоньками поле; посіяти горе, тугу*. Подібно до народної пісні Шевченкова поезія усталює зв'язок дієслова конкретної семантики *сіяти, засівати* – назви праці людини на землі – з абстрактними поняттями. Так, завдяки новій сполучуваності дієслова народжується індивідуальна метафора:

*Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!*

«Не нарікаю я на бога...»

У наведеній строфі наявний також інший пісенний вплив – збереження усталеного асоціативного комплексу слів *орати, сіяти*, які в пісні функціонують паралельно, в парі.

Показова для народнопісенної мови вербалізація мотиву «розмова». Шевченко розвиває в своїй поезії мотив розмови з вітром, тополі з полем і под.: *Очерети у Дніпра питають; Могили питаються у буйного; Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою; Вітер в осоки питає; Та у журби питається [козак].*

Ф.М. Колесса, досліджуючи фольклорний елемент у поезії Т. Шевченка, називає метафору – *розмова могили з вітром* – улюбленим мотивом поета¹⁴⁵:

*Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.*

«Іван Підкова»

¹⁴⁵ Колесса Ф. Фольклористичні праці. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка / Ф.Колесса. – К.: Наук. думка, 1970. – 250 с.

Поета приваблювала динамічна сила буйного вітру, тому в його творах така багата дієслівна синоніміка на означення стихії вітру: *вітер віє, повіває, по полю гуляє, дунув вітер, дуба ламає, Щоб вітер по полю слова розмахав*; пор. персоніфікований образ:

*Вітер в гаї не гуляє –
Вночі спочиває;
Прокинеться – тихесенько
В осоки питає...
«Утоплена»*

Характерний для індивідуального стилю Т. Шевченка епітет *тихосумна розмова*, безумовно, виник як оригінальний авторський образ на ґрунті народнопісенного словосполучення *тихая розмова*, зафіксованого у текстах двох улюблених пісень Т. Шевченка, пор. функціонування названого словосполучення в народних піснях і асоціативно утвореного складного прикметника в тексті Шевченка:

*А моя могила
Край синього моря,
Де була між нами
Тихая розмова!
«Ой не шуми, луже»*

*Та й положи, мати, поруч головами,
Щоб була **розмова тихая** між нами!
«Ой пійду я, пійду не берегом, лугом»*

*А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову,
На **розмову тихосумну**,
На раду з тобою...
«Сон. У всякого своя доля»*

Про органічну, внутрішню спорідненість поета з народною творчістю свідчить характер улюблених Шевченкових порівнянь. Спираючись на типові народнопоетичні картини дійсності, на усталені асоціації з явищами природи (показові назви дерев *дуб, верба, калина, тополя, явір, ясен, терен*, назви птахів *зозуля, орел, сокіл, голуб, жайворонк, соловейко, чайка, журавлі, галки, гуси, сичі, селезень*). Шевченко створює такі порівняння, які зберігають семантичну народнопісенну основу, але постають у новій мовно-структурній формі. Його мовно-поетичне чуття мотивує розширення усталених лексико-семантичних зв'язків між поняттями *людина* і *пташка*, зокрема у метонімічних структурах, пор.:

*Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.*

«Думка. Нащо мені чорні брови»

*Чого серце, як голубка.
День і ніч воркує...*

«Думка. Нащо мені чорні брови»

*Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.*

«Гайдамаки»

Шевченкові образи підтверджують контекстуально зумовлений перехід від порівняння (вираженого, до речі, традиційною сполучниковою формою) до переносного, метафоричного вживання дієслова *воркувати*, у семантичній структурі якого наявний компонент «пташка». Показово, що дієслово *воркувати* в переносному значенні «М'яко, ніжно розмовляти» (СМШ, Т.1, с. 113) в поетичних текстах Шевченка кількісно переважає порівняно з прямим значенням цього слова. Індивідуальне слововживання

поета *поворкуєм* мотивоване й характерним звертанням *голубко*, наявним у мініконтексті, а також структурною аналогією з дієсловом *поговоримо* у його прямому значенні.

Той запас семантичних асоціативних зв'язків, який притаманний мові фольклору і відображений у словниках літературної мови, актуалізує поет в індивідуальних образах, які згодом поповнили виражальні засоби літературної мови, збагативши загальнономовний словник, у якому вони набувають статусу стилістично маркованих слів – фольклоризмів. Розрізнити індивідуальне слововживання Шевченка і народнопісенний образ буває непросто. Так, Олесь Гончар згадує¹⁴⁶, як вразили його своєю гармонійною красою й запам'яталися на все життя такі рядки з «Кобзаря»:

*Серце моє,
Зоре моя,
Де це ти зоріла?
«Гайдамаки»*

Напевно, дієслово *зоріти* в Шевченковому тексті з'являється як відгомін словесного образу з улюбленої поетової пісні:

*Зійшла зоря із вечора –
Та й не назорілася,
Прийшов милий із походу –
Я й не надивилася.*

Народнопісенна лексична сполучуваність, асоціативна семантична й структурна близькість слів оновлюється, набуває нових форм і дає змогу поетові відчувати слово в різноманітності його значеннєвих відтінків.

Конкретно-предметний зміст художнього зображення звичайно мають розгорнуті поетичні порівняння, семантична основа яких спільна з народнопісенними образами. В.С. Ільїн відзначає народність у порівняннях Шевченка на зразок *любити, кохати, жалувати, як (малу, свою, рідну) дитину; плаче і не спить, мов*

¹⁴⁶ Гончар О. Цвіт народного слова // Культура слова. – К., 1977. – Вип. 12. – С. 18.

негодована дитина, у порівняннях самотньої людини з билиною, що часто функціонує в народних піснях і у формі семантико-синтаксичного, психологічного паралелізму, і у формі відповідного порівняльного звороту¹⁴⁷. Народнопісенний образ билини має в поезії Шевченка форму тавтологічного утворення, в якому поєднано два синоніми *стеблина-билина*, що посилюють значення один одного. Пор. у народній пісні:

*Нема в мене дружиньки,
Ні щастя, ні долі,
Сам зостався на чужині,
Як билина в полі*

та у поемі «Гайдамаки» Шевченка:

*Один я на світі без роду і доля –
Стеблина-билина на чужому полі.
Стеблину-билину вітри рознесуть;
Так і мене люде не знають, де діти.*

Конденсовані словесні образи прикладкової структури *стеблина-билина, роса-сльоза, воля-доля*, властиві індивідуальному стилеві Шевченка, будуються на семантичній взаємодії слів у структурах народнопісенного паралелізму, на багатоплановому порівнянні аж до ототожнення порівнюваних понять.

2.1.3. Від образу-символу до конкретно-чуттєвого змісту слова

Серед традиційних народнопоетичних образів, стилістично переосмислених у поезії Шевченка, звернемо увагу на назви явищ природи – *сонце, хмара, вітер, роса*. Розгортаючись у метафоричних картинах, вони зберігають психологічну константу українського фольклору, пов'язану з інтимізацією світу природи, з перенесенням у цей світ інтимно-родинних відносин. У розширених контекстах Шевченкової поезії народнопоетичні словесні

¹⁴⁷ Ільїн В. С. Народність у порівняннях Т. Г. Шевченка / В. С. Ільїн // Мовознавство: наук. зап. Ін-ту мовознавства. – Т. 7. – 1949. – С. 31-46.

образи-символи *сонце, хмара, роса* мають виразний, притаманний мовомисленню поета конкретно-чуттєвий зміст. Наприклад, у поетичній мініатюрі «За сонцем хмаронька пливе» сполучуваність *хмаронька пливе* має найближче загальномовне значення (за Потебнею, зовнішню форму), але в контексті розкриває свою внутрішню форму, тобто оприявнює нову семантику конкретно-чуттєвого образу: хмара-людина, хмара-мати; вона має одяг із червоними полами, які розстилає для сонця («червоний захід сонця») й зове його спатоньки в синє море («сонце сідає за морський горизонт»): *За сонцем хмаронька пливе,/ Червоні поли розстилає/ І сонце спатоньки зове/ У синє море: покриває/ Рожевою пеленою,/ Мов мати дитину./ Очам любо. Годиночку,/ Малую годину/ Ніби серце одпочине,/ З Богом заговорить...* Цій візуально-словесній картині протиставлено другу частину мініатюри: *А туман, неначе ворог,/ Закриває море/ І хмароньку рожевую,/ І тьму за собою/ Розстилає туман сивий,/ І тьмою німою / Оповіє тобі душу,/ Й не знаєш, де дітись,/ І ждеши його, того світу,/ Мов матері діти.* Обидві частини вербалізують наскрізні Шевченкові концепти: 1. ‘розмова’ (*спатоньки зове; серце з Богом заговорить; тьмою німою*) – у цьому концепті поєдналися семи ‘мова-спілкування’, ‘мова-творчість’; 2. ‘зорове сприймання’ (*очам любо; ждеши того світу*, пор.: *І смеркає, і світає* у поемі «І мертвим. І живим...»), 3. ‘найвищий вияв почуття – з одного боку, ‘материнська любов’, а з другого – ‘вороже ставлення’. Вербалізація цих концептів – це пульсування, порухи почуттів у персоніфікованих поняттях *душа* і *серце* (*ніби серце одпочине; тьмою німою оповіє [туман] тобі душу*). *Туман* як символ «лиха, небезпеки, туги, недолі»¹⁴⁸ у Шевченковому тексті вербалізує цей символічний зміст у персоніфікованому порівнянні *туман, неначе ворог*.

Наведену мініатюру не можна зарахувати до чистої пейзажної лірики, оскільки зорова, візуальна картина просякнута почуттєвим, емоційним станом, причому з драматизованою дією – протиставленням першої і другої частини твору: з одного боку – червоний,

¹⁴⁸ Кононенко В.І. Мова у контексті культури. – К.-Івано-Франківськ, 2008. – С. 297.

рожевий, синій колір, а з другого – тьма і сивий колір 'ворожого' туману; з одного боку – *покриває мов мати дитину*, а з другого – *туман, неначе ворог*, тобто протиставлення материнської любові й ворожого ставлення. У цій ієрархічній системі образів не можна не помітити, що семантика Шевченкового слова виходить далеко за межі народнопісенного словника із символами сонця, хмари, туману. Емоційний інтелект поета трансформує традиційну народнопісенну лексику, народжуючи оригінальні авторські образи як мовно-естетичні знаки української культури.

Семантичні контури фольклорного слова-символу розширюються в поезії Шевченка через уведення слова у виразний соціальний контекст:

*Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє) –
Люде б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
«Катерина»*

Типові народнопоетичні фразеологізми із загальним значенням «страждати» – *проливати сльози, умиватися сльозами*, так само, як і антонімічний вислів *висушити сльози* «припинити страждання», «принести спокій, радість», «звеселити», належать до фольклорних джерел Кобзарєвої мови. Але в індивідуально-поетичних контекстах ці усталені фольклорні вислови, уточнюючись, підсилюючись новими мотивами – мотивами боротьби, протесту, розширюють асоціативний словник поетичної мови:

*Ой повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу.
«Гамалія»*

Для образної мови Шевченка характерне ускладнення семантичних зв'язків між традиційними народнопісними символами *сонце, роса, сльози*.

Через динамічну ознаку *висушувати (сльози)* мотиви *сонце* і *сльози* перегукуються з народнопісним символом *роса*. Різні мовні форми, в яких відображаються усталені асоціації *роси* з *сльозою* і *сльози* з *росою* (до речі, підтримувані вимогами звуко-символізму), сприяють виокремленню, актуалізації того чи іншого предметного зображення. Пор. два образки, в яких слова *роса* і *сльоза* створюють семантично різні, сповнені динаміки художні порівняння:

*Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.*
«Катерина»

*Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними [могилами],
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними їх умиють.*
«Гайдамаки»

Той самий семантичний зміст порівняння зберігається і в конденсованій формі складного слова *роса-сльоза*:

*І заплакала Лілея
Росою-сльозою...*
«Лілея»

У поезії Шевченка мотив сліз¹⁴⁹ доволі поширений, але так само, як і в народній пісні, він не справляє враження песимістичного, гнітючого мотиву, а розвиває притаманний народнопоетичній творчості стиль ліричної ясної зажури.

¹⁴⁹ Ставицька Л.О. Про один поетичний образ Тараса Шевченка // Культура слова. – Вип. 37. – К., 1989. – С. 33-36.

Глибинний зв'язок Шевченка з народнопоетичним, фольклорним баченням виявляється в конкретно-чуттєвих динамічних образах, де немає прикметників із семантикою статичної ознаки *сонячний, росяний, хмарний, вітряний*, а прислівник *хмарно* в переносному значенні з'являється тільки один раз у творі «В неволі, в самоті немає..»: *..що літечко моє святе/ Минуло хмарно, що немає / Ніжє єдиного случая,/ Щоб доладу було згадать.*

Замість статичної прикметникової форми в поезії Шевченка переважають рельєфно-динамічні картини, в яких велику роль відіграє дієслово та його зв'язки з відповідними іменниками, пор.: *Та й замовкло; дивлюся я./ Біла хмара криє/ Сіре небо. А в тій хмарі/ Мов звір в гаї виє./ То не хмара – біла пташка/ Хмарою спустилась* («Сон. Комедія»).

Трансформація народнопісенних слів-образів у поетичному мовомисленні Шевченка охоплює всі рівні мовної структури, насамперед лексичну й синтаксичну сполучуваність. Розширюється коло прикметникових означень, варіюються сполучникові й безсполучникові порівняння, нові функції виконують традиційні заперечні синтаксичні структури.

З народнопісенною поетикою споріднені типові усталені формули, де об'єднуються два синоніми або два близькі видові поняття, співвідносні з одним родовим. Така «парність» у доборі семантично близьких слів організовує ритміко-синтаксичну структуру Шевченкового вірша, уподібнює його народній пісні. Поряд з іменниковими формулами *щастя-доля, час-годинонька, срібло-злото, лихо-злидні, мова-розмова* вживаються дієслівні (вони переважають у мові Шевченка) і прикметникові парні структури, як, наприклад, у поемі «Катерина»: *Так далеко чорнобривий, / Не чує, не бачить; Виспіває, вимовляє,/ Аж калина плаче; Задивляється чорноброві –/ І босє і голє.*

Композиційні прийоми організації віршової строфи часто нагадують народнопісенні структури, в яких за наявності паралелізму фіксуємо звичайну фігуру пропуску, еліпсиса: *Встає хмара з-за Лиману, / А другая з поля...* («Тарасова ніч»).

Обставинні зачини (нанизування двох обставин місця, часу) перегукуються з поетикою народної пісні: *Із-за лісу, з-за туману, / Місяць випливає...* («Гайдамаки»). Така конкретизація місця і часу дії, синтаксично оформлена двома обставинами, – характерна ознака ідіостилю Шевченка.

У поезії Шевченка не тільки розширювалася семантика народнопісенних символів, а й урізноманітнювалися типові ритміко-синтаксичні фігури, властиві конкретним народним пісням. Наприклад, синтаксично-інтонаційний лад пісні «Із-за гори кам'яної» з'являється як відгомін у Шевченкових рядках. У народній пісні звучить нібито діалог з літами, які не вертаються, не приходять у гості, а в поезії Шевченка «До Основ'яненка» – ускладнений діалог з вітром, морем, з козаками:

*Питаються [могили] у буйного:
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Верніться!»..
«Не вернуться! –
Заграло, сказало
Синє море. – Не вернуться.
Навіки пропали!»*

Багато асоціативних зв'язків має в народній мові слово *літа* (у Шевченка до слова *літа* як синонім вживається іменник *годи*). Метафоричне поле цього слова розширюється на основі динамічних дієслівних ознак. Мовна творчість Шевченка увібрала в себе, переплавила ці усталені асоціації й оновила їх у чуттєвих образах. Пор.: *А тим часом дороги / Літа тії молодії / Марне пронесли* («І широку долину...»); *Неначе степом чумаки / Уосени верству проходять, / Так і мене минають годи, / А я й байдуже* («Неначе степом чумаки...»).

Звучання народнорозмовного, народнопоетичного слова, перетвореного уявою поета в зорові й слухові образи, в динамічні

пейзажні картини, часто нагадує традиційні атрибути народної пісні, по-новому осмислені, введені в різноманітні ліричні монологи: *Хочеться дивитись, як сонечко сяє, / Хочеться послухать, як море заграє, / Як пташка щебече, байрак гомонить, / Або чорнобрива в гаю заспіває...* («Гайдамаки»)

Урізноманітнення того самого художнього образу, зміна його деталей пов'язана з відтінюванням змісту; завдяки останньому традиційний епітет чи метафора переростають уже в новий шевченківський символ, як, наприклад, *удовії, матерні сльози*, з яких *Не ріки – море розлилось, Огненне море!* («Кавказ»). І вже не сине традиційне море, а бунтівниче шевченківське *огненне море* народжує новий мотив поезії Шевченка.

У народній пісні часто вживаються як синонімічні слова *доля* і *воля* (особливо в наймитських, заробітчанських піснях). Ці народнопісенні символи зливаються в один конденсований образ *волі-долі* у Шевченка:

*Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую...*
«Варнак»

Але є в Кобзаря і типова синтаксична конструкція народнопісенного характеру, яку можна розглядати як основу для формування прикладкової структури *воля-доля*:

*Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?*
«Катерина»

Скільки б не писав Шевченко про долю – долю сирітську, жіночу, долю поета, долю борця за свободу, соціальну справедливість, його рядки не справляють враження монотонної поезії. Народнопісенні діалогічні структури, в яких семантичним центром є слова *казати, говорити, розмовляти* та відповідні емоційно-експресивні

синоніми, надають Шевченковій мові поліфонічного звучання. На поліфонізм Шевченкової мови звертав увагу Г.А. Левченко, підкреслюючи зв'язок його поезії з фольклором: «Шевченко підпорядкував народну творчість своїм творчим завданням, – він підходив до фольклору не з вузько-стилізаторською метою, а творчо»¹⁵⁰. Як геніальний і справді народний художник, Шевченко перейнявся психологічним характером, настроєм народних пісень.

Елементи з усіх народнопісенних жанрів можна знайти в творах Шевченка. Найбільш показові для його стилю народнопісенні асоціативні словесні комплекси, слова-символи, специфічний розмовно-інтимний лад його поетичного синтаксису. Стилістична категорія народнопісенних мовних засобів у багатьох випадках є результатом впливу Шевченкової мови на наступну українську літературно-мовну практику.

Максим Богданович, білоруський поет і літературознавець, оцінюючи значення творчості Шевченка в контексті світової літератури, так характеризував «національно-український стиль» поета: «В особі Шевченка, – писав він у 1914 році, – світова література має поета з віршем мелодійним і витонченим, поета, який красу своїх творів будував не на разячих зір засобах поетичного впливу, а, навпаки, на засобах найбільш тонких: асонансах, алітераціях, внутрішніх римах; поета, який до цієї краси зазначених елементів вірша долучив ще незвичайну силу своїх ритмів, а також оригінальність, жвавість і граціозність різноманітних метрів. Далі ми хотіли б підкреслити, що все це взаємно зумовлювалось одне одним і доповнювало одне іншого, створюючи в загальній складності особливий поетичний світ, тобто певний строго витриманий і гармонійний художній стиль. Стиль же цей, нарешті, був стилем національно-українським, а поезія Шевченка – врослою в українську народну поезію, що в деяких своїх зразках сягає повного ототожнення з нею. Такий із двовідтінковим полиском муар: ясно видно, де

¹⁵⁰ Левченко Г.А. Місце Шевченка в історії української літературної мови / Г.А. Левченко // Наук. зап. Київ. ун-ту: зб. філол. ф-ту. – № 1. – 1939. – С. 126.

один і де інший, але ніколи не можна провести між ними твердої роз'єднувальної межі»¹⁵¹.

Поетичний словник Т. Шевченка, увібравши, за висловом І. Франка, увесь сік українських народних пісень¹⁵², розширив звучання народнорозмовного слова, ввів у віршові інтонації різні відтінки розмовного експресивного стилю, відтворив і збагатив музику народнопісенного слова.

Лінгвостилістика, оперуючи поняттям *фольклорні джерела національної мови*, ставить своїм завданням пояснити, які саме формули, мовні кліше набули в національній мові ознак народнопісенних, народнопоетичних висловів, а які марковані виразною експресією розмовного побутового стилю. Окреслюючи роль мовотворчості Т. Шевченка у формуванні нової української літературної мови, в утвердженні її естетичного канону, важливо наголосити на проблемі взаємодії народнопоетичного і народнорозмовного складників мови поета, оскільки саме мовно-поетична практика Кобзаря завдяки гармонійному поєднанню в ній розмовного і поетичного чинників започаткувала нове життя українського літературно-писемного слова.

¹⁵¹ Багдановіч М. Краса і сила. Опыт исследования стиха Т.Г. Шевченко. Т. 2 // Багдановіч М. Збор твораў. – Мінск, 1968. – С. 149-150.

¹⁵² Франко І.Я. Переднє слово (До Перебенді Т.Г. Шевченка). Твори: В 20 т. – Т. 17 / І.Я. Франко. – К., 1955. — С. 59.

2.2. ЕСТЕТИЗАЦІЯ УСНО-РОЗМОВНИХ ВИСЛОВІВ У ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

*...Уся сила і краса нашого слова
тільки йому одному відкрилася.*

П. Кулши

2.2.1. «Якби з ким сісти хліба з'їсти, промовить слово...» (концепт РОЗМОВА)

Через усю творчість Шевченка проходить думка про життєдайність людського м о в л е н о г о с л о в а – ідея спілкування, взаєморозуміння, потреба мови-розмови. Оригінальна мовна форма – складне лексико-семантичне утворення *МОВА-РОЗМОВА* – зафіксована в Шевченковому тексті лише один раз у поемі «Гайдамаки» (*Довго вони, як бачите, / Меж мови-розмови / Цілувались, обнімались / З усієї сили*), але внутрішній багатоплановий зміст цього вислову реалізується у різних контекстах і є стрижневим для всього поетичного мовомислення поета.

Загальновідома істина: мова – засіб спілкування. Але мова – це ще й великий емоційний скарб. Шевченко з п'ятнадцяти років жив поза Україною, завжди тужив за рідним краєм. Він важко переживав самотність, неволю, неможливість спілкуватися із земляками-одномумцями. *Якби з ким сісти хліба з'їсти. Промовить слово,* – писав він в однойменному вірші. Або *Нема на що подивитись, З ким поговорити* («Лічу в неволі дні і ночі»).

Потреба людини в спілкуванні, в бажанні висловити свою думку й почути реакцію співрозмовника на сказане – характерна ознака кожного мовця, мовна діяльність якого відбувається в конкретний час і в певних суспільних умовах. Коли ж у цьому аспекті витлумачити мовну діяльність письменника, в якій поєднується потреба самовираження й потреба розмови з читачем (слухачем), то кожний індивідуальний стиль постане як певний тип ословленої ідеї спілкування – спілкування рідним словом і рефлексії над його функціями в суспільстві, спілкування як народження думки й

розкриття потаємного, інтуїтивного, як пошук уявних однодумців і розмова з ними, спілкування як висловлення пророчих ідей.

Наскрізна для творчості Шевченка ідея спілкування, взаєморозуміння, потреба розмови, мови особливо увиразнюється в невольничій поезії:

*В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать..
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого.*

«В неволі, в самоті немає».

У контексті невольничої поезії вислови *слово тихе, святе слово* конденсують у своєму значенні ідею рідного слова, рідної мови, якою поет мережить свої думи. Але цими думами на чужині нема з ким поділитися:

*Тяжко мені. Боже милій,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким, – і нікому
Не сказать святого слова..*

«Заросли шляхи тернами».

Шевченко весь час веде з кимось розмову, питає, реагує на уявну відповідь, повертається до перерваної попередньої розмови, тобто відтворює конкретну комунікативну ситуацію з конкретним співрозмовником. Розмовляє він з усім навколишнім світом. Ірреально-модальна семантика вирізняє характер його спілкування із самим собою.

Діалогічними інтонаціями пронизані авторські сповіді-монологи, роздуми. У метафорі «Геній народу *заговорив* мовою Шевченка» (І.М. Дзюба) звертаємо увагу на ключове для Шевченкових текстів слово *говорити* не лише в аспекті лексичної семантики дієслова, а й у плані виявлення характерних для поета актуалізованих фразем,

які засвідчують естетизацію народних висловів, репрезентацію в них колективного досвіду народу та його культури спілкування.

Показові для ідіостію Шевченка конкретні слововживання на позначення загального поняття 'висловлювати усно думки, почуття', тобто *говорити, казати, мовити*. Це низка часто вживаних синонімічних дієслів, дієслів з антонімічними відношеннями (*благословити – клясти, проклинати; виляти, ляяти – вихвалити, хвалити; шепотіти – кричати, верещати*), родо-видових назв на позначення процесу мовлення, контекстуальних синонімів (*співати – говорити, молити – говорити*). Зафіксовані в поетичних текстах Шевченка дієслова становлять лексико-семантичне гніздо, в якому загальна семантика усного спілкування об'єднує різні дії; наприклад, *співати, хвалити, брехати* (див. додаток 1 «Кількісно-контекстуальні маркери слововживань із загальною семантикою ГОВОРИТИ, БАЧИТИ», блок 1).

У семантичній структурі дієслова *говорити* тлумачний словник фіксує лексико-семантичні варіанти: *висловлювати думки, розповідати про що-небудь, казати, промовляти, розмовляти (вести бесіду), бути доказом чого-небудь*¹⁵³.

Серед дієслів названої загальної семантики є спільнокореневі (з активним використанням префіксального словотворення) або різнокореневі утворення з додатковою семантикою – характеристикою мовлення щодо його гучності, різного вияву почуттів, намірів мовця тощо. Активне функціонування в поетичних текстах Шевченка таких дієслів свідчить про суттєвість, важливість для поетового мовомислення самого комунікативного акту, в якому розкривається психічний стан мовця, інтенції його спілкування. Комунікативні наміри поета втілюються в конкретних висловлюваннях, де ключовими є дієслова мовлення у сполученні з іменником *слово*: «промовить слово», «до кого промовить слово», «як промовить, сказати слово», «щоб слово було почутим».

¹⁵³ Словник української мови: У 20-ти томах. – К., 2012. – Т. 3. – С. 651.

Природно, що в поетичній уяві митця сам процес спілкування постає в різних настроєвих картинах. Уявне спілкування відтворене в поезії «Якби зустрілися ми знову»:

*Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якєє тихєє ти слово
Тойді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: снилося дурній.
А я зрадів би, моє диво!*

Наведений текст – це вербалізоване уявлення ліричного героя про можливу зустріч і можливе драматичне спілкування, у якому формою нанизаних запитань, категоричного заперечення, діалогізованого сумніву, перевтілення в мовний образ співрозмовника й окличного емоційного висновку передано внутрішній стан ліричного суб'єкта з його особистою драмою, чеканням *промовленого тихого слова*. Саме промовлене слово може виявити всю гаму людського почуття. Твір, сповнений роздумів, сумнівів, висловленого бажання почути тихе слово, – це лірична розмова, побудована на питально-окличних інтонаціях уявного діалогу.

Контексти, у яких з'являються дієслова *промовити, промовляти*, часто характеризують у поетичних текстах Т. Шевченка ситуацію нездійсненого спілкування, або спілкування, пов'язаного з перешкодами, труднощами, переживаннями, з тим, що дослідники комунікативної етики українців визначають як закон «комунікативного зусилля»¹⁵⁴. У поетичних текстах Шевченка цей тип спілкування репрезентують висловлення на зразок: *ніхто й слова не промовить; тільки й промовила; Слово молю промовить; крізь сльози промовляла; промовить нишком*.

¹⁵⁴ Космеда Т.А., Осінова Т.Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях: Глумачний словник нового типу. – Дрогобич, 2010. – С. 72-74.

Спільнокореневі дієслова *вимовити*, *вимовляти* так само формують текстові структури, в яких розкривається зміст «емоційні переживання через труднощі комунікативного контакту», пор.: *вимовить хоче; Щось тяжке, тяжкеє вимовить хотілось. Та не вимовив; ...і надію, І те, що вимовить не вмію І вимовить боюсь тепер твоє грядущее; Злякаєшся, як вимовлю*. Принагідно зазначимо, що в поетичних текстах Т. Шевченка дієслово *вимовляти* має значення не лише «говорити, промовляти», а й «благати», «дорікати», пор.: *Вимовляє доні: «Що весілля, доню моя?»; «свою долю проклинала, Сина вимовляла*». Виявлені значення фіксує також Словник української мови в 11-ти томах¹⁵⁵.

У Шевченковій поезії знакові, концептуальні для комунікативної сфери дієслова *говорити*, *казати* та їхні форми, з одного боку, виконують роль складників усталених мовних зворотів, що мають значення оцінних вставних слів, функціонують як вигуківі структури, звичні для побутового спілкування, пор.: *Ні з ким говорити; Що се ти говориши?; сказати по правді; Та й те сказати; Та що й казати; бодай не казати; Сказали б просто; Нічого сказати; Як би вам сказати...*, а з другого боку, висловлення з лексичними номінаціями на позначення мовної діяльності формують індивідуально-авторські поетичні фраземи, що поповнюють скарбницю поетичних фразеологізмів української літературної мови, пор.: *Проговорили Слово тихої любові; Якби з ким сісти хліба з їсти, Промовить слово; Нема на що подивитись, З ким поговорити*.

Перше висловлення означає духовну єдність, позитивний комунікативний контакт; два наступні висловлення проєктуються на регулярні емоційні ситуації, в яких передано бажання комунікативного контакту, потребу в спілкуванні. Зауважимо, що в Словнику української мови паремія «Хоч немає що їсти, аби коло кого сісти» має таке тлумачення: «Комунікативний контакт може навіть заступати фізіологічну потребу в їжі»¹⁵⁶. У Шевченковому тексті туга за словом відгуку, висловлений жаль за відсутнім спів-

¹⁵⁵ Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970. – Т.1. – С. 433.

¹⁵⁶ Словник української мови: У 20-ти томах. – К., 2012. – Т. 3. – С. 651.

розмовником прирівнюється до ситуації, коли людина позбавлена найнеобхіднішого в житті. Українські фрази *їсти хліб*, *мати хліб* пов'язані з поняттям «жити», «існувати», тобто потребу в спілкуванні поет означає як основу буття людини.

Лексичний ряд на позначення визначального для людини поняття 'спілкування' у поезії Шевченка кількісно знаковий і семантично-стилістично різноманітний.

Звертаємо увагу на різну кількість зафіксованих частотних дієслів *казати*, *казать* у двох лексикографічних джерелах – «Конкорданції» і «Словнику мови Шевченка»: відповідно 105 і 156 слововживань. Такі розбіжності пояснюються тим, що в «Конкорданції» кількість слововживань подано за поетичними текстами, а в «Словнику мови Шевченка» враховано вживання названих дієслів також в інших, зокрема епістолярних, текстах Шевченка. «Словник мови Шевченка» фіксує властиві мові поета зазначені дієслова у функції вставних слів (*кажуть*, *кажеш*), у фраземах, де вони становлять усталені звороти зі службовими частинами мови на зразок *та що й казать*, *цур йому казать*, *бодай не казати*. Такі ознаки слововживання характерні для розмовної мови; від частоти введення їх у поезію Шевченка залежить природне звучання розмови, діалогу, жвавість, емоційність спілкування, в якому беруть участь і персонажі твору, і сам автор.

Дієслова мовлення, зафіксовані в поетичних текстах Шевченка, мають широкий діапазон семантичних і стилістичних відтінків. Наприклад, значеннєві варіанти на зразок *доказати* ('закінчити розмову'), *розказати* ('повідомити'), *розмовляти* ('спілкуватися') урізноманітнюють, уточнюють названу комунікативну ситуацію, надають їй додаткових емоційно-експресивних характеристик через стилістичне знижене забарвлення синонімічних дієслів, пор.: *Бодай не дивитись*, *бодай не казати!*/ *Бо за людей сором, бо серце болить* («Гайдамаки»); *Удвох, кажуть*, *і плакати*/ *Мов легше неначе* («Не женися на багатій...»); *Так ти кажеш*,/ *Що бачив криницю*/ *Москалеву, що ще й досі*/ *Беруть з неї воду*,/ *І хрест, кажеш*, *коло шляху*/ *І досі*

*господній/ Стоїть собі на роздоллі./ А не **розказали**/ Тобі люде там нічого?.. («Москалева криниця»); А надто вам **розказать** би,/ Як козак чорнявий/ Під вербою, над водою,/ Обнявшись, сумує («Гайдамаки»).*

Деякі поетичні мінітексти Шевченка скріплені наскрізними зв'язками дієслів із загальною семантикою 'спілкування', пор.:

*Свої люди – як чужії,
Ні з ким **говорити**;
Нема кому **розпитати**,
Чого плачуть очі
Нема кому **розказати**,
Чого серце хоче
Чого серце, як голубка,
День і ніч **воркує**.*

«Думка. Нащо мені чорні брови»

*Благо тобі, як у хаті
Є з ким **розмовляти**.
Хоч дитина немовляца,
І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам бог **розмовляє**
Непорочними устами.*

«Ми восени таки похожі...»

Дієлова-синоніми поширюють семантику «говоріння» (мовної діяльності) на все довкілля, пор.: **розмовляють** з вітром могили, **шепчуть** густі лози, церква невелика з Дніпром своїм **розмовляє**, *Очерети / У Дніпра **питають**; могили... / **Питаються** у буйного («До Основ'яненка»).* Дієслова мовлення належать до семантичних центрів, які формують характерні для Шевченкового стилю розгорнуті персоніфіковані образи на зразок: *А тут бур'ян, піски, тали.../ І хоч би на сміх де могила/ О давнім давні **говорила**.* («А.О. Козачковському»); **Не говорить**,/ *Мовчить і гнеться, мов*

*жива, / В степу пожовкля трава; / **Не хоче правдоньки сказати,** /
А більше ні в кого **спитати.** («І небо невмите, і заспані хвилі...»);
Там повіє буйнесенький, / Як брат, **заговорить** («Н. Маркевичу»).*

У поетичному самовираженні Шевченка говорять *серце, думка, море, зорі...* Загальна семантика говоріння охоплює текстові синонімічні ряди, а через дієслова-синоніми текстуально-семантично зближуються, взаємно притягаються слова-поняття *думка* і *серце/серденько*, знакові для мовомислення Шевченка напр.: *Нехай думка, як той ворон, / Літає та криче, / А серденько соловейком / Щебече та плаче* («Думи мої»).

Багатий синонімічний ряд дієслів мовлення, які функціонують у поезії Шевченка, об'єднує лексичні номінації, які мають протилежне стилістичне значення: це знижена розмовна характеристика мовлення з додатковими семантичними відтінками і відтворення високого експресивного стилю відповідними дієслівними формами, пор., з одного боку, *верзти, забалакатись, белькотати, харамаркати*, а з другого – *віщувати, благовістити, возвістити, возгласити, воззвати, ректи, проректи*.

Характерною ознакою поетичних текстів Шевченка є текстова структура з двох дієслів, об'єднаних загальною семантикою мовного спілкування, наприклад: *І ми / В траві за валом посідали, / І розмовляли, сповідались / Один другому* («Варнак»); *То серце по волі з богом розмовля, / То серце щебече господню славу, / А думка край світа на хмарі гуля.* («Перебендя»); *Грає кобзар, виспівує, / Вимовля словами, / Як москалі, орда, ляхи / Бились з козаками* («Тарасова ніч»).

Художньо-образна уява поета відтворює особливий стан духовної близькості, високих почуттів, коли люди розмовляють *очима, душею, серцем: Кого ти без мови, без слова навчила / Очима, душею, серцем розмовлять* («Мар'яна-черниця»).

Звична розмова словами відступає на другий план, а високого емоційно-духовного змісту набуває спілкування *очима, душею, серцем: Нащо батько, мати, високі палати, / Коли нема серця з серцем розмовлять* («Гайдамаки»).

Поет ословлює потребу висловлення, мовотворення, бажання спілкуватися як основу життєдіяльності, природного буття людини. Закономірність саме такого прочитання авторського тексту підтверджується вербалізацією поняття «розмова», що репрезентує один із визначальних мотивів мовомислення поета.

Звичне у філологічних дослідженнях словосполучення «письменник пише / писав для народу (про народ)...» стосовно мовотворчості Шевченка потребує уточнення, бо поет, пишучи, насамперед **розмовляв** із народом. У Шевченковій поезії реально чуємо, як автор говорить зі своїми героями, з уявними читачами-слухачами, з друзями. Він оприявнює свої думки про світ, життя людей у цьому світі, причому робить це в такій формі, такою мовою, яка з часом не відбуває, не минає, не стає фактом історії, а завжди сучасна, злободенна.

2.2.2. «Один у другого питаєм» (питальні інтонації як ознака філософського мислення)

Ось уже впродовж другого століття розмовляє Шевченко з «живими, мертвими і ненарожденними». І саме тим, що є Україна, українська мова, завдячуємо нашому генієві, який повернув українцям пам'ять, змусивши їх замислитися:

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть...та й спитайте
Тойді себе: що ми?
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?.*

«І мертвим, і живим...»

У пророчих словах поета чуємо глибинні, всеохопні питальні інтонації як ознаки філософського мислення і як неодмінні мовні структури діалогічного спілкування. Діалогізація поетичного мововираження Шевченка засвідчена у різноманітних функціях питальних конструкцій, питальних емоційних інтонаціях. Висловлення з нагромадженням питань в інтонаційно динамічному Шевченковому вірші передають різні тональності – від публіцистично-громадянської до ліричної, пор.: *Коли/ Ми діждемося Вашингтона/ З новим і праведним законом?/ А діждемось-таки колись!* («Юродивий»); *Куди полинула, де ділась?/ До кого ти перелетіла?/ В чужій землі, в чужій сем'ї/ Кого ти радуєш? До кого,/ До кого руки приросли?* («Не кидай матері, казали...»).

Аналізуючи філософський зміст поетового «*Один у другого питаєм, / Нащо нас мати привела?/ Чи для добра? Чи то для зла?/ Нащо живем? Чого бажаєм? / І, не дознавшись, умираєм, / А покидаємо діла.*», філософ С.Б. Кримський обґрунтовує значення питань у пізнавальній діяльності людини: «..Світ у питаннях ближчий до своєї автентичності, справжності та самотворення, ніж у відповідях, котрі спрямовують суще, схематизують його багатоманітність, орієнтують не на буття як океан можливостей, а на причали його гаваней. Запитання, як підкреслював М. Гайдеггер, це «благочестя думки», вивільнення від остаточних констатацій.....в питальних ситуаціях свідомість залишається максимально відкритою реальності, характеризує відверті форми співвідношення з нею».¹⁵⁷

У мовомисленні Шевченка – особливий стан його пізнавальної діяльності, входження світового цілого в духовне буття поета. Філософ називає такий особливий стан пізнання «вищим духовним осягненням світу»¹⁵⁸. Не випадкова й висока частотність у поетичних текстах Шевченка дієслівних слововживань із лексичним значенням 'звертатися до кого-небудь із запитанням, бажаючи дізнатись що-небудь': *питати* (50), *спитати* (28), *розпитати* (10), *запитати* (5).

Дієслова *говорити* і *питати* разом із повторами та їх спільнокореневими утвореннями цементують поетичний текст. Для

¹⁵⁷ Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003. – С.4.

¹⁵⁸ Там само. – С. 78.

словотвірного гнізда з ядерним дієсловом *питати* характерні парні текстові утворення, як і для гнізда з ядерними *говорити/мовити*, пор.:

Ніхто його [серце] не питає,

Не знає, не чує.

Чужі люди не спитають –

*Та й нащо **питати**?*

«Думка. Нащо мені чорні брови...»

Хто спитає, привітає

Без милого в світі?

«Катерина»

Сидить вона, не йде в село,

Не пита й не плаче,

Одуріла!..

«Сова»

Посилують питальну семантику заперечні конструкції, характерні для Шевченкового ідіостилю експресиви з подвійним запереченням на зразок *ніхто його [серце] не питає; ніхто його [світ] не добває і не розруйнує*. Принагідно зауважимо, що в обох фраземах займенник заступає слова-поняття, які належать до часто вживаних у поетичній мові Шевченка: *серце* (311 слововживань) і *світ* (284 слововживання).

Діалогізація поетичного тексту мотивована різними типами питань – питань як реплік класичного діалогу, коли спілкуються двоє суб'єктів, персонажів ліро-епічного, ліричного твору, коли спілкується автор із персонажем, питань, які не передбачають відповіді, а свідчать про нуртування авторової думки.

Звертання до людей, Бога, серця, душі, дум, до конкретних і уявних співрозмовників завжди супроводжуються питаннями. Питальні інтонації пронизують монологічний і діалогічний текст, вони формують ампліфіковані ряди, як, наприклад, в однойменній

поезії: *Чого мені тяжко, чого мені нудно, / Чого серце плаче, ридає, кричить, / Мов дитя голодне? Серце моє трудне, / Чого ти бажаєси, що в тебе болить? / Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? / Засни, моє серце, навіки засни, / Невкриті, розбите – а люд нависний / Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.* Заголовки чи підзаголовки багатьох поезій мають форму питальних конструкцій: «*Чи є що краще, краще в світі...*», «*Чи ми ще зійдемося знову?...*»; «*Чи не покинуть нам, небого...*»; «*Самому чудно. А де ж дітись?*».

Питання-сумніви, питання-обурення й засудження, питання-співчуття, питання-роздуми – цілий спектр волевиявлення, порізному представлений в інтимній ліричній і громадянській поезії Шевченка. Питальна інтонація супроводжує повтори, характерні для реплік експресивного діалогу, коли в одному висловлюванні поєднуються ствердження і одночасне самозаперечення, пор.: *А он старе Монастирище, / Колись козацькеє село, / Чи те воно тойді було?.. / Та все пішло царям на грище: / І Запорожжя, і село... / І монастир святий, скарбниця, – / Все, все неситі рознесли!.. / А ви? ви, гори, оддали!!.. / Бодай ніколи не дивиться / На вас, прокляті!! Ні, ні.. / Не ви прокляті... а гетьмани...*

Феномен «діалогізму, діалогічних смислових взаємин між щонайменше двома суб'єктами висловлювання»¹⁵⁹ шевченкознавці вважають конститутивною основою поетичного тексту Шевченка. Шевченко розмовляв, розповідав, сповідався, обурювався, перебував у різних образах автора. Усебічно аналізуючи систему ліричних, епічних суб'єктів, виявляючи імпліцитного й експліцитного автора в Шевченкових текстах, В.Л. Смілянська пише: «Усі без винятку Шевченкові твори мають свого адресата, названого чи не названого, ієрархічно структурованого, – це Бог, цар, церковники, панство, інтелігенція різного ґатунку, люди, кохана, друзі тощо. Така адресація виявлена жанрово – у посланнях, номінативно – у ліричних посвятах і ліричних відступах-звертаннях, стилістично – через тональність (елегічну, саркастичну, іронічну тощо),

¹⁵⁹ Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 2: Г – З / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка; редкол.: М.Г. Жулинський (гол.) [та ін]; автор відповідної статті В.Л. Смілянська. – К., 2012. – С. 352-354.

позатекстово (у «Передмові» та зверненні до «субкрибентів» у поемі «Гайдамаки»¹⁶⁰).

Крім адресності діалогічного висловлення, для ідіостилю Шевченка важлива синтаксично-ритмічна, синтаксично-інтонаційна відмінність чужої мови, іншого голосу в тексті, оскільки часто висловлена думка, вибух емоції у формі питальної конструкції перебуває на межі мови автора і мови персонажа. Крім адресності діалогічного висловлення для ідіостилю Шевченка важлива синтаксично-ритмічна, синтаксично-інтонаційна відмінність чужої мови, іншого голосу в тексті, оскільки часто висловлена думка, вибух емоції у формі питальної конструкції перебуває на межі мови автора і мови персонажа.

2.2.3. «Зоре моя вечірняя, зійди над горою» (роль звертань у діалогізації тексту)

Якщо для ідентифікації адресатів, з якими розмовляє поет, застосувати синтаксично-структурний принцип, зокрема зафіксувати речення з формально вираженим звертанням, то перелік адресатів помітно збільшиться, наприклад: *бандуристе, орле, дівчата, люде, гори, мій голубе, моя ти доню, пане-брате, враже, сини, слово, доле, душе, талане, волхве, серденько, очі, братія моя, брати мої, сестри, славо, зоре, гетьмани, Чигрине, діти, королевий цвіте*.

Характер суб'єктивних інтонацій зумовлений насамперед обраними звертаннями. Власне, спілкування починається із «камертону» звертання. Розглядаючи персоніфіковані звертання Шевченка до щастя, долі, дум, рідного краю, явищ природи та ін., Л. А. Булаховський кваліфікує їх як засоби інтимізації, пов'язані «з основними нервами його творчості, з основними особливостями його художніх уподобань і майстерності»¹⁶¹.

До частотних звертань належать *серце, душа, зоря*. Наприклад, із 43 слововживань *зоря*, зафіксованих у поетичних текстах Шевченка,

¹⁶⁰ Смілянська В. Шевченкознавчі роздуми: Зб. наукових праць. – К., 2005. – С. 228-229.

¹⁶¹ Булаховський Л.А. Мовні засоби інтимізації в поезії Т. Г. Шевченка. Звертання / Л.А. Булаховський // Наукові записки АН УРСР. Інститут мови і літератури. – 1946. – Т. II. – С. 30.

13 виконують функцію звертання. Серед них – перший рядок відомої поезії, яка своїм глибинно-асоціативним змістом і досконалою синтаксично-інтонаційною, ритмічною формою належить до мовно-естетичних знаків української культури: *Зоре моя вечірняя, / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою* («Княжна»).

Розмова із зорею – типовий мотив ліричної поезії, але в тексті Шевченка він набуває особливого звучання завдяки ословленій живописній картині природи. Ця картина – дорогий спомин поета про Україну: *Розкажи, як за горою / Сонечко сідає, / Як у Дніпра веселочка / Воду позичає*. Українська природа завжди була для поетичної уяви Шевченка живильним джерелом, він розмовляв із нею, молився на неї, пор. висловлювання Івана Огієнка про спосіб думання самого Шевченка: «Ціле життя своє він писав тільки одним стилем, він у нього реальний і наявний. Разом цей стиль малює Шевченка як глибокого філософа, істотно окрашеного релігійністю... І яку треба було мати високорелігійну душу, щоб, сидячи під арештом у казематі року 1847-го, написати перлину світової літератури – «Садок вишневий коло хати»!»¹⁶². Шевченків «Кобзар» називає І. Огієнко «найінтимнішим твором в українській літературі»¹⁶³.

Інтимізація Шевченкового поетичного тексту досягається завдяки стилістичним функціям звертань, у яких чергуються різні номінації адресата, часто уточнені присвійними, вказівними займенниками. У віршованій мові поєднані адресні синтагми, які передають різні відтінки ліричної, ліро-епічної, розмовно-зниженої інтонації. Наприклад, глибинна почуттєва семантика закладена в звертанні до зорі. Це не лише елемент візуально-живописної картини природи, а й розмова автора з його Музою, як у вступній частині поеми «Невольник»:

*Думи мої молодії –
Понурії літа,
І ви мене покинули!..
Пустку натопити*

¹⁶² Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Тарас Шевченко [Упор., автор передмови і коментарів М. Тимошик] / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – С. 174.

¹⁶³ Там само. – С. 172.

*Нема кому..Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодюю,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітня,
Єдиная думо
Пречистая!..*

Прямої лексичної номінації поетової Музи у вступі-посвяті немає, а є образні називання – лексично варіативні звертання до Музи. Так, контекст мотивує появу таких інтимізованих форм: *Моя зоре досвітня; Спасибі, зірньо!..; О мій тихий світе./Моя зоре вечірня! Я буду витати / Коло тебе і за тебе/ Господа бла-гати!* У контексті з іншими звертаннями (до дум-дітей) звертання до *Музи-зорі* в згаданій поемі доповнюється такими динамічними ознаками: *Ти витаєш.../ Просіяєш надо мною,/ Ніби заговориш,/ Усміхнешся...* У тому самому семантичному ключі динамічних ознак, із повтореним епітетом *пречистая* фіксуємо звертання в поезії «Муза»: *Ти сіяла, пишалася,/ Як квіточка в полі!; І я живу, і надо мною/ З своєю Божою красою/ Гориш ти, зоренько моя.*

Поєднання в одному слові ближчого і віддаленого (за О. Потєбнею) лексичного значення (в наведеному слововживанні перехід від звертання, де *зоря* – реальне конкретне явище світанкового чи вечірнього неба, до зорі – Музи натхнення, тобто до абстрактного поняття) – характерна ознака мовомислення Шевченка. У цьому процесі спостерігаємо лексико-семантичний розвиток мови, закладений у природі людського спілкування, зокрема в мовомисленні людей із особливим мовним чуттям, у людей творчої натури.

Показовий філософський вступ до поеми «Гайдамаки» і звертання – розмова поета з неодмінним атрибутом (персонажем) романтичної поезії *місяцем*:

*А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,*

*Вийдеш подивитися в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами;
Ти вічний без краю!.. люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав...*

Якщо в інших мікротекстах Шевченка місяць виконує функцію маркера часу доби, то в наведеному уривку – це співрозмовник поета, від спілкування з яким народжуються думки-образи.

Досліджуючи різні функції звертань у поезії Шевченка, зокрема персоніфіковані звертання до щастя, долі, дум, рідного краю, явищ природи тощо, Л.О. Кадомцева слушно наголошує, що всі вони «передають розмову в живомовних ситуаціях»¹⁶⁴. Дослідниця розрізняє імперативні висловлювання, що передбачають отримання відповіді на започатковану звертанням розмову:

*Праведная **душе!** Прийми мою мову –
Не мудру, та щирю, прийми, привітай.
«На вічну пам'ять Котляревському»*

*Спи, **козаче,** душа щира!
Хто-небудь згадає.
«Гайдамаки»*

Іншу стилістичну функцію виконують звертання як виявлення авторського емоційного настрою, спричиненого конкретним спогодом, уявою, переживаннями, пор.:

*Доню моя, доле моя,
Цвіте мій розжевий!
Як ягодку, як пташечку,
Кохала, ростила...
«Катерина»*

¹⁶⁴ Кадомцева Л.О. Із спостережень над граматичними і стилістичними функціями звертань у поезії Т.Г. Шевченка // Дослідження з мовознавства. – 1963. – Вип. 2. – С. 5.

**Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проснав єси стети, ліси
І всю Україну.**

«Чигрине, Чигрине...»

З погляду структурно-семантичної будови в поетичних текстах Шевченка переважають ускладнені звертання з повторами, епітетами, означеннями-прикладками, що поєднують кілька характеристичних ознак і фактично становлять оцінні вторинні номінації об'єктів звертання.

**Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, *мамо*, гинеш?**

«Розрита могила»

**Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, *Україно!*
Бездітна вдовице!**

«Сон»

Звертання – обов'язковий атрибут спілкування, чи то з конкретним, чи то з уявним адресатом. Роль такого адресата виконує абстрактне поняття, що в індивідуальному слововживанні набуває конкретно-чуттєвих ознак, переростаючи в художньо-естетичний образ. Таким знаковим словом-образом була для Шевченка Україна. Розгорнуті звертання до України пов'язані з вербалізованими поняттями спорідненості (*мати, вдова, діти*) й мають філософський, націософський зміст.

2.3. ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ПРОСТОРУ І ЧАСУ

2.3.1. «На весь світ великий, на всю Україну...» (концепт УКРАЇНА)

У поетичних текстах Шевченка назва *Україна* (варіанти *Украйна*, *Вкраїна*) зафіксована 188 разів. Найчастотніші форми знахідного, давального, місцевого відмінків, пор. кількість слововживань: *Україна* – 17, *України* – 28, *Україні* – 69, *Україну* – 64, *Україно* – 10. Розкриваючи зміст цього знакового для Шевченка поняття, Ю. Барабаш пише: «Поняттям «Україна» для Шевченка означено найвищу духовну й моральну вартість як національного, ба більше – загальнолюдського засягу, так і особистісного плану, критерій і вирішальний чинник життєвої позиції, мистецьких, етично-філософських засад та ідейних переконань поета, підґрунтя і зміст його історіософської концепції, націософських поглядів, міленарних візій, уявлень про місію та перспективи розвитку національної літератури, зрештою, телеологію і профетичний сенс власної творчості»¹⁶⁵. Для аналізу названої ключової для Шевченка категорії дослідник використовує терміни *ім'я*, *словообраз*, *мотив*, *тема*, *дискурс*, *концепція*, *текст*. Ці термінологічні поняття дають авторові змогу охопити багатоплановий зміст поняття «Україна», його розвиток у різні періоди творчості поета (діахронічний аспект), виокремити основні опозиції, в яких утілюється антитетична думка автора.

Україноцентричне мислення поета пронизує всі поетичні твори – і ті, де є назва *Україна*, і ті, де поняття України вербалізується в інших лексичних номінаціях. Простір України охоплює насамперед власні назви на зразок: *Дніпро*, *Чигирин*, *Умань*, *Смілянщина*, *Вільшана*, *Черкаси*, *Волинь*, *Полісся* тощо. До естетизованих у поезії Шевченка словесних картин простору України належать такі контексти:

*Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,*

¹⁶⁵ Барабаш Ю. Україна // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 11.

*Красується, любиться
На всю Україну.
«І виріс я на чужині»*

*Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні –
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам бог витає над селом.
«Княжна»*

*Нема на світі України,
Немає другого Дніпра...
«І мертвим, і живим...»*

Одна з наскрізних опозицій, характерних для мовомислення Шевченка, – протиставлення *України* і *чужини*. Пор.:

*Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати,
Не чуємо на чужині.
«Гамалія»*

*Сини мої! орли мої!
Летить в Україну –
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
«Гайдамаки»*

Для іменника *Україна* характерна сполучуваність з дієсловами – назвами емоційного стану, серед яких переважають назви з негативною оцінною семантикою на зразок: (*Україна*) *зажурилась, плаче, ридає, заснула, тліла, горить*. Цей ряд загальноживаної лексики поповнюють дієслівні експресиви, які актуалізують народнорозмовне джерело Шевченкової мови й завдяки виразному почуттєвому змісту набувають афористичного звучання, пор.:

Доборолась Україна

До самого краю.

Гірше ляха свої діти

Її розпинають.

«І мертвим, і живим...»

Погибнеш, згинеш, Україно,

Не стане знаку на землі...

«Осія. Глава XIV. Подражаніє»

У художньому баченні України постійно взаємодіють дві змістові лінії – Україна козацька, гетьманська, весела, вільна, братається з сусідніми народами і Україна поневолена, запродана, але в пророцтві Шевченка вона встане, розвіється світ неволі. Лексико-семантичне й асоціативне поле *Україна* об'єднує контрастні поняття, що віддзеркалюють ознаки антитетичного мовомислення Шевченка, пор.:

Так сміються ж з України

Сторонні люди!

Не смійтеся, чужі люде!

Церков-домовина

Розвалиться... і з-під неї

Встане Україна.

І розвіє тьму неволі,

Світ правди засвітить,

І помоляться на волі

Невольничі діти!..

«Великий льох (містерія)»

Не вернеться воля.
 Не вернуться запорожці,
 Не встануть гетьмани,
 Не покріють Україну
 Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
 Тяжко-важко сиротині,
 А ніхто не бачить...
 «До Основ'яненка»

Історія України постає в легендах, розповідях старих людей, і цей діалог поколінь відтворено скупими, лаконічними деталями, пор.:

У старих питаю:
 «Чого, батьки, сумуєте?»
 «Невесело, сину!
 Дніпро на нас розсердився,
 Плаче **Україна...**»
 І я плачу. А тим часом
 Пишними рядами
 Виступають отамани,
 Сотники з панами
 І гетьмани – всі в золоті,
 У мою хатину
 Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
 Розмовляють, розказують,
 Як Січ будували...
 «Гайдамаки»

Про славне минуле України розповідають могили в степу в Україні далекій:

*Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої,
Може, вже немає.
Полетів би, подивився,
Так Бог не пускає.
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
**Високі могили –
Нашу славу.***

«Сон. Комедія»

Про те, як пізнавав Шевченко історію України, свідчать згадки в поетичних текстах: це спогади про безпосереднє спілкування, розповіді старих людей, це писемні джерела, пор.:

*Тяжко-тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, замираю...*

«Сон. Комедія»

*Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.*

«І мертвим, і живим...»

Найвиразніший почуттєвий струмінь наявний у контексті безпосереднього спілкування, уявної розмови Шевченка з Україною:

*А ти, моя **Україно,**
Безталанна вдово,
 Я до тебе літатиму
 З хмари на розмову.
 На розмову тихо-сумну,
 На раду з тобою;
 Опівночі падатиму
 Рясною росою.
 «Сон. Комедія»*

Зорове сприймання макро- і мікропростору позначене лексичними маркерами – поряд із дієсловами *розмовляти, питати* стилетвірну функцію в поетичних текстах Шевченка виконують дієслова *бачити, дивитися* з їхніми лексичними синонімами та словотвірними видозмінами. Лексико-семантичне поле об'єднує 620 дієслів із семантикою «бачити/дивитися» (див. додаток 1, блок 2). Ці маркери зорового сприймання виявляють особливості мовомислення поета-художника, за конкретним слововживанням якого прочитується хист художника і чуттєва пристрасть поета. Це насамперед стосується порівнянь, епітетів, метафор, загалом слововживання, що в загальномовному словнику супроводжується ремаркою *образне*. Проте образність Шевченкового слова особлива: слова з конкретним реальним значенням набувають у його поезії значення символів, а лексеми з абстрактним значенням стають відчутними на дотик, набувають зорових, звукових відчуттів, сприймаються як конкретні адресати. Згадування історії України, а також її життя в часи Шевченка викликає низку асоціацій, втілених, наприклад, в експресивний вислів високої почуттєвої напруги:

*Утни, батьку, орле сизий!
 Нехай я заплачу,
 Нехай свою **Україну**
 Я ще раз побачу...
 «До Основ'яненка»*

*І на гору високою
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся.*

«А.О. Козачковському»

Контексти, мотивовані семантикою зорового сприймання, мають різні тональності, різні почуттєві реєстри, створювані мовними партіями автора і персонажів ліро-епічних творів. Аналізуючи текст поеми «Сон. Комедія», Л.І. Мацько виокремлює її виразні стилістично й прагматично-комунікативні тексти.¹⁶⁶ Так, у поемі з одного боку, конкретизовано спогади-картини про Україну, її ліричні пейзажі (*Дивлюся, аж світає, Край неба палає...*), а з другого – в реалістично-трагічних картинах, сповнених авторських інвектив, зображено Сибір, Петербург як частини конкретно-чуттєвого простору самодержавної Росії. Чергування ліричних текстем із саркастичними інвективами, філософськими роздумами автора створює мозаїчну настроєву картину мовомислення поета, побудовану на градаційній семантиці народнорозмовного слова, переплавленого в зорові й пророчі Шевченкові образи.

У лексико-семантичному й асоціативному полі *Україна* об'єднано номінації предметних понять із різним ступенем абстракції (*світ, слава, чужина, могили, Дніпро, козаки, діброва, байрак*), назви динамічних і статичних ознак (*згадувати, дивитися, розмовляти, веселий, тяжко*), взаємодія яких вербалізує простір України в Шевченковому мовомисленні й власне відповідає на сакральне питання поета:

*...Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я **В**країну люблю?*

«Хіба самому написати»

¹⁶⁶ Мацько Л. Стилiстична система комедії «Сон» Тараса Шевченка // Культура слова. Вип. 80. – К., 2014. – С. 59-73.

2.3.2. «Минають дні, минають ночі...» (концепт ЧАС)

Шевченкова Україна – це не лише просторові поняття, не лише славне козацьке минуле, а насамперед мова (*тихе, щире, мудре слово*) – мова народної пісні, думи, мова, в емоційному полі якої поет почувався найкраще, найприродніше. Свідчення цього – конкретні слововживання Шевченка, джерелом яких є народнорозмовні звороти на позначення емоційного стану людини, реагування на різні ситуації в житті, на особливості спілкування тощо. Це особливий синтаксис «Шевченкового думання», «Шевченкових розмислів» як природної розмови з використанням типових для діалогів фразем, питальних речень, оцінних вигуків, часток тощо. Показові також народнорозмовні висловлення із семантикою часу. Філософські роздуми про плинність часу і про поняття вічності втілюються в характерні Шевченкові фрази, як, наприклад, початок поеми «Гайдамаки»:

*Все йде, все минає – і краю немає.
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!.. Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою...
«Гайдамаки»*

Дієслово *минати* належить до часто вживаних слів у поезії Т. Шевченка (69 слововживань). У СМШ із тлумаченням цього дієслова: «Протікати, проходити, кінчатися – про час, пору року, вік і под.» зафіксовано 48 слововживань. У семантиці названого дієслова відбито найзагальнішу характеристику часу – його плинність. Мотив плинності часу, неможливість людини на землі вплинути на його перебіг (пор. у поезії «Чигрине, Чигрине»: *«Над землею летять літа...»*) належить до знакових філософських мотивів мовотворчості Шевченка.

З одного боку, семантику постійної плинності, невпинності часу передають дієслівні синоніми *йде, минає*, оксиморонна синтагма *живе умирає*; дієслова з антонімічним значенням *зацвіло-зав'яло*, а з другого, такій плинності, проминальності протиставлені в тексті знаки вічності – *сонечко, зорі, місяць*. На такий відтінок значення конкретних слововживань вказує й звертання до місяця *білолиций* з наголошенням предикативної ознаки: *Ти вічний без краю!* Лексеми *місяць, зорі* означають нічну пору, пор.:

*Зорі сяють. Серед неба
Горить білолиций.
«Гайдамаки»*

З рухом небесних світил поетична уява пов'язує події, про які розповідає автор. Ця особливість Шевченкового ідіостилю мотивована як фольклорною, народнопісенною, так і усно-розмовною традицією з її звичними формулами називання часу в побутовому спілкуванні. Пор. такі мінітексти з характерними лексично-фразеологічними, синтаксичними маркерами часу:

*Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею...
«Сон. Гори мої високії...»*

*...а як стане місяць серед неба,
Витий ще раз...
«Тополя»*

*Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє...
«Катерина»*

*До схід сонця воду брала
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала...
«Сова»*

*Не стояла б до півночі
З милим під вербою...
«Тополя»*

Рух небесних світил означає пору доби – ранок, день, вечір, ніч, а назви пори доби переважно означаються відповідними прислівниковими формами *вранці* (*уранці*), *вночі* (*уночі*), *увечері*, *вдень* (*удень*).

*І ніч цілісіньку сиділа
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало,
Не йде, сердешная, в село...
«Марина»*

У дієслівній сполучуваності назви *сонце* як часового маркера звертаємо увагу на вибір Шевченком урізноманітнених персоніфікованих структур, які актуалізують візуальні картини сходу й

заходу сонця: *сіло сонце, гляне сонце*. Серед них – висловлення, що належить до естетизованих знаків української літературної мови:

*На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святеє сонечко зійшло.*

«У Бога за дверима лежала сокира»

Широкі можливості вибору слів і зворотів на означення часових понять мотивовані настроєво-почуттєвим змістом поетичного тексту, пор.:

*Я ввечері посумую,
А вранці поплачу,
Зійде сонце – утру сльози,
Ніхто й не побачить.*

«Думка. Вітре буйний...»

*Вдень лазила на смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, що синові
Гостинця ховала.
А уночі розхристана
І простоволоса
Селом ходить...*

«Сова»

Слововживання Шевченка віддзеркалює народнорозмовні традиції в називанні, конкретизації часових меж згаданих у тексті подій. Це назви на означення часових змін у стані природи, назви пір року, доби, назви народних свят як ідентифікаторів часу, пор.:

Дивлюся, аж світає..

«Сон. Комедія»

*І світає, і смеркає,
І знову смеркає...*

«Сова»

*І світає, і смеркає,
День божий минає...*

«І мертвим, і живим...»

Поетичне мовомислення актуалізує дієслівно-подієві номінації, призначення яких – наголосити на тривалості часу певних подій, як у мінітексті:

*Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря провозжала...*

«Наймичка»

Прив'язаність дієслівно-подієвих номінацій до часових маркерів – назв народних свят виявляє знання Шевченком традиційного народного календаря з його узагальнено-часовою характеристикою подій, пор.:

*Після Пречистої в неділю,
Та після Першої Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі, на призьбі.*

«Наймичка»

*Уже, либонь, після Покрови
Вертався з Дону я...*

«Москалева криниця»

*Отак було
По всій Україні
Против ночі Маковія,
Як ножі святили.*

«Гайдамаки»

У черниці
Косу розплітає /Ярина/
Безталанна, коло неї
Падає, благає
Старий батько, хоч літечко,
Хоч **Петра діждати,**
Хоч Зеленої неділі..
Діждались, і хату
Уквітчали гарнесенько...
«Невольник»

Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю..
«Причинна»

Формульні номінації на зразок *поки півні не співають, до світа* (дуже рано), *поки сонце зайде, поки місяць зійде* (настане вечір, ніч) – природні усно-розмовні найзагальніші означення часу, які були для поета частиною його злибинної пам'яті, мовними знаками його батьківщини.

Номінації часових понять часто функціонують як усталені фразеологічні вислови, набуваючи узагальненого значення «весь час»: *і день і ніч, і день за днем* тощо. А втім, у Шевченкових поетичних контекстах фразеологізми із семантикою часу, не змінюючи свого загальнономовного значення, набувають стилістичного колориту естетизованих висловів української літературної мови.

2.3.3. «Кругом поле, як те море, широке синіє» (концепт МОРЕ)

*Я не самотній, є з ким в світі жити;
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині синє море грає...*

Г. ШЕВЧЕНКО

Частовживані слова формують словосполучення з лексичними і лексико-синтаксичними повторами, з семантичним притяганням слів, які в індивідуальному слововживанні становлять типові словесні комплекси. До частотних слів у поезії Шевченка належить слово-поняття *МОРЕ* (148 слововживань). Традиційний епітет і характерна дієслівна сполучуваність показові для романтичного опису природи, в якому поєднуються зорові й звукові образи: *синє море, грає синє море, море розлилось, море стогне, виє, затопило, море ревнуло*. У Словнику мови Шевченка поряд із просторово-ландшафтним значенням іменника *море* зафіксовано його переносне вживання – семантичний варіант на позначення «величезної кількості чогось» (СМШ, Т. 1, С. 419). Вхідження традиційної номінації в оригінальні Шевченкові висловлювання пов'язане з особливостями асоціативного мовомислення поета, в якому компонент семантики слова *море* 'великий безмежний простір' увиразнений значенням фразеологізму *пішов козак світ за очі*. Завдяки повтору дієслова та його метафоричному вживанню – *грає серце козацькеє* – відбувається перехід до вербалізованого поняття «внутрішній стан людини», як у контексті:

*Тече вода в синє **море**
Та не витікає,
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ за очі;
Грає синє **море**,
Грає серце козацькеє,*

*А думка говорить:
«Куди ти йдеши, не спитавишсь?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люде –
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати
Ні поговорити».*

«Думка. Тече вода в синє море».

Сема 'спілкування' характерна для всіх природних явищ, які персоніфіковані в мисленні поета, пор. сполучуваність назви *море* з дієсловами й ускладнення метафоричного образу в прикладковому утворенні *журбу-мову*:

*Воно скаже, синє море,
Де його (милого) поділо.
«Думка. Вітре буйний...»*

*І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тюю журбу-мову на хвилі подав.
«Гамалія»*

Вислів *грає море* асоціюється з долею і походами козаків, свідченням чого є такі мінітексти: *Наш отаман Гамалія, / Отаман завзятий, / Забрав хлопців та й поїхав / По морю гуляти; По морю гуляти, / Слави добувати* («Гамалія»); *І війсьکو, як море, / З знаменами, з бунчуками / З лугу виступало / Та на трубах вигравало* («У неділеньку святую...»); *На Бесарабію пішов / Оцей козак; погнало горе / До моря пити* («Меж скалами неначе злодій»).

Образне слововживання, зафіксоване в СМШ, – *Слава тобі, Шафарику, / Вовіки і віки! / Що звів еси в одно море / Слов'янськії ріки!* («Єретик») є відбиттям типової для слов'янських мов у часи Шевченка поетичної метафори (О. Тараненко). Виокремлення в конкретному поетовому словоживанні *грає море* або *море вітер*

чує ще однієї внутрішньої форми слова *море*, – ‘місце козацьких звитяг’ мотивоване специфікою індивідуального стилю Шевченка, одним із наскрізних мотивів його мовотворчості. Це спогад про славне історичне минуле, про козаччину, про романтизовану козацьку волю. У такому контексті з’являються персоніфіковані образи моря й епітетне словосполучення з одиничним у словнику Шевченка прикметником *моряні гори* на позначення морських хвиль. На таке прочитання змісту словосполучення орієнтує прикладкове утворення, пор.: *І хлопці сходяться; зійшлись./ Люльки з пожару закурили./ На байдаки – та й потягли./ Рвучи червоні гори-хвилі./ Пливають собі, ніби з дому./ Так буцім гуляють; Пливають собі, співаючи./ Море вітер чує./ Попереду Гамалія/ Байдаком керує./ Гамалію, серце мліє:/ Сказилося море./ Не злякає! – і сховались/ За моряні гори* («Гамалія»).

Іншим змістом наповнене слово *море* в словосполученні *нікчемне море*: його внутрішня форма мотивована не лише індивідуально-авторським епітетом, а й усім контекстом поезії:

*Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутий тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом?*

«І небо невмите, і заспані хвилі»

Отже, в Шевченковому *морі* прочитуємо додаткові змісти, пов’язані із внутрішньою формою слова, відмінною від абстрактного загальнономовного значення цієї лексеми. Один зміст зумовлений романтичним мотивом козацьких походів, другий – конкретикою природи Косаралу, місця заслання поета. В обох випадках – це номінація простору, яка в текстах Шевченка асоціативно пов’язана з іншими просторовими поняттями: *поле* (143 слововживання): *Кругом поле, як те море / Широке, синіє* («Тополя»); *гори* (104 слововживання): *Грай же, море, мовчить, гори,/ Гуляй, буйний, полем* («Тарасова ніч»).

Особливістю авторського мовомислення є просторова деталізація усіх згаданих реалій і подій. Вона полягає в активізації

лексики, що означає характерне для поетового бачення макро- і мікропростору, а також використання прийменникових сполучень, які передають просторові й часові відношення, наприклад: *Од Лимана до Трубайла/ Трупом поле крилось; Над річкою, в чистім полі,/ Могила чорніє* («Тарасова ніч»); *У неділю вранці-рано/ Поле крилося туманом;/ У тумані, на могилі,/ Як тополя, похилилась/ Молодиця молодая* («Наймичка»).

Однаковий синтаксичний тип словосполучень із семантикою просторових відношень властивий ідіостилеві Шевченка. Такі словосполучення не створюють враження поетичної монотонності, оскільки кожний зоровий образ Шевченка пройнятий особливою почуттєвою домінантою. Наприклад, початкові слова поеми «Кавказ» *За горами гори, хмарою повиті. Засіяні горем, кровію политі* і початок однойменної поезії *За байраком байрак, А там степ та могила...* мають подібну з погляду формального синтаксису будову еліптичного висловлення, змістом якого є вираження просторових відношень, сприймання певного ландшафту. Це конденсована форма для відтворення не тільки просторової семантики, а й характерне для української мови висловлення візуального образу, коли треба передати рух погляду і його фіксацію на подібних об'єктах, водночас підкреслюючи значення великої кількості цих об'єктів.

Знакові для індивідуального словника назви ландшафтно-просторових понять *поле, гай, діброва, садок, ліс, гай, яр, долина, байрак, річка, ставок, гора (гори), річка, лан, степ, могила* належать не тільки до повторюваних у різних творах лексичних одиниць, а й утворюють завдяки їх різній синтаксичній функції варіантні поліфонічні тексти. Мінітекст як цілісний зоровий образ поєднує дві й більше назв у синтаксичній конструкції з просторовими відношеннями. Тяжіють одна до одної семантично й синтаксично-ритмічно такі номінації, як *гайок, садочок* з обов'язковим текстовим відсиланням до поняття *хата*, або *ставок і садок*, або *гора, яр, ставок, садок*, або *степ, яр*, або *поле, гай, гори*, пор.: *Помолоділи, підросли. / Гайок, садочок розвели/ Кругом хатини* («Зійшлись, побрались, поєднались»); *Жили самі. Були багаті, / Високі на гори*

палати, / Чималий у яру ставок, / Зелений по горі садок («Княжна»), Чорніє поле, і гай, і гори, / На синє небо виходить зоря («N.N.»); А ясновельможний, на воронім коні, / Блисне булавою – море закипить./ Закипить, і розлилося / **Степами, ярами** («Свято в Чигирині»); Не називаю її раєм, / Тії хатиночки у **гаї** / **Над чистим ставом край села...** («Якби ви знали, паничі»); Сонце гріє, вітер віє/ **З поля на долину** («На вічну пам'ять Котляревському»).

Літературознавці наголошують на такій ознаці Шевченкової поетичної мови, як візуалізація словесних образів (Г. Ключек). Додамо, що мовний механізм творення візуальних образів закладений у лексично-синтаксичній будові української мови, яка дозволяє використовувати для детальної характеристики певного простору нанизування прийменниково-іменникових структур із різним ступенем конкретизації простору і з вказівкою не тільки на те, де відбувається дія, а й на час і природні умови, в яких діють персонажі. Поет тонко відчував цей мовний механізм творення реального життєвого простору, причому мінімальними лексично-синтаксичними засобами він досягав переконливого конкретно-чуттєвого зображення, наприклад: *Де ж Катрусю пригорнула* (нічка): /*Чи в лісі, чи в хаті?* / **Чи на полі під копою** / *Сина забавляє, / Чи в діброві з-під колоди/ Вовка виглядає?* («Катерина»); *На панщині пшеницю жала,/ Втомилася; не спочивать/ Пішла в **снопи**, пошкандибала/ Івана сина годувать./ Воно сповитєє кричало/ У **холодочку за снопом*** («Сон. На панщині пшеницю жала»); *Та й засни/ Під явором у **холодочку**,/ Поки що буде* («Марія»); *Во храмї помолились Богу/ І веселенькі у дорогу/ Додому рушили **вночі/ По холодочку*** («Марія»); *На **Великдень, на соломі/ Против сонця, діти/ Грались собі крашанками/ Та й стали хвалитись/ Обновами*** («На Великдень, на соломі...»).

У мовомисленні Шеченка невіддільні одне від одного такі поняття макропростору, як *земля* і *небо*. У багатозначному слові-понятті *земля* за частотою вживання вирізняється семантичний варіант «планета, світ, населений людьми» (СМШ, Т. 1, С. 278). Конкретне слововживання пов'язане із семантичним притяганням слів *земля* і

світ, земля і люди, а також із входженням в асоціативне поле землі номінацій на позначення емоційного, внутрішнього стану людини.

*Прощай, світе, прощай, земле,
Неприятний краю.
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.*

«Сон. Комедія»

*Світ широкий,
Людей чимало **на землі**...*

«Якби з ким сісти, хліба з'їсти»

*Чужі люди проганяють,
І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.*

«І мертвим, і живим...»

*Нема раю **на всій землі**
Та нема й на небі.*

«Не завидуй багатому»

Слововживання *земля* у текстах Шевченка часто становить синтезоване поняття, в якому об'єднано кілька семантичних складників. Конкретні візуальні картини – номінації менших просторових понять. Серед них назви *гора, байрак, долина, яр, річка, ставок, поле, діброва, степ, гай*. Типові українські пейзажі з характерним ландшафтом, рослинністю, закарбовані в українській національній свідомості як візуальні картини природи України.

2.3.4. «З хатини видно Україну...» (концепт ХАТА)

Серед характерних ознак індивідуального стилю Т. Шевченка називаємо явища інтимізації, а також символізації загальноживаної лексики, звичайних побутових слів, які функціонують

у типових для усно-розмовної практики синтаксичних формах. Ліричний герой Шевченкових поезій живе в певному просторі. Мікропростір окреслений частотним у поетичних текстах слововживанням *хата*.

Слово *хата* належить до загальноновживаної лексики української мови. Насамперед виокремлюємо зазначену номінацію як характерну прикмету саме українського села, з його природним ландшафтом, з характерними ознаками кліматичних умов, звичним виявом стихій природи. Шевченкова *хата* має типове місце; її здебільшого уявляє автор в яру, в гаю, на горі над Дніпром, з вишневим садком коло хати. Естетизація названого поняття як елемента української побутової культури здійснюється завдяки переходу від реального безстороннього зображення денотата до асоціативно-образного, конкретно-чуттєвого, пор.: *Хатки біленькі виглядають, / Мов діти в білих сорочках / У піжмурки в яру гуляють* («Сон. Гори мої високії...»). Поетична уява автора актуалізує зв'язок хати не лише з певним ландшафтом, а й постійну асоціацію з людиною (дітьми, сиротою), напр.: *Над Трахтемировим високо / На кручі, ніби сирота / Прийшла топитися...в глибокім, / В Дніпрі широкому... отак / Стоїть одним-одна хатина* («Сон. Гори мої високії...»).

У мовній картині світу українців це знакове слово-поняття виявляє своє символічне значення, уживаючись у численних фразеологізмах, прислів'ях, приказках. Це засвідчують такі фольклорні джерела, як мова народної пісні, в якій номінація *хата* проектується на сферу родинних, соціальних відносин, на сферу внутрішнього життя людини, її зв'язків із зовнішнім світом, а також з міфічними уявленнями про потойбічний світ. Шевченкове слововживання ґрунтується на етноментальному сприйманні хати і текстовому індивідуально-авторському розширенні семантики названої загальноновживаної лексеми, для якої в тлумачному словнику (СУМ в 11-ти томах) виокремлено такі значення: 1. Сільський однопверховий будинок // Домівка, господа. // Тимчасове пристановище для кого-небудь. 2. Внутрішнє житлове приміщення такого

будинку. // Кімната. Мала хата – хатина. 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні.

Відомо, що загальнономовний словник не може охопити обсяг семантики ключового, концептуального для мовотворчості письменника слова. Особливість Шевченкового мовомислення виявляється в наскрізній опозиції **хата – рай** і **хата – пекло**. Так, названа опозиція реалізована в поезії «Якби ви знали, паничі...», мініконтексти якої досягають експресивності висловлення не лише завдяки лексичним повторам, а й урізноманітненій синтаксичній будові: *За що, не знаю, називають / Хатину в гаї тихим раєм; А хату раєм називають!; В тім гаю, / У тій хатині, у раю, / Я бачив пекло...; Мені аж страшно, як згадаю / Оту хатину край села! / Такій, Боже наш, діла / Ми творимо у нашім раї / На праведній твоїй землі! / Ми в раї пекло розвели, / А в тебе другого благаєм...*

Семантика низки лексем і висловів стосується оцінки **хата – рай**: *тихий рай; чистий став; мати повила, співала, гай зелений, ставок, неначе полотно; / А верби геть понад ставом / Тихесенько собі купають / Зелені віти...*

Оцінка **хата – пекло** репрезентована такими лексичними і фразеологічними засобами: *в хаті мучився; сльози пролились; неволя, Робота тяжкая; Там матір добрую мою, / Ще молодую, у могилу / Нужда та праця положила; Не витернів лихої долі. / Умер на панцині*. Лексика з негативною конкретно-чуттєвою семантикою – *сльози, зло, кров* – розкриває оцінний зміст **хати** як **пекла**.

Слововживання **хата** є ключовим у протиставленні **багатства** й **бідності**, що виявляється в низці оцінних епітетів, семантично співвідносних із домінантною ознакою **убога хата**: *Тяжко матір покидати / У безверхій хаті. / А ще гірше дивитися / На сльози та лати* («У всякого своя доля...»); *Тесляр убогий / Тебе повинчану веде / В свою убогую хатину* («Марія»); *Крались злидні із-за моря / В удовину хату. / Та й підкрались...* («Сова»); *І притчею стати / Добрим людям, і охати / У холодній хаті / Під кожухом, і нікому / Хату затопити / І вимести...* («Сотник»); *А доведеться одиноком / В холодній хаті кривобокій / Або під тином простягтись* («Якби з ким сісти хліба з'їсти...»).

Ознака соціальної нерівності втілена в такому висловлюванні: *Тече вода і на гору / Багатому в хату. / А вбогому в яру треба / Криницю копати* («Сова»), що становить авторську трансформацію народного прислів'я: «Багатому й під гору вода тече, а бідному і в долині треба криницю копати». Досліджуючи функціонування антонімів у Шевченковому ідіостилі, В. В. Жайворонок наводить приклад авторських антонімічних лексем-образів *покої (палати) – хата (хатина)*¹⁶⁷: *Цвітуть сади, білють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво* («Княжна»); *І ледве-ледве вийшла з хати, Пішла на гору, на прокляті Палати* *глянуть, та й пішла аж до палат* («Марина»); *Віщує серце, що в палатах / Ти розкошуєш, і не жаль тобі покинутої хати* («Не кидай матері, казали...»).

До явищ комплементарної протилежності належать антонімічні вислови *убога хата – хата на помості*, пор.: *У тієї Катерини / Хата на помості, / Із славного Запорожжя / Наїхали гості* («У тієї Катерини...»).

Постійний семантичний зв'язок слів *рай* і *хата* мотивує появу такого діалогічного контексту: *А глянь лиш гарно кругом себе, – / І раю крацього не треба! / Чого ти хочеш, забажай, / Всього дадуть, та ще й багато! / Не треба, – кажеш, – дайте хату!* («Марина»). Ця репліка в уявному діалозі – емоційне висловлення нездійсненого бажання поета мати свою власну хату, мати родину. Шевченкова мрія постає в ідилічних картинах на зразок *Поставлю хату і кімнату*, або в комунікативних ситуаціях із висловленням жалю: *Добро, у кого є господи* (однойменна поезія); *Я тільки хаточку в тім раї / Благов, і досі ще благаю, / Щоб хоч умерти на Дніпрі, / Хоч на малесенькій горі* («Не молилася за мене»).

Крім соціальної основи протиставлення життєвих реалій поетична мова актуалізує міфологічне значення лексеми *хата*: це і архетипне значення, вербалізований концепт *хата* як трансформація фольклорного образу: *А ми, / Упоравшись, пішли шукати / Нової хати, і нашли / Зелену хату і кімнату / У гаї темному. В*

¹⁶⁷ Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. пос. – К.: Довіра, 2007. – С. 133.

лугах, / В степах широких, в байраках / Крутих, глибоких. **Всюди хата,** / Було де в хаті погуляти / І одпочити де було («Варнак»). Міфологічне значення реалізовано також у контексті: *Гонта мов не чує,* / *Синам хату серед степу / Глибоку буде.* / *Та й збудував.* *Бере синів,* / *Кладе в темну хату / Й не дивиться, ніби чує* («Гайдамаки»).

Наскрізним мотивом у поетичних текстах Шевченка є ототожнення хати з життям у колі рідних людей, тобто *хата – рід, родина*. Значеннєвий відтінок ‘пристанище’ саме в такому лексичному оформленні доповнений синонімічним словом *господа*. У Шевченковій поезії контекстуально притягальними до номінації *хата* є слова – назви спорідненості: *мати, батько, брат, сестра, син, дочка, дід, внуча, родина, сем’я*, пор.: *Ані родини! / Ані хатиночки нема,* / *Одна-однісінька!..* («Марія»); *І довелось колись мені / В чужій далекій стороні / Заплакати, що немає роду, / Нема пристанища, господи!* («Добро, у кого є господа...»); *Вийшли з хати батько й мати / В садок погуляти, / Порадитись, кого б то їм / Своїм зятем звати?* («Тече вода з-під явора...»); *Старий батько / Сидить коло хати / Та вчить внука-пузанчика / Чолом оддавати* («Невольник»); *Сем’я вечерея коло хати* («Садок вишневий коло хати...»); *Марне, брате, не вигляне / Чорнобрива з хати. / Не покличе стара мати / Вечеряти в хату* («Рано-вранці новобранці...»); – *Чого він придибав? Нема в нього хати, / Ні сестри, ні брата, нікого нема* («Москалева криниця»).

Відчуття гармонії зі світом, із природним людським буттям тісно пов’язане з символічним образом *хати*, яка символізує матеріальний добробут, достаток, родинний затишок, а також утілює ідею вищої суспільної, історичної справедливості.

Концепт-мотив *хати* переплітається у мовомисленні Шевченка з темою і мотивом *України* як на рівні конкретно-чуттєвих, побутових реалій, так і на рівні символів. Спостерігаємо наскрізне протиставлення *своєї хати* і *чужої хати* (*чужого поля, чужого краю*), *своєї хати* і *чужини*, пор.: *Ярино! / Насміються люде, / І бог святий покарає / І прожене долю / З цієї хати веселої / На*

чужєє поле («Невольник»); *А я [Ганна] ледве додидала / До вашої хати, / Не хотілось на чужині / Одній умирати!* («Наймичка»); *У чужому краю / Не шукайте, не питайте / Того, що немає / І на небі, а не тільки / На чужому полі. / В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля* («І мертвим, і живим»). Чужому краю, чужому полю протиставлена своя хата, причому таке протиставлення мотивує семантичне зближення, навіть ототожнення слів-понять *Україна* і *хата*, про що свідчить згаданий вище Шевченків вислів, пов'язаний з ідеєю України – «життя «в своїй хаті» за законами своєї «правди, і сили, і волі»¹⁶⁸.

Шевченків відомий афоризм належить до мовно-естетичних знаків української культури, в якому слововживання *хата* у відповідному контексті набуває символічного значення *Україна*. Підставою для такої інтерпретації є вертикальний контекст поетичної творчості Кобзаря, пор.: *З хатини видно Україну / І всю Гетьманщину кругом* («Сон. Гори мої високі»); *Вкраїно! / Мій любий краю неповинний!.. / Воскресни, мамо! І вернися / В світлицю-хату; опочий* («Осія. Глава XIV»).

Асоціативний ряд *хата – мати – Україна* вибудовується у вертикальному контексті поетичного мовомислення Шевченка.

2.3.5. «Світе ясний, світе тихий...» (концепт СВІТ)

За частотністю слововживань слово *світ* (284) у поезіях Шевченка займає друге місце після слова *хата*. Проте порівняно з іменником *хата* воно має розгалуженішу семантику, реалізовану в численних фраземах, характерних для розмовного стилю, на зразок: *на світ* (божий) (привела, породила, родилась); *на край світа / світу; світом нудить; на світі; пішов світ за очі; на сім світі; на той світ; на тім світі; з того світа / з того світу* тощо. Усталені вислови вносять у поетичний текст виразну розмовну експресію. Проте вислови з ключовою лексемою *світ* не тільки є маркерами розмовного побутового

¹⁶⁸ Барабаш Ю. Україна // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 12.

стилю. Часто вживана фразема *світ Божий* завдяки новому індивідуальному контекстові тяжіє до естетизованих афористичних висловів, які спрямовують думку на філософське осмислення сутності людського життя на землі, пор.: *І світ Божий як Великдень, / І люди як люди!* («На вічну пам'ять Котляревському»).

В іншому поетичному контексті стилістична фігура ампліфікації увиразнює авторську оцінну семантику образного слововживання з характерними шевченківськими епітетами. Властива поетичному мисленню Шевченка антитеза вербалізована в змісті звертання, з одного боку, це семантика прикметників, а з другого – семантика дієслівних форм: *Світе ясний! Світе тихий! / Світе вольний, несповитий! / За що ж тебе, світе-брате, / В своїй добрій, теплій хаті / Оковано, омурано / (Премудрого одурено), / Багрянцями закрито / І розп'ятієм добито?* («Світе ясний! Світе тихий!..»). Пор. інший стилістичний реєстр епітетів, які підкреслюють розмовно-діалогічне розгортання думки й спрямування її в позитивну оцінну семантику світу: *Ой не йдімо, не ходімо, / Рано, друже, рано – / Походимо, посидимо – / На сей світ поглянем... / Поглянемо, моя доле... / Бач, який широкий, / Та високий, та веселий, / Ясний та глибокий...* («Чи не покинуть нам, небого...»).

Епітети *широкий, вольний світ* несуть на собі відбиток Шевченкового ліричного слововживання: *Даремне, марне пролетять / Його найкращії літа, / Що він не знатиме, де дітись / На сім широкім вольнім світі* («І золоті й дорогої...»). Іншу форму лексичного вираження того самого мотиву маємо в поетичних рядках: *Сини мої, гайдамаки! / Світ широкий, воля, – / Ідіть, сини, погуляйте, / Пошукайте долі* («Гайдамаки»). Постійне протиставлення широкого світу і долі людини в цьому світі прочитується в змістовому стрижні ліричного монологу *«Якби з ким сісти хліба з їсти...»*. Він побудований на антитезі, вербалізованій кількома протиставлюваними висловами *нема з ким, доведеться самотнім і людей чимало на землі, світ широкий*, пор.: *Якби з ким сісти хліба з їсти, / Промовить слово, то воно б, / Хоч і як-небудь на сім світі, / А все б таки якось жилось. / Та ба! Нема з ким. Світ*

*широкий, / Людей чимало на землі... / А доведеться самотнім / В
холодній хаті кривобокій / Або під тином простягтись.*

Лексеми *світ* і *люди* перебувають у притягально-асоціативному полі Шевченкового поетичного тексту, або синтагматично наближаючись одна до одної, або проектуючись на вертикальний контекст, де не тільки можлива контекстуальна заміна одного слова-поняття іншим, а й увесь контекст мотивує конкретне слововживання. Пор. мікротексти з філософським змістом, у яких семантика слова *люди* екстраполюється на зміст поняття 'світ': *Дурні та гордії ми люде / на всіх шляхах по всій усяді, А хвалитесь, що ось-то ми / І над землею і водою, / І од палат та до тюрми / Усе царі, а над собою / Аж деспоти – такі царі* («Дурні та гордії ми люде»); *Згадайте, братія моя / Бодай те лихо не верталось.. / А потім жити почнемо / Межи людьми, як люде. / А поки те буде, / Любіться, брати мої, / Україну любіте / І за неї, безталанну, / Господа моліте* («Згадайте, братія моя»); *Єсть люде на світі – / Сріблом-злотом сяють, / Здається, панують, / А долі не знають – / Ні долі, ні волі!* («Катерина»).

У поезії Кобзаря макропростір *світ*, на перший погляд, протиставляється мікропростору *хата* (пор.: *світ* – не *хата*), але особливість Шевченкового мовомислення полягає в контекстуально-семантичному, асоціативному зближенні цих слів-понять. Для Шевченка *хата* – безмежний світ українських просторових асоціацій, родинних зв'язків, людських стосунків, соціальних характеристик, власне, світ України, пор. згаданий вище контекст *З хатини видно Україну / І всю Гетьманщину кругом* («Сон. Гори мої високі»). Поет бачив українську хату в світі, в історії народу, переймався складними процесами збереження національної ідентичності.

2.3.6. «Садок вишневий коло хати...»

Перлиною світової лірики називають цей твір Тараса Шевченка. Він надихав і надихає на музичну, художню творчість багатьох митців. Дослідники творчості Кобзаря намагаються пояснити секрет популярності, живучості цієї поетичної ідилії, яка

уособлювала собою Україну не лише для поета, а й для читачів у різні періоди української історії. Саме про таке ідилічне сприймання України пише Юрій Барабаш: «Класична завершеність, взірцева простота, прозорість змісту і форми, магія «впізнаваності» відтвореної картини, суголосної настроєві національно налаштованого реципієнта.. – все це спричинилося до того, що вірш «Садок вишневий коло хати...» з правила сприймається масовою читацькою свідомістю як уповні адекватне й самодостатнє втілення образу України, як її своєрідна поетична емблема»¹⁶⁹. Інтерпретуючи названий твір, дослідник наголошує на тому, що, по-перше, його треба прочитувати в контексті інших поезій, об'єднаних циклом «У казематі». Психологічно вірш трактується як «промінь світла в казематному темному царстві», як вияв ностальгії за втраченим, як «хвилинна психологічна розрядка»¹⁷⁰. По-друге, Ю. Барабаш звертає увагу на асоціативний зв'язок образів *саду*, *раю* і *України*, які формують цілісну семантичну константу, наскрізний мотив Шевченкових текстів. Зауважмо, що слів *рай* і *Україна* немає в тексті вірша «Садок вишневий коло хати...». Ці поняття дослідник екстраполює, спираючись на ключові слова й наскрізні мотиви, з усієї мовотворчості Шевченка. По-третє, поетична система вірша контрастує з образами інших творів, написаних у казематі. З одного боку, це «решотки на вікні», «кайдани», «неволя люта», «тюрма», «Дивлюсь – твоя, мій брате, мати, / Чорніше чорної землі, / Іде, з хреста неначе знята», а з другого – «садок вишневий», «сем'я вечеря коло хати», «соловейко», «мати», «маленькі діточки».

Майже всі дослідники наголошують на психологічних умовах написання поезії «Садок вишневий коло хати...», на тому, що Шевченко створив її під час ув'язнення. Так, Іван Дзюба пише: «Ця чудова ідилія постала не тільки як контраст до в'язничної реальності, як психологічна компенсація тяжких переживань, психологічний і естетичний вихід із стресу, – а й як гостра туга за втраченим, що тепер по-новому постає в уяві, особливо яскраво вписується

¹⁶⁹ Барабаш Ю. Просторинь Шевченкового слова. – К.: ТОВ «Темпора», 2011. – С.93.

¹⁷⁰ Там само. – С. 93-94.

в його постійне утвердження традиційних етичних і естетичних цінностей українського сільського побуту, краси родинного життя – того, за чим Шевченко тужив і що протиставляв розкладовій дії кріпосництва»¹⁷¹. Автографи з дарчими написами Тараса Шевченка засвідчують різні назви цієї поезії: «Садок вишневий коло хати...», «Вечір» (Афанасії Лазаревській і Наталії Хрущовій), «Весенній вечір» (Григорію Галагану), «Вечір», «Майський вечір» (Я. Г. Кухаренку), «Весенний вечер» (Марії Максимович). У численних рукописних збірках цей вірш має заголовки «Вечір в Україні», «Вечір на Україні». Серед перших переписаних поезій у захлавній книжечці («Мала книжка»), яку «мережав» Шевченко на засланні, є й «Садок вишневий коло хати...». Цей образок українського весняного вечора був завжди з автором.

Мрія про гармонійний світ природи і щасливої родини становить наскрізний мотив поетичної творчості Т. Шевченка. Найвиразніше ослслена ця мрія у вірші «І досі сниться: під горою...», але наявна вона і в тексті розгляданої поезії. У родинному гнізді – хаті – зберігається зв'язок поколінь, панує традиційний побут, за яким так сумував поет на чужині, а особливо – на засланні. Спокій родинного затишку, природну красу праці й відпочинку передано зоровими і звуковими небагатослівними образами.

Спробуємо відповісти на питання, чим досягається магічний вплив цієї поезії на читачів.

*Садок вишневий коло хати,
Хруці над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.
Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,*

¹⁷¹ Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 398.

*Так соловейко не дає.
Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.*

П'ятнадцять поетичних рядків, три віршовані строфи, у яких дослідники художніх текстів не бачать особливих словесно-зображальних засобів. І справді, немає тут порівнянь, метафор, які збуджують уяву читачів, немає типових для питально-градаційного філософського стилю Шевченка інтонацій, а епітети аж ніяк не вражають незвичністю, оригінальністю: *садок – вишневий, зиронька – вечірня* (пор. *Зоре моя вечірняя, зійди над горою*), *діточки – маленькі*.

Небагатий і фактографічний зміст, перелік ситуацій, згаданих у поезії. Це повертаються з поля плугатарі. Їх супроводжує дівоча пісня. Характерно, що в інших віршах циклу повторюється ситуація з дійовими особами й аналогічною дією: *мати – дочка – вечеряти – хата*, проте різні контексти виявляють протилежну оцінку семантику, пор.: *А мати й спати не лягала, / Дочку вечерять дожидала* («Чого ти ходиш на могилу?»); *А матері вечерять ждуть; Дочка вечерять подає; Не покличе стара мати / Вечеряти в хату* «Рановранці новобранці..»). До характерної побутової ситуації (*мати чекає дочку вечеряти, мати кличе вечеряти в хату, дочка подає вечерю*) неодноразово звертається поет, тобто така деталь українського побуту закарбувалася в пам'яті поета і нагадувала йому про Україну й українську родину. Образ хати з вишневим садком, образ матері й дітей контрастує не лише з в'язничною реальністю, передчуттям тривалої розлуки з рідним краєм. Ідилічна картина поезії «Садок вишневий коло хати..» – вимріяна хата-рай, в якій щасливі мати й діти, – контрастує з іншою картиною, пор.:

*Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,*

*Німі на панцину ідуть
І діточок своїх ведуть!
«І виріс я на чужині...»*

Порівняймо лексику поезії «Садок вишневий коло хати...» зі словником поетичної мови Шевченка. Так, назви *садок*, *садочок* з відповідною кількістю слововживань 11 і 45 належать до знакових номінацій у поетичному словнику Шевченка. Епітет *вишневий*, означаючи *садок* саме в просторі *коло хати* і в *селі* (*Широкої села з вишневими садочками*), належить до епітетів, якими скористався Шевченко всього чотири рази. Тобто цей зоровий образ не ввійшов до групи часто повторюваних словесних образів, на які багата поезія Шевченка.

Звертаємо увагу на лексику й синтаксичну організацію строф.

Кожне слово тут має конкретно-чуттєвий зміст. Слів зовсім небагато, причому одні з них належать до часто вживаних у поезіях Шевченка номінацій (*хата*, *дівчата*, *співають*, *діточки*, *мати*), а інші вжито тільки раз (*хрущі*), чи двічі (*плугатарі*).

Проста, неускладнена синтаксична будова, в якій кожне слово має своє природне для описово-зображальної функції місце. Словесну картину малює художник, у якого зорові, візуальні образи супроводжуються звуковими – синтаксичним-інтонаційним, ритмічним ладом поезії.

Слова розташовані так, що три віршовані строфи вміщують цілісну зорову картину – весняний вечір в українському селі, відпочинок після праці, фрагменти народних звичаїв: сім'я вечерея *коло хати*, сон *коло хати*. Ключовим є слово *ХАТА*. Це не лише атрибут українського пейзажу із вишневим садком, а основне пристанище родини, символ родинного затишку, родинного гнізда (мати, дочка, маленькі діточки). Хата в значенні родинного гнізда, пристанища родини належить до етичних українських цінностей: тут проходить життя поколінь, передається досвід, панують моральні закони. Це невимушене, природне спілкування батьків з дітьми, мудре навчання дітей, засвоєння ними всіх етичних правил, цінностей, неписаних законів, якими тримається українська родина.

Ця поезія актуалізує ключове для Шевченка слово-поняття *хата*. Якщо пейзажна деталь (*Садок вишневий коло хати*) є візуальним образом-тлом, тобто згадка про хату – своєрідний зачин поетичної зорової картинки, то повтори *коло хати* в наступних строфах привертають нашу увагу до етичних правил: сім'я вечеряє разом; подає вечерю дочка; мати поклала спати коло хати маленьких діточок своїх, сама заснула коло них. Два останні рядки – це повернення до пейзажного тла: *Затихло все, тільки дівчата / Та соловейко не затих*.

Три строфи скріплені повтором *коло хати*: садок *коло хати*, сім'я вечеря *коло хати*, поклала мати діточок *коло хати*. Співвідносна частота вживання слів *мати* і *діти* (*дітки*, *діточки*) репрезентує їх ключову позицію у словнику поета, оскільки вони часто вживаються як у прямому значенні, так і в порівняннях.

Проте строфи скріплені й іншими лексичними повторами: *дівчата* (у першій і третій строфі), *мати* (у другій і третій строфі), *соловейко* (у другій і третій строфі).

Вірш побудований на подіях (картинах) одного часового виміру. Це зорове і звукове сприймання весняного вечора із типовими діями та станами: *хрущі гудуть, плугатарі з плугами йдуть, дівчата співають, матері вечерять ждуть, сем'я вечеря, зіронька встає, дочка подає вечерять, мати хоче научати, соловейко не дає, мати поклала, заснула, дівчата і соловейко не затих*.

Перелік обраних для поетичної картини ситуацій начебто програмує однотипність, одноманітність зображення, побудованого на звукових і зорових асоціаціях. Проте синтаксично-інтонаційна будова строф, зокрема співвідношення частин складносурядних речень, у яких чергуються єднальні й протиставні відношення між частинами складного висловлення, забезпечує поліфонічне звучання віршових рядків. У перших двох строфах два перші рядки збігаються з двома частинами складносурядного речення; у три наступні рядки вкладаються три частини складносурядного речення. Тотожність віршового рядка і частини складносурядного речення створює особливий ритм поезії. Щодо збігу довжини

віршового рядка (однієї ритмічної одиниці) і синтаксичної одиниці дві перші строфи подібні, однотипні. Третя строфа демонструє інше співвідношення віршового рядка і синтаксичних одиниць: одне просте поширене речення розчленовується між трьома віршовими рядками, а наступне складносурядне речення з двох частин вкладається у два віршові рядки, причому з характерним для поетичного Шевченкового стилю синтаксично-ритмічним переносом. Так перехід від формально-синтаксичної однотипності до синтаксично-ритмічної відмінності, причому суттєвої – вклинювання характерного переносу – свідчить про позірну простоту цієї поезії.

На стилістичну тональність поетичних строф впливає також граматична форма дієслів-присудків: у першій і другій строфі однотипна граматична будова – прості речення з дієслівними присудками у формі теперішнього часу, у третій строфі – дієслова минулого часу доконаного виду.

Текст поезії «Садок вишневий коло хати...» живописний, бо дає змогу побачити динамічну картинку сільської ідилії. Етичні вартості української культури в історичній змінності побуту мають бути прочитані нашими сучасниками. Розкодувавши різнорівневу будову Шевченкового вірша, відкриємо закладені в ньому геніальним творцем мовно-естетичні цінності, якими насолоджуватимуться завжди читачі.

Минуло вже понад півтора століття відтоді, як поет звичними, простими словами, кількісно небагатим словником передав глибину свого світовідчуження, створив особливий ліричний настрій у сприйманні України. Фіксований час написання твору дає змогу розкрити психологію творчості Кобзаря. Але крім психології творчості є ще психологія сприймання цього тексту. Вона залежить від читацького досвіду, від того, чи став цей текст мовно-естетичним знаком української культури. Магічний вплив Шевченкового твору на читача можна пояснити тим, що за позірною простою мовною формою постає геніальне відчуття естетики українського слова у його лексично-поняттєвому і синтаксично-інтонаційному, ритмо-мелодійному змістовому наповненні.

Дарма, що деяких реалій не можуть уявити собі сучасні читачі, молоде покоління. Відійшли в минуле наявні в поетичному тексті реалії, тому для багатьох наших сучасників треба пояснювати фактографічний зміст деяких поетичних образів. Але загальна настроєвість Шевченкової поезії, створеної візуальними картинками, а передусім музикою синтаксично-ритмічного ладу української мови, органічно поєднаною із стрункою віршовою формою, якою так майстерно володів Кобзар, здатна викликати в читачів завжди свіжі почуття.

«Садок вишневий коло хати..» – твір, що належить до мовно-естетичних знаків української культури, які з часом не лише не втрачають свого емоційного впливу на читачів, а й здатні набувати нових культурно-пізнавальних конотацій як у контексті мовомислення Тараса Шевченка, так і в контексті зв'язку мови геніального поета з українською літературною мовою.

Розгир III

ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВО В МОВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

3.1. ЦИТАТА В МОВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І ШЕВЧЕНКОВА ЦИТАТА В СУЧАСНІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ

*Поза Україною не осягнемо Шевченка,
без Шевченка не зможемо ні уявити,
ані вповні збагнути України*

Ю. БАРАБАШ

3.1.1. Історія вивчення цитатності Шевченкової мови

Осмилення ролі Т.Г. Шевченка для розвитку української мови, літератури, культури, здійснюване в різних галузях гуманітарної науки упродовж півтора століття, має вияв у численних абсолютизованих, а тому часто позбавлених «живого» змісту визначеннях. До таких належить лінгвістична аксіома «Тарас Шевченко – засновник сучасної української літературної мови». Адже цілком очевидно, що сьогодні ми потребуємо нового, відповідного часові

й рівневі національномовної свідомості прочитання Шевченкових текстів, доосмислення глибинної лінгвокультурної, лінгвоестетичної, лінгвоментальної сутності творів Кобзаря. Так само потребуємо випрацювання нових підходів та методик для адекватного опису його мови, що нею «українці заявили про себе в світі як про націю зі своєю історією, природою, високою духовною і соціально-побутовою культурою, своїм сприйняттям світу, своїм національним характером»¹⁷².

Українські дослідники цілком умотивовано стверджують, що «зміст поняття «основоположник» нової української літературної мови [...] розкривається через визначення й опис основних ознак його поетичної мови, які різко вивищують його рівнем літературності над [...] попередниками»¹⁷³. Одна з таких загальновизнаних ознак – афористичність Шевченкової мови, здатність його висловлень ставати крилатими (В.С. Ільїн, В.С. Ващенко, І.К. Білодід, Г.М. Колесник, С.Я. Єрмоленко, В.В. Коптілов, А.П. Коваль, Л.І. Мацько), інтегруватися у нові контексти, і, набуваючи нового асоціативно-образного й оцінного змісту, органічно входить у словник національної поетичної мови на кожному часовому зрізі її розвитку. А в ще ширшому розумінні – збагачувати й розширювати загальний фонд української афористики¹⁷⁴.

Глибинне входження, вrostання Шевченкових висловлень у мовну свідомість українців і їх уживання як одиниць колективного мовного досвіду нарівні з пареміями народної мови вже у 60-х роках ХІХ ст. констатував Номис, умотивовуючи уведення їх в ілюстративну частину свого без перебільшення епохального для української культури зібрання народних прислів'їв і приказок: «З незабутого Кобзаря я повибрав [...] вірші, що їх письменний наш люд, – а деякі навет и народ уже, вживають замість приказок. Мені

¹⁷² Єрмоленко С.Я. Філософія Тараса Шевченка / С.Я. Єрмоленко // Українська мова. – 2014. – № 2 (50). – С. 4.

¹⁷³ Мацько Л.І. Тарас Шевченко – основоположник нової української літературної мови / Л.І. Мацько // Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі: навч. посібник. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С. 183–184.

¹⁷⁴ Ільїн В.С. Мова творів Т.Г. Шевченка / В.С. Ільїн // Курс історії української літературної мови [за ред. І.К. Білодіда]. Т. 1 (Дождовтневий період). – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 212.

здається, що вірші такі повинні стояти між приказками. [...] Не знаючи сих віршів и що їх вживають вже замість приказок, не можна знати українського погляду на все, у всюесенькі ёго обширі»¹⁷⁵. У цьому виданні Шевченкові рядки ілюструють такі знакові, концептуальні для українського мовомислення слова, як *доля, воля, слава, правда, добро, брат* (загалом у збірнику Номиса актуалізовано більш як 50 Шевченкових висловлень).

Системне осмислення сутнісних ознак мови творів Т. Шевченка започатковане у 1920-х рр. (М.Ф. Сулима, О.Н. Синявський, Т. Сікиринський), проте справді продуктивний період розвитку українського лінгвошевченкознавства розпочинається з кінця 1950-х рр. Основний дослідницький вектор того часу – з'ясування структурно-семантичних параметрів мовотворчості Кобзаря, однак достатньо активно вивчають також його роль в історії літературної мови, зокрема простежують цілісність збереження й продовження лінгвоестетичної традиції Кобзаря у творах Андрія Малишка (Л.А. Лисиченко), Павла Тичини (П.К. Загайко), Максима Рильського (Г.М. Колесник, І.К. Білодід, П. Данилко, В. Борщевський)¹⁷⁶, в українській поетичній мові та в літературній мові загалом (В.С. Ільїн, В.С. Ващенко, І.К. Білодід, Г.М. Колесник). Й донині методологічно важливою залишається постульована у цих працях думка про те, що афористичність як «загальна властивість Шевченкової поезії» (В.С. Ващенко), його індивідуальне фразеотворення виростає з тонкого чуття народної мови, пісні, з оперття на світову літературну традицію: «Глибоке знання фразеології народної мови, знання літератури і культури народів світу, широка освіченість Шевченка, висока культура його мови [...] були основою того, що **він створив велику кількість крилатих висловів, збагативши засоби свого**

¹⁷⁵ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших. Уклад М. Номис / М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – С. 28.

¹⁷⁶ На вживання Шевченкового слова у мовотворчості своїх сучасників звертав увагу і сам Максим Рильський, наголошуючи на потребі «простежити, як по-своєму відгукується на геніальне слово Шевченка Тичина, Бажан, Сосюра, Малишко та й усі українські радянські поети» [Рильський М. Як парость виноградної лози / Максим Рильський. – К., 1973. – С. 172].

словесно-художнього виразу, свою поетичну мову і українську мову в цілому [виділено нами – Г.С.]»¹⁷⁷. Основним об'єктом розгляду у лінгвістичних студіях цього періоду стають ідейно-тематичні, системно-структурні й семантико-стилістичні (версифікаційні, словотвірні, лексико-фразеологічні, синтаксичні, тропейні) параметри Шевченкових прямих цитат і ремінісценцій. Загалом інтерпретація й кваліфікація цих одиниць не виходить за межі їхньої оцінки як структурно-мовних явищ, а їх життя у мовній практиці, причини й механізми входження у національно-мовну свідомість українців розглядають лише епізодично.

Від сучасної відрізняється й метамова тогочасних досліджень системності впливу Шевченкової поезики на мовотворчу практику авторів наступних поколінь. Із-поміж найактивніше уживаних термінів і терміносполучень – *шевченківські традиції, продовження (освоєння, оновлення) традицій, подібність поетичного мислення, смисловий (образний, сюжетний) перегук, співзвучність рядків (образів, мотивів), інтонації Шевченка, формальні запозичення, словесно-образні запозичення, образно-тематичні перегуки, мовно-поетичні ремінісценції*. Актуальне для лінгвотекстологічних шевченкознавчих студій кінця ХХ – початку ХХІ ст. поняття *цитата* вживали винятково для позначення «дослівних запозичень» (Г.М. Колесник)¹⁷⁸, хоч при вивченні художніх взаємозв'язків і взаємовпливів питання цитатії поставали регулярно. У пізніших дослідженнях (наприклад, у працях В.М. Русанівського, С.Я. Єрмоленко) різноструктурні вияви Шевченкового слова як «чужого» кваліфіковано описовими сполуками «певний настроєвий і стилістичний перегук», «сюжетна спільність і образна подібність», «тематична спільність», «сюжетно-предметний перегук»¹⁷⁹. Очевидно, так склалося тому,

¹⁷⁷ Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: 36. статей. – К., 1964. – С. 7.

¹⁷⁸ Колесник Г.М. Слово Т.Г. Шевченка у поетичній творчості М.Т. Рильського / Г. М. Колесник // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка : 36. статей. – К., 1964. – С. 138–154.

¹⁷⁹ Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 98, 102, 103, 108;

що проблему цитування дослідники заторкували тільки побіжно, у контексті розгляду питань історико-літературного характеру.

Отже, тривалий час (практично до останніх десятиліть ХХ ст.) терміни *цитата*, а також *ремінісценція*, *алюзія* хоч і вживалися, однак не були основними, визначальними для констатації збереження Шевченкових традицій, спадковості мовно-образного зв'язку між поетикою Кобзаря і творчістю авторів ХХ ст. Водночас дослідники (В.С. Ващенко та ін.) слушно вказують на те, що сприймання й відтворення Шевченкових висловлень як афоризмів, устійнених формул фіксує вже різностильова (художня, публіцистична, наукова, епістолярна) практика кінця ХІХ – початку ХХ ст. Пор. у поезії: *Революції то тут, то там,/ Підіймалися, мов бучі,/ Всі боролись против всіх,/ Драли з святощів онучі* (І. Франко, «Ботокуди»); *Все йде, все минає і краю не має:/ Хто вчора був зверха, сьогодні спадає;/ Хто вчора сміявся, сьогодні заплаче;/ Хто вчора скакав, нині стогне, не скаче;/ Хто вчора живий був, гниє нині в труні;/ Хто вчора звався мудрим, пішов нині в дурні [...]* / *Все йде, все минає і краю не має:/ Що вчора померкло, сьогодні світає;/ Що вчора минуло, сьогодні надходить,/ На свіжих могилах нове життя сходить* (І. Франко, «Нове зеркало»); *Хай же промінь твоїх думок/ Поміж нами сяє./ «Огню іскра великого»/ Повік не згасає* (Леся Українка, «На роковини Шевченка»); *Щоб між нами не вгасало/ Проміння величне./ Ти поставив «на сторожі»/ Слово твоє вічне* (Леся Українка, «На роковини Шевченка»); *Ні в якій країні/ Брак самопошани/ Так людей не жер,/ Як у вас донині.../ Бийте, **рвіть кайдани**,/ Доки дух не вмер!* (П. Грабовський, «Веснянки»).

Лінгвістичні дослідження наступних років засвідчують, що з плином часу шевченківські традиції стають дедалі відчутні-

---

Русанівський В.М. Т. Шевченко – реформатор української літературної мови / *В.М. Русанівський // Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – С. 170–220; *Єрмоленко С.Я.* Фольклор і літературна мова / С.Я. Єрмоленко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 128–231; *Єрмоленко С.Я.* Сприймання Шевченкової мови як своєї / С.Я. Єрмоленко // *Єрмоленко С.Я.* Мовно-естетичні знаки української культури. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – С. 79–96.

шими для розвитку української літературної мови (І.К. Білодід, В.М. Русанівський, С.Я. Єрмоленко, В.С. Калашник, Л.Г. Скрипник). Послідовно постульований висновок про те, що Кобзареві «слова і словосполучення, речення, фрази стають крилатими висловами, афоризмами, збагачують національну літературну мову [...] і виконують величезну пізнавальну і комунікативну функцію в суспільній мовній практиці»¹⁸⁰, підтверджує вживання цитат (насамперед тих, які утвердилися у статусі крилатих висловів), їх лексико-семантичний розвиток в ідіостилях українських поетів ХХ ст. як мовно-естетичних знаків національної культури.

Крилаті слова, авторські афоризми – це сегмент значно ширшої проблеми: «мовотворчість Тараса Шевченка як прототекст української етнолінгвокультури». Адже Шевченкова поетика у сучасному українському мовомисленні – це об’ємний корпус цитувань¹⁸¹, кількість, системність та механізми яких і передбачувані, й непередбачувані водночас. Передбачувані – бо найбільш реінтерпретованими є тексти й мінітексти, які формують основу етнокультурних знань українського мовця, вони змалку відомі кожному українцеві й живуть у національномовній свідомості як готові, закріплені традицією вживання словесні формули називання або оцінювання тих чи тих явищ, вербалізації визначеного змісту. До таких передусім належать фрагменти поезій «Заповіт» (*лани широкополі; реве ревучий; в сім’ї вольній, новій; пом’янути незлим тихим словом*), «І мертвим, і живим...» (*і мертві, і живі, і ненарожденні...; великих слов велика сила; учітеся, брати мої...; і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь; обніміте ж, брати мої, найменшого брата; нема на світі України, немає другого Дніпра; діла незабуті дідів наших*), «Подражаніє 11 псалму» (*возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово*),

¹⁸⁰ Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: Зб. статей. – К., 1964. – С. 3–4.

¹⁸¹ Показове щодо цього наповнення Шевченковими крилатими висловленнями й цитатами реєстру видання «1000 крилатих виразів української літературної мови: Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази» (К., 1964). Він, за нашими підрахунками, становить більше 70 одиниць.

«О думи мої, славо злая» (караюсь, мучуся, але не каюсь), «І Архімед, і Галілей...» (на оновленій землі врага не буде, супостата; буде син і буде мати...), «До Основ'яненка» (наша дума, наша пісня не вмре, не загине; чия правда, чия кривда і чії ми діти; от де, люде, наша слава, слава України), «Доля» (у нас нема зерна неправди за собою), «Я не нездужаю, нівроку» (добра не жди, не жди сподіваної волі; миром, громадою обух сталить; будить хиренну волю; а серце жде чогось), «І день іде, і ніч іде» (апостол правди і науки), «Чигрине, Чигрине» (вітер все розносить на неокраїні крилі), «Сон» (кров, як воду, точить; братія мовчить собі, витріщивши очі), «Кавказ» (за горами гори, хмарами повіті, засіяні горем...; почому хліб і сіль почім; сакля очі коле), «І тут, і всюди – скрізь погано» (і тут, і всюди – скрізь погано; сонце йде і за собою день веде; буде правда на землі). Пор., наприклад, їх реактуалізацію у поетичній мові: *А давнє слово на сторожі, / Наві́збу́те слово те, / Як пишне дере́во, зрос́те У дні спі́вучі і пого́жі* (П. Филипович, «Не хижі заклички пожеж...»); *Зача́тих голо́дом і стра́хом, / **отих малих рабів німих,** / сповитих у криваві стя́ги, / в брехню немилосердних кни́г, / чужо́ю хре́щених війно́ю, / та ще – до всіх гло́бальних ли́х – / печаттю ато́ма стра́шною / відмі́чених – поми́луй їх!* (І. Жиленко, «Тополя»); *Ти й сам хоті́в би бу́ти в же́ртві, / Дволику приховавши су́ть, / Та вже **встають живі і мертві,** / **І ненароджені встають*** (Д. Павличко, «Покаянні псалми»); *Вночі він бродить площа́ми Подо́лу, / ко́гось про що́сь питає крі́зь туман: / – Де ж верби́ ті, що́ я їх гну́в додо́лу? / І хви́лі ті, що́ я тут підійма́в? / А ті сичі́, що́ тут пере́кликали́сь? / А ясен той, що́ раз у раз скри́пів? / Чого́ ж вони мене не дочекали́сь? / живі, реальні – або хоч на́ві́з! / А де той дим отих домашніх вогни́щ? / Гарча́ть кругом ста́леві дви́гуни. / Чого́ ж ти, Дні́пре, не ре́веш, не сто́гнеш? Ревти забу́в – то хоч би засто́гни!* (О. Пахльовська, «Старий вітер. Дніпро»); *По голу́бих луга́х, мов голу́б, / ко́шлатих сонце́ шуга́є спа́х, / Волоши́ки в зо́лотих жита́х / і пелехаті ма́ки до́лу / ге́ть окло́нили голо́вки. / А пам'я́ть любо́ї ру́ки – / тонко́ї,*

білої, гінкої/ перегортає днів сувої./ І золотої й дорогої/ нам стане думи на віки (В. Стус, «По голубих лугах, мов голуб»).

Водночас крім висловлень, які формують основу тезаурусу Шевченкових цитат, сучасні автори активно реінтерпретують й інші, менш відомі фрагменти його поезій (*Сповила убога мати сина./ Сповиваючи його, співала./ І свою нудьгу переливала у дитину* – М. Рильський; *Все, що снилось-говорилось./ Не відходило в минуле.../ Вперше їх уста зустрілись./ Очі в очі зазирали* – М. Рильський, «Лісові гвоздики»; *«Заворожи мені, волхве!./ Заворожи мені, волхве...»/ Сидить по мавпі на зорях, на місяцях./ Респектабельні пілігрими/ в комфортабельних «Волгах»/ «ходять» по шевченківських місцях./ Вербують верби у монографії./ Вивчають біо- і гео-графію./ Полюють в полі на три тополі.../ А цікаво, багато б із них потрапили/ пройти шляхами його долі?* – Л. Костенко, «Заворожи мені, волхве...») або, відштовхуючись від відомих, упізнаваних цитат, вибудовують антитексти до прецедентних висловлень, ведуть своєрідні естетичні дискусії з прототекстами (*Я сам від себе відрікаюсь./ Бо серце сточує страма./ Сльозами злими обпікаюсь./ Караюсь, мучуся і каюсь/ В провинях тих, яких нема!* – Д. Павличко, «Покаянні псалми»; *Я на сторожі коло їх/ нічо' не ставлю./ Шлю їм, як деревляни сміх/ сну Святославлю* – Н. Федорак, «Я на сторожі...»).

Аналіз Шевченкової поетичної мови як площини ущільненого, згущеного цитування – це на сьогодні одне з найактуальніших і найменш розроблених питань рецептивного та інтерпретативного лінгвошевченкознавства. Цей напрямок передбачає розгляд двох тісно взаємопов'язаних аспектів:

- «чуже» слово у мові творів Т. Шевченка;
- життя Шевченкових висловлень у сучасній поетичній мові.

3.1.2. Цитата в поетичній мові Тараса Шевченка

Протоджерела, ціннісно значущі прецедентні тексти, на яких сформовані мовна свідомість і сконцентрований та вербалізований у цитаціях мовно-культурний досвід Кобзаря, – це *фольклор, Біблія, давньоукраїнська і світова* (західноєвропейська та

слов'янська) *література*. Освоївши й засвоївши їх як живильні джерела розвитку й збагачення української мови, поет «синтезував найдодільніше з них, відбираючи і унормовуючи форми художнього вираження теми, ідеї, змісту, образів»¹⁸².

3.1.2.1. Фольклорна цитата. *Фольклорна, народнопісенна* основа поетичної мови Тараса Шевченка – традиційний сегмент лінгвошевченкознавства (Ф.М. Колесса, В.С. Ільїн, І.К. Білодід, С.Я. Єрмоленко, В.М. Русанівський, Л.І. Мацько). Вплив народнопісенної творчості (його виявами є цитування, повторення абсолютно точних або мінімально відмінних лексико-синтаксичних структур, ритмо-мелодійних побудов, продовження, наслідування чи переспів мотивів) у таких працях розглядають а) на рівні фольклорної поетики та б) на рівні фольклорного змісту. На нашу думку, варто наголосити, що таке розмежування достатньо умовне, оскільки названі різновиди прямої цитатації чи творчого наслідування тісно взаємопов'язані: поява в авторському тексті одиниць фольклорної поетики майже неухильно зумовлює виникнення образно-змістових і структурних (наприклад, у вияві семантико-синтаксичного паралелізму) асоціацій. Це значною мірою визначає загальну фольклорну тональність, мовно-естетичну цілісність Шевченкової поетики, у якій «годі відрізнити часом – де образ з народної пісні, а де – створений самим Шевченком»¹⁸³.

У різних формулюваннях ця теза стала наскрізною, домінантною для праць, які з'ясовують вплив народної пісні на становлення творчої особистості Т. Шевченка. Констатуючи численні вияви народнопісенності у версифікаційній, лексичній, образно-тропеїчній системах як маркери закоріненості ідіостилію Кобзаря у фольклорній традиції, дослідники акцентують увагу на тому,

¹⁸² *Мацько Л.І.* Тарас Шевченко – основоположник нової української літературної мови / Л.І. Мацько // *Мацько Л.І.* Українська мова в освітньому просторі: навч. посібник / Л.І. Мацько. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 197.

¹⁸³ *Єрмоленко С.Я.* Сприймання Шевченкової мови як своєї / С.Я. Єрмоленко // *Єрмоленко С.Я.* Мовно-естетичні знаки української культури – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – С. 81.

що поет не тільки «умів бути оригінальним, ніколи не знижувався до наслідування, до переспівування народних пісень»¹⁸⁴, а й навпаки, «спираючись на широке знання фольклору, він творить свої, позначені яскравою індивідуальністю і високою художньою майстерністю пісні, які разом з тим перегукуються з усім багатоманіттям фольклорних тем, сюжетів, образів»¹⁸⁵.

Найпомітніший вияв фольклорної цитатності у поетичній мові Т. Шевченка – стилістичне орнаментування авторської ліричної оповіді характерними формульними образами, зворотами, висловленнями і навіть розгорнутими інтекстами (як-от зачини чи рефрени). Здебільшого вони вжиті як цитати:

– в епітекстовій позиції, зазвичай в епіграфіях: *Хвалилися гайдамаки,/ На Умань ідучи:/ «Будем драти, пане-брате,/ З китайки онучі»* («Гайдамаки», частина «Гонта в Умані») // Пор.: *Хвалилися уманчики, під Умань ідучи:/ Будем драти, пани-молодці, із китайки онучі*¹⁸⁶;

– в ініціалній позиції, тобто у зачинах до поетичних творів та їхніх частин: *Ой повій, повій, вітре, через море та з Великого Лугу* («Гамалія»); *Ой люлі, люлі, моя дитино,/ Вдень і вночі./ Підеш, мій сину, по Україні,/ Нас кленучи..* («Ой люлі, люлі, моя дитино»); *Туман, туман долиною,/ Добре жити з родиною./ А ще лучче за горою/ З дружиною молодою* («Туман, туман долиною...»); *Ой по горі роман цвіте,/ Долиною козак іде/ Та у журби питається:/ Де та доля пишається...* («Ой по горі роман цвіте»); *У неділю вранці-рано/ Поле крилося туманом/ У тумані, на могилі,/ Як тополя, похилилась* («Наймичка»); *Був собі дід та баба,/ З давнього давна, у гаї над ставом,/ Удвох собі над хутором жили* («Наймичка»). У таких інтекстах особливо відчутна фольклорність

¹⁸⁴ Колесса Ф.М. Про вагу наукових дослідів над усною словесністю // Фольклористичні праці / Ф.М. Колесса. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 265.

¹⁸⁵ Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 19.

¹⁸⁶ Див. також: Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 15.

Шевченкової поетики, яка, за відомою оцінкою І. Франка, «увібрала в себе увесь сік українських народних пісень»¹⁸⁷.

Графічно не виділені текстові збіги, не марковані автором як «чуже», засвоєне з народної пісні слово, засвідчено в інших численних поетичних фрагментах:

– *Встає хмара з-за лиману, а друга – з поля./ Зажурилась Україна – така її доля!./ Зажурилась, заплакала./ Як мала дитина..* («Тарасова ніч»). Пор. у народній пісні «Встає хмара з-за лиману»: *Встає хмара з-за лиману, а друга з поля./ Заплакала Україна – така її доля;*

– *Було колись, панували./ Та більше не будем!.. Тії слави козацької повік не забудем* («Тарасова ніч»). Пор. у народній пісні «Ой сів пугач на могилі...»: *Ой колись ми панували./ А тепер не будем./ Того щастя, тії доли/ Повік не забудем.*

Очевидно, саме на підставі таких знахідок зробив висновок Ф.М. Колесса: «[Шевченко] стилізував на народних мотивах так удатно, що тяжко це складання відрізнити від широнародних пісень»¹⁸⁸.

Крім цілковито «розчинених» в авторському тексті, і семантично, й граматично інтегрованих у нього, графічно не виділених народнопіснених цитат, Шевченкова мова багата на фольклорні інтексти зі збереженням, а іноді й підкресленим статусом «чужого слова». Наприклад, цитатність фрагментів народних пісень у поемах «Гамалія», «Гайдамаки», «Наймичка» та ін., крім лапок, підкреслюють метаоператори *заспівали козаки, кобзар співає, кобзар ушкварив* та ін. Вони чітко відмежовують авторську мову («сказав я / зараз») від неавторської («сказав не я / не зараз»), фольклорної: *І Дніпр укрили байдаки./ І заспівали козаки:/ «У туркені, по тім боці./ Хата на помості./ Гай, гай, море, грай./ реви, скелі ламай!./ Поїдемо в гості»* («Гамалія»); *Кобзар (співає)* «Літа орел,

¹⁸⁷ Франко І. Переднє слово (До Перебенді Т.Г. Шевченка) // Франко І. Твори: В 50 томах. – К., 1981. – Т. 27. – С. 305.

¹⁸⁸ Колесса Ф.М. Про вагу наукових дослідів над усною словесністю / Ф.М. Колесса // Колесса Ф.М. Фольклористичні праці. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 32.

літа сизий/ Попід небесами./ Гуля Максим, гуля батько/ Степами-лісами...» («Гайдамаки»); І кобзар ушкварив:/ «А мій батько орандар,/ Чоботар;/ Моя мати пряха/ Та сваха./ Мої брати, соколи,/ Привели/ І корову із діброви,/ І намиста нанесли» («Гайдамаки»).

Народна пісня стала тим невичерпним джерелом, з якого розжевілася «іскра огню великого» поетичного генія Т. Шевченка. З її естетики він виріс і її ж, випереджаючи час, потім збагачував, демонструючи зворотність духовного зв'язку з глибинами рідної мови і культури.

3.1.2.2. Біблійна цитата. Шевченкова мова – це територія активного й різноаспектного відтворення біблійних текстів і міні-текстів, висловлень із Старого та Нового Завіту, Книги Псалмів, творів апокрифічного характеру тощо.

Актуалізація сакральних сентенцій у Шевченковій поезії – процес принаймні двовекторний. З одного боку, поет активно реінтерпретує лексико-фразеологічне багатство Біблії, вживлює взяті з неї висловлення у мовно-образну тканину своїх творів у незміненому, мінімально або ж істотно трансформованому вигляді, у форматі ремінісценцій тощо. З другого боку, пропущені через індивідуальне мовомислення Т. Шевченка біблійні образи, словосполучення, надслівні єдності афоризуються і входять у національну поетичну, а відтак і в літературну мову як активні й часто вже ментально відірвані від прецедентних текстів одиниці етнокомунікації. Концентруючи у своїй внутрішній формі і первинний, прототекстовий зміст, і життєвий прагматичний та емоційний досвід самого поета, вони приживаються, закріплюються в національній мовній практиці як засоби вербалізації колективної пам'яті – лаконічні й водночас місткі, понадчасові й при тому щоразу спроектовані на конкретно-історичну ситуацію характеристики світу, історії, часу, людини.

Одна з ознак *сучасного, новітнього* прочитання Шевченкової поезії – вивільнення із шор ідеологічних догм, якими упродовж десятиліть сковували, незмірно звужували її сприймання, свідомо відчужуючи Кобзаря від читача. Чи не насамперед це стосується

пласту образів і висловлень, за якими – світ Шевченкової духовності, цілісність його християнської свідомості й органічна зануреність у сакральну традицію і культуру.

У лінгвістиці радянської доби згадані догми ословлювали кілька стенових формул, які мали усереднити сприймання виявів християнського світогляду поета в межах визначеного офіційною ідеологією стереотипу: «біблійні образи у поезії Т. Шевченка поставлені на службу революційній боротьбі». Пор.: «Пригадаймо роль, яку відіграють біблійні образи, поставлені на службу революційній боротьбі, в поезії Т.Г. Шевченка [...] Біблійний матеріал тут всюди переусвідомлений, перероблений, сповнений іншого ідейно-громадського змісту»¹⁸⁹; «зберігаючи подекуди значну текстуальну близькість до біблійних оригіналів, Шевченко дає нове, своє, насичене революційним змістом звучання»¹⁹⁰. Як позитивний міг щонайбільше бути визнаний «*винятково естетичний* [виділено нами – Г.С.] вплив біблійної образності й поетики на творчість Шевченка».

Заради справедливості слід відзначити наукову об'єктивність дослідників, які слушно вказували на «творче опрацювання релігійних текстів і введення окремих старослов'янizmів або й цілих речень в основний український текст»¹⁹¹.

Уже з кінця 80-х років ХХ ст. окреслена ситуація вирівнюється: думка про те, що «у цілому ряді творів поет розвиває християнську тематику відповідно до її визначальних світоглядних начал»¹⁹² втрачає забарвлення крамольності, а отже, інтерпретація християнських засад Шевченкового мовомислення позбувається ідеологічних викривлень. Визнаючи, що Кобзар «майстерно

¹⁸⁹ Білецький О.І. Перекладна література візантійсько-болгарського походження / О.І. Білецький // *Білецький О.І. Зібрання праць*: У 5 т. – К., 1965. – Т. 1. – С. 134.

¹⁹⁰ Журба І.Я. Стилістичні функції біблійних образів у поезії Т.Г. Шевченка / І.Я. Журба // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: 36. статей. – К., 1964. – С. 50.

¹⁹¹ Ільїн В.С. Мова творів Т.Г. Шевченка / В.С. Ільїн // Курс історії української літературної мови [за ред. І.К. Білодіда]. Т. 1 (Дожовтневий період). – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 222.

¹⁹² Масенко Л.Т. «Святої правди голос новий» (одне з ключових понять християнської культури в поезії Шевченка) / Лариса Масенко // *Культура слова*. – Вип. 43. – 1992. – С. 31.

використовував у поетичних текстах [...] біблійну міфологію, тексти Ветхого і Нового Завітів, церковну фразеологію»¹⁹³, дослідники актуалізують біблійні образи і звороти як об'єкти лінгвошевченкознавчого аналізу.

Т. Шевченко був дуже чутливий до згущено-символічної семантики біблійної мови, умів не тільки прочитувати, а й розкривати і розпросторювати внутрішню форму сакральних сентенцій – маловідомих для сучасного широкого читацького загалу, але дуже органічних для мовомислення самого Кобзаря. У різножанрових поетичних творах (не тільки у переспівах Псалмів Давидових, де присутність біблійних цитат природна, навіть жанрово детермінована) творчо реактуалізовано, уведено у нові мовно-літературні контексти, а відтак оновлено асоціативно-образний зміст численних висловлень із Старого й Нового Завітів, як-от:

– **поклонятися чужим богам**¹⁹⁴: *Окрадені, замучені,/ В путах умираєм,/ Чужим богам не молимося,/ А тебе благаєм: «Поможши нам, ізбави нас/ Вражої наруги»* («Давидові псалми»);

– **на отмищеніє язикам**¹⁹⁵: *І мечі в руках їх добрі,/ Острі обоюду,/ На отмищеніє язикам/ І в науку людям./ Окують царей неситих / В залізній пута...* («Давидові псалми»);

– **на розпуттях велелюдних**¹⁹⁶: *Тільки я, мов окаянний,/ І день, і ніч плачу / На розпуттях велелюдних,/ І ніхто не бачить...* («І мертвим, і живим...»);

¹⁹³ Мацько Л.І. Тарас Шевченко – основоположник нової української літературної мови / Л.І. Мацько // *Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі: навч. посібник*. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С.197.

¹⁹⁴ Пор.: «Слухай же ти, Мій народе, і хай Я засвідчу тобі, о Ізраїлю, – коли б ти послухав мене: **нехай бога чужого у тебе не буде, і не кланяйся богу сторонньому**» (Псалом 80 (81):10). Вживається у значенні «зрадити свої переконання».

¹⁹⁵ Цитата з біблійної Книги Псалмів (149, 7), де розповідається про боротьбу між Ізраїлем і ворожими племенами. Вживається у значенні «для покарання народів».

¹⁹⁶ Звертаючись до свого народу, пророк Єремія вигукує: «Вставай, гірко ридай уночі при зміні кожної варті, виливай, як воду, серце твоє перед лицем Господа; простирай до нього руки свої, благаючи про душі немовлят твоїх, що вмирають на

– **покивати головою**¹⁹⁷: *Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались,/ Щоб там і здихали, де ви поросли!.../ І люди б не знали, що ви за орли,/ І не покивали б на вас головою* («І мертвим, і живим...»).

Також варто відзначити численність цитат із Святого Письма в епітекстовій позиції, передусім в епіграфах.

Саме система біблійних епіграфів яскраво ілюструє, що «канонічний текст був для нього [Т. Шевченка – Г.С.] загальнокультурною канвою для власної поетичної творчості»¹⁹⁸. Серед найвідоміших творів, у яких через призму винесеного в епіграф фрагмента Святого Письма моделюється зміст і оцінність, а також композиційна цілісність усього твору, варто згадати поему «Єретик», частина «Кругом неправда і неволя...» (*Камень, же его небрегоша зиждуужи, сей бысть во главу угла: от Господа бысть сей, и есть дивен во очесех наших* – Псалом 117, стих 22), «Великий льох» (*Положил еси нас (поношение) соседом нашим, подражнение и поругание суцим окрест нас. Положил еси нас в притчу во языцех, покиванию главы в людех* – Псалом 43, стихи 14, 15), «Кавказ» (*Кто даст главе моей воду, и очесем моим источник слез, и плачуся и день, и ночь о побиенных...* – Єремія, глава 9, стих 1), «І мертвим, і живим...» (*Аще кто речеть, яко люблю Бога, а брата своего ненавидить, ложь есть* – Соборне Послання Іоанна, глава 4, стих 20), «Неофіти» (*Сим глаголет Господь: сохраните суд и сотворите правду, приближибося спасение мое прийти, и милость моя открыеться* – Ісайя, глава 5(6) стих 1), «Марія» (*Радуйся, Ты бо обновила еси зачатия студно* – Акафіст пресвятій Богородиці, Ікос 10).

розпутьях усіх вулиць» (2,19). І далі: «Камені святилиць розкидано **на розпутьях усіх вулиць**». Вживається у значенні «в особливо людних місцях».

¹⁹⁷ Пор.: «Ти віддав нас на погорду сусідам нашим, на посміховище й наругу тим, хто живе навколо нас. Зробив нас притчею в народів, предметом **покивання головою** для чужоземців» (Псалом 44. 13–14). Вживається у значенні «осуд, зневага».

¹⁹⁸ Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 93.

Мікрословник, мікротезаурус цитат, які генетично походять із Святого Письма чи богослужбових текстів, однак у мовній свідомості більшості українців пов'язуються саме з мовстилием **Кобзаря**, більш ніж переконливий. Саме в його інтерпретації у національну мовну практику увійшли висловлення *адамові діти*; *сонце правди*; *радуйся, ниво неполимая*; *все упованіє моє на тебе, мій пресвітлий раю* та ін.

Початкові рядки однієї з найвідоміших Шевченкових поезій «Ісаїя. Глава 35» *Радуйся, ниво неполимая! / Радуйся, земле неповитая / Квітчастим злаком! / Розпустисть, / Рожевим кринином процвіти! / І процвітеш, позеленієш...* і смислово, і в ключових лексемах апелюють до фрагменту Книги пророка Ісаїї «Звеселиться пустиня та пуща, і радітиме степ, і зацвіте, мов троянда» (Ісаїя, 35:1) (власне, цю спорідненість виразно підкреслює і назва твору). Шевченкова формула, що постала як поетичний переспів прецедентного біблійного висловлення, з мінімальними лексикограматичними змінами відтворена та семантично й аксіологічно оновлена (знаковою є поява відтінку інтимізованості) у поезії А. Малишка «Нива»: *Радуйся, ниво моя, не полита / Стронцієм білим і жар-сльозою. / Радуйся, ниво моя, не покрита / Чорною атомною грозою*. Навіть графічно не виділена, ця цитата залишається впізнаваною, не втрачає зв'язку з прототекстом.

Так само через посередництво Шевченкового мовстилю в українській поетичній мові закріпився парафраз *адамові діти*. Генетичний зв'язок із ядерним для системи біблійних антропонімів іменем *Адам* визначає значний обсяг культурної пам'яті номінативної метафори і сприяє її інтертекстуалізації. Уперше з'явившись у поемі «Сон» (*Усі на сім світі – / І царчата, і старчата – / Адамові діти*), ця номінація повторюється як трансформована міні-цитата в ідіюстилі Б.–І. Антонича: *Адамові сини по світі розійшлися, / Здвигаючи міста і тереми для Єви*.

Із сакральною образністю генетично пов'язана знакова для індивідуальної мови Кобзаря метафора *сонце правди*. Найімовірніше,

Шевченко пам'ятав цей образ із Тропаря Різдва, в якому *Сонце правди* – це високопоетична вторинна номінація Ісуса Христа: «в ньому бо ті, що звіздам служили, від звізди навчилися поклонятися Тобі – **Сонцю правди**, і пізнавати Тебе – Схід з висоти». У цьому вимірі розгерметизовується глибинне значення похідної метафори *сини сонця правди*: *Щоб усі слав'яне/ Стали добрими братами,/ І синами сонця правди* («Єретик»).

Водночас у поезії «Заворожи мені, волхве» ця метафора має універсальніше звучання, акцентує значення «справедливість»: *Може, ще раз помолюся,/ З дітками заплачу./ Може, ще раз **сонце правди**/ Хоч крізь сон побачу*. Очевидно, саме на нього згодом спирається П. Тичина, вживаючи на означення соціальної правди, справедливості: *І ось – народи хочуть жити,/ І розвиватись, і творить./ Так хто ж їм смів заборонити/ Про **сонце правди** говорить?* (П. Тичина, «За мир»).

Образ *сонце правди* – вершинний у мовомисленні Кобзаря, коли йдеться про вербалізацію понять «правада», «справедливість». Як ментально похідні від нього лексико-граматичні варіанти сприймаються метафори *світло правди, світ правди, світоч правди*: *Встане Україна/ І розвіє тьму неволі./ **Світ правди** засвітить./ І помоляться на волі/ Невольничі діти* («Стоїть в селі Суботові»); *І засвітив любомудре,/ **Світоч правди**, волі.../ і став еси/ Іезекіїлем* («Єретик»).

Чи не найпродуктивніший інтертекстуальний розвиток в українській поетичній мові ХХ ст. мають початкові рядки поеми «Марія»: ***Все упованіє моє/ На тебе, мій пресвітлий раю,** На милосердіє твоє,/ Все упованіє моє/ На тебе, мати, возлагаю./ Святая сило всіх святих!/ Пренепорочная, благая!/ Молюся, плачу і ридую*. На тлі частотної, вже традиційної реактуалізації у функції епіграфа (наприклад, у поемі І. Драча «Чорнобильська мадонна»; у поезії Є. Маланюка) як оригінальна авторська стратегія сприймається їх шестиразовий повтор у поемі І. Калинця «Акафіст до Богородиці із Красова». Рефреновий характер і відсутність графічного виділення чи інших контекстних натяків на цитатну природу

цього фрагмента сприяє його повному семантико-стилістичному зрощенню з авторським текстом.

3.1.2.3. Цитата із світової літератури. Літературні й мовно-культурні інтереси Тараса Шевченка формувалися не тільки на романтично-народницьких, фольклорних джерелах та Біблії. Його поетичний словник, спосіб художнього мововираження не залишають сумніву у тому, що провідними культурологічними орієнтирами для поета були також твори світової та тогочасної європейської літератури. Цю особливість відзначають і сучасники Т. Шевченка (наприклад, П. Куліш¹⁹⁹), і його послідовники (О. Кониський²⁰⁰), і дослідники ХХ ст. (О.І. Білецький, І.К. Білодід, Ю. Бойко-Блохин, Ю. Барабаш, В.М. Русанівський, С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько²⁰¹). Зокрема, О.І. Білецький ще у 1939 р. уклав реєстр авторів, із творчістю яких був знайомий Т. Шевченко. У нього входять імена давньогрецьких мислителів (Геродот, Плутарх, Вергілій, Горацій, Овідій), європейських письменників (італійських – Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Дж. Бокаччо, Т. Тассо; англійських – В. Шекспір, Д. Дефо, С. Річардсон, О. Голдсміт, Р. Бернс, Дж.Г. Байрон, В. Скотт, Ч. Діккенс; французьких – Вольтер, Ф.-Р. Шатобріан, П.-Б. Беранже, В. Гюго, О. Бальзак; німецьких романтиків – Ф. Шіллер, Й.В. Гете; слов'янських – А. Міцкевич). Зокрема, за спостереженням В.М. Русанівського, «система образів, що стали вихідним пунктом багатьох творів, антична література,

¹⁹⁹ Пор.: «Пушкіна він знав напам'ять, [...] а Шекспіра везив із собою, куди б не їхав» [Куліш П. Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані придніпрянцем // Куліш П. Зібрання творів: в 2 т. – Т. 2. – С. 537].

²⁰⁰ Кониський О. Т. Шевченко в останні часи свого життя / О. Кониський // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1897. – Т. II. – С. 25.

²⁰¹ Див., наприклад: Білецький О.І. Шевченко і світова література / О. І. Білецький // Зб. АН УРСР «Пам'яті Шевченка». – К., 1939. – С. 211; Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І. К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка / Зб. статей. – К., 1964. – С. 16; Бойко Ю. Творчість Т. Шевченка на тлі західноєвропейської літератури / Ю. Бойко // Бойко Ю. Вибрані праці. – К.: Медекол, 1992. – С. 67.

європейська культура [...] увійшли в його поетичну свідомість»²⁰². І йдеться тут не тільки і не стільки про вплив європейської романтичної традиції на становлення творчого світогляду поета (а ним іноді невинно й незмірно звужують Шевченкову відкритість на сприймання, всотування тогочасних ідей), скільки про його *естетичну чутливість* до універсальних, загальнолюдських «точок пульсування» поезії на рівні тем, мотивів і способів їх ословлення. Саме в цьому вимірі пізнаємо цінність констатованих дослідниками перегуків мовотворчості **Шевченко – Шіллер** (І. Дзюба)²⁰³, **Шевченко – Верлен** (М. Рильський)²⁰⁴, **Шевченко – Гейне** (О. Колесса)²⁰⁵ тощо.

На рівні цитатності особливо виразним є зв'язок творчої манери Кобзаря із слов'янською поезією, передусім із творами О. Пушкіна та М. Лермонтова.

Із-поміж найпомітніших, акцентованих самих Кобзарем виявів «чужого слова» – рядок поезії М. Лермонтова «Когда волнуется желтеющая нива»: *Тогда смиряется души моей тревога, / Тогда расходятся морщины на челе, – / И счастье я могу постигнуть на земле, / И в небесах я вижу Бога*. Глибоко релігійна свідомість Кобзаря по-своєму відрефлексовує цей фрагмент через начебто мимовільну, але водночас дуже знакову лексичну субституцію: дієслово *вижу* у Шевченка заступає відповідник *чуєм*: *Жива / Душа поетова святая / Жива в святих своїх речах, / І ми, читая, оживаєм / І чуєм Бога в небесах* («Мені здається, я не знаю») ²⁰⁶. Так ословлюється щирість Шевченка-християнина, істинного вірянина, для якого важливіше не *бачити*, а *відчувати*. Ця трансформація не руйнує впізнаваності

²⁰² Русанівський В.М. У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 97.

²⁰³ Дзюба І. Шевченко і Шіллер: візія ідеального стану суспільства / І. Дзюба // Вікно в світ: Зарубіжна література. – 1999. – № 2. – С. 187.

²⁰⁴ Рильський М. Поетика Шевченка / М. Рильський // Наукові записки АН УРСР. – Т. II. – К., 1946. – С. 24–25.

²⁰⁵ Колесса О. Шевченко і Міцкевич / О. Колесса // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1894. – Т. III. – С. 150.

²⁰⁶ Пор. збереження цілісного прецедентного висловлення у вірші І. Світличного «Парнас»: *І що ті шмони й допит? / Не вірю в будень, побут, клопіт – / В мізерію, дрібнішу тлі. / Вирухає суетна тривога, / І в небесах я бачу Бога, / І Божє слово на землі.*

цитати, яку додатково підтримує збереження цілісності первинного версифікаційного малюнка поезії М. Лермонтова.

Так само органічно входять у мовостиль Кобзаря естетично сприйнятні йому поетичні формулювання, засвоєні з творів О. Пушкіна: *возлюбленик муз і грацій* («Розмова Книгопродавця з Поетом»), *иных уж нет, а те далече* («Євгеній Онегін»).

Загалом обидва висловлення російському поетові не належать. Перше він запозичив з епілога до комедії Аристофана «Птахи» у перекладі Й.-В. Гете, де старогрецького драматурга названо «невихованим улюбленцем грацій»²⁰⁷. Тобто у Шевченка маємо вже вторинну реактуалізацію «текст через текст», точніше «цитата через цитату»: ***Возлюбленику муз і грацій! / Ждучи тебе, я тихо плачу / І думу скорбную мою / Твоїй душі передаю*** («Неофіти»).

Афоризм Саді *иных уж нет, а те далече* О. Пушкін реактуалізує двічі, і в обох випадках підкреслює його цитатність: вживаючи його як авторизований епіграф до поеми «Бахчисарайський фонтан» та як атрибутовану цитатну аплікацію у поемі «Євгеній Онегін» (*иных уж нет, а те далече, как Сади некогда сказал*). Про те, що для Т. Шевченка протоджерелом цього висловлення стала саме творчість О. Пушкіна, свідчить трансформація метаоператора *как Сади некогда сказал* > *как Пушкин некогда сказал*. Пор.: *Правда, были деякі люди, так что ж? Одних уж нет, а те далече., Как Пушкин некогда сказал* (Лист до С. Артемовського, 15. 6. 1853 р.).

3.1.3. Шевченкові цитати в сучасній українській поетичній мові

Стверджуючи, що Шевченкова поезія ось уже більш ніж півтора століття становить «колосальне енергетичне підживлення»²⁰⁸ для творчості українських авторів і залишається невичерпним, однак часто тільки поверхово пізнаним, взятим винятково на рівні

²⁰⁷ Коваль А.П., Коптілов В.В. 1000 крилатих виразів української літературної мови: Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази / А.П. Коваль, В.В. Коптілов. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 78–79.

²⁰⁸ Забужко О. Інший формат / Оксана Забужко // Івано-Франківськ, 2003. – С. 27.

«того, що сучасність здужала взяти»²⁰⁹, джерелом інтерпретацій, дослідники тривалий час не ставили цілеспрямованого завдання простежити художньомовне, а тим паче загальномовне, загальнонародне життя Шевченкового слова. Цей вимір мовотворчості Кобзаря обмежувався слухними для свого часу, але недостатніми вже на сьогодні констатаціями, як-от: «Усі кращі українські літератори, що працювали після Кобзаря, більшою чи меншою мірою розвивали ідейно-тематичні і мовні традиції основоположника української літературної мови»²¹⁰; «шевченківські традиції набували чимраз більшої ваги в міру розвитку української літератури»²¹¹; «Тичина широко використовував образи, без яких немислима поетика Шевченка. [...] Місяць, зорі, солов'ї тополі, могили, степ – ось ті образи національного пейзажу, які увійшли в поетичне мислення раннього Тичини. [...] Це чи не найбільше стосується образу тополі...»²¹².

Необхідність глибшого, принципово нового пізнання поезії Кобзаря як джерела художньомовних інтерпретацій чітко акцентував М. Рильський. У праці «Як парость виноградної лози» він наголосив на потребі не тільки констатувати, а системно **«простежити, як по-своєму відгукуються на геніальне слово Шевченка** [виділено нами – Г.С.] Тичина, Бажан, Сосюра, Малишко та й усі українські радянські поети»²¹³.

Сьогодні наукова модель осмислення Шевченкової мови максимально орієнтована на пізнання філософії, мовно-естетичної поліфонії його творчості, її психоемоційної напруженості й

²⁰⁹ Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. – К.: Дніпро, 1997. – С. 61.

²¹⁰ Лисиченко Л.А. Из спостережень над мовними традиціями Т. Шевченка в поезії А. Малишка / Л.А. Лисиченко // Вісник Харківського університету. №7. Серія філологічна. Вип. 1. – Харків: Вид-во. Харк. ун-ту, 1965. – С. 42.

²¹¹ Пільгук І.І. Цит за: Колесник Г.М. Слово Т.Г. Шевченка у поетичній творчості М.Т. Рильського // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка. Зб. статей. – К., 1964. – С. 138.

²¹² Загайко П.К. Традиції Шевченка в поезії П.Г. Тичини / П.К. Загайко // Зб. праць 14 наук. Шевченк. конф. – К., 1966. – С. 339.

²¹³ Рильський М. Як парость виноградної лози / М. Рильський. – К., 1973. – С. 172.

понадчасовості, відкритості для різних поколінь українців²¹⁴. У зв'язку з цим вияскравлюється евристична цінність спостережень щодо життя Шевченкового слова у сучасній мові, вживання його цитат як одиниць живої, актуальної комунікації.

В.С. Калашник вважає, що зафіксовані у мові української поезії висловлення Т. Шевченка «можна розподілити щодо мотиву і характеру їх використання на дві основні частини. По-перше, це звертання до образних висловів поета у зв'язку з шевченківськими темами і мотивами, нерідко звичайне (за формою) цитування окремих відомих поетичних рядків; по-друге, це художнє освоєння поетичних образів Шевченкової творчої спадщини у зв'язку з її оцінкою та висвітленням актуальних проблем сучасності. Уведення поетичного виразу, афоризму крилатого вислову того чи іншого автора в новий поетичний контекст пов'язане значною мірою з розв'язанням творчих завдань і має свої особливості»²¹⁵. З огляду на динамічність сучасної комунікації (зокрема й художньомовної), її ущільнену асоціативність й експресивну згущеність пріоритетнішим постає саме другий аспект.

Уживання й реінтерпретація відомих, афоризованих, і менш відомих Шевченкових цитат – проблема багатовимірна. Найзагальніше ці виміри можуть бути окреслені як: а) структурно-композиційний; б) ідейно-тематичний; в) аксіологічний (зміна оцінності Шевченкових висловлень залежно від традиції слововживання, від місця, яке вони займають у словнику поетичної мови певного часового зрізу, а також від сприймання їх новими поколіннями).

3.1.3.1. Структурно-композиційні параметри Шевченкової цитати. Вивчення структурно-композиційних параметрів Шевченкових висловлень, реактуалізованих у мові української поезії ХХ ст., передбачає простеження формату їх відтворення,

²¹⁴ Єрмоленко С.Я. Філософія Шевченкової мови / С.Я. Єрмоленко // Українська мова. – 2014. № 2. – С. 3–18.

²¹⁵ Калашник В.С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду: Семантико-типологічний аспект/ В.С. Калашник. – Х.: Вища школа, 1986. – С. 138–139.

з'ясування ступеня збереження / трансформованості прецедентної лексико-семантичної і граматичної структури (цитати точні / неточні), прагматичне оцінювання позиції текстового відтворення (епітекстова / власне текстова), а також системний аналіз способів і засобів текстової атрибуції.

У текстах сучасних українських авторів активно вживаються і *точні*, й *неточні* (трансформовані, редуковані, розбудовані), а також *семантичні* (ремінісценції, аллюзії) цитати із віршів Т. Шевченка.

Точні Шевченкові цитати функціонують у двох основних форматах: *графічно виділені* (інтегровані в новий авторський текст із виділенням лапками) та *графічно не виділені* (вживаються як частина авторського висловлення без графічних позначень «чужого слова», як текстові аплікації).

Графічне виділення – найоптимальніший спосіб текстової атрибуції цитати, який проводить чітку когнітивну межу між «своїм» і Шевченковим («чужим») словом, сприяючи миттєвій упізнаності цитати уже на рівні візуального сприйняття: *Він [ступ] плинув важко, впертий і безмірний, / Мов хвилі, гнав важкоколодий лан. / Й тоді ставала майже намацальна / Тарасова метафора могутня / Про «вітру неокраєне крило»* (Є. Маланюк); *Стояла черга київська двомовна. / Ніхто не ліз до неї з плєбісцитом. / Стояла за останнім дефіцитом. / За тим одним-однісіньким «незлим і тихим словом», / Якого світ пройдеши і не знайдеши* (І. Жиленко).

Точні (графічно виділені й не виділені) цитати мають особливий стилістичний статус, оскільки часто слугують засобом *ідентифікації, маркером Шевченкової мови* у новому авторському тексті, метатексті. Передусім це висловлення, що стали афористичними, але у суспільній мовно-культурній свідомості зберігають зв'язок з іменем і творчістю Кобзаря: *То ж скільки треба в п'ятьмі днедавній / Терпіти кару, як злу негоду. / В убогій книжечці захалавній / Носить надії свого народу. / І сині гори, й Дніпрові шати, / І садок вишневий, що біля хати* (А. Малишко, «То ж скільки треба таїть любові»); *А хто так оснівав, як він, / Садок вишневий коло хати* (Д. Білоус). Такі цитатні вживання показові для поезій-присвят,

віршів, написаних до роковин поета, пор.: *Хай же промінь твоїх думок/ Поміж нами сяє./ «Огню іскра великого»/ Повік не згасе* (Леся Українка, «На роковини...»); *У досвітніх загравах – степа/ З дужим хрустом випростали крижі./ А ось поруч – усміх, ласка, мати/ І садок вишневий коло хати.* (Є. Маланюк, «Шевченко»).

Проілюстрована ідентифікаційна цитата співвідносна з уживанням Шевченкових висловлювань у жанрі рецензії, зразках літературної критики тощо: *«Отечество» у кожного раз у раз на язиці, – та тільки ж під отечеством вони (гнобителі) розуміють «нові петлиці та муштри ще новіші», а з людю сердешиного точать кров, як воду. А дрібна «братія», розуміється, не хоче й не сміє навіть забороняти їм се; «мовчить собі, витріщивши очі, як ягнята... Нехай, – каже, – може, так і треба!»* (І. Франко, «Темне царство»); *Коли Шевченко ридав, згадуючи діла незабуті дідів наших, .. Куліш попросту плює на ті діла і на всю нашу минувшість* (І. Франко, «Хуторна поезія»); *Таким він житиме, «доки сонце з неба сяє»* (М. Рильський, «Наш Гоголь»); *А наче ще недавно, во дні фельдфебеля-царя, ти в мертвій пустелі в засланні мучився* (П. Тичина, «Ожили степи, озера»); *Були попередження про «врем'я люте», було виняткове в світовій поезії пророцтво про те, як «в огні її окрадену збудять». Дарма...* (Є. Маланюк, «Від Кобзаря до нації»); *Франко – не лише наша національна гордість та наша слава, яка «не поляже, не вмере, не загине» і міцно ввійде в скарбницю досягнень культури* (О. Білецький, «Проблеми радянського франкознавства»).

Інший спосіб текстової атрибуції Шевченкової цитати – синхронне з її графічним виділенням уживання назви твору («Заповіт», «Зоре моя вечірняя...»), збірки «Кобзар» як пряма чи опосередкована вказівка на джерело цитування. Відповідні когнітивні «підказки» вживаються безпосередньо у метатексті або ж виносяться в епітекстову позицію (заголовок, епіграф, примітка тощо). Пор.: *На столику лежав «Кобзар», розкритий,/ Де саме «шелестить пожовкле листя»/ (і справді, сторінки були пожовклі/ Й притиснуті футляром від пенсне,/ Вони – під легіт – злегка*

шелестіли) (Є. Маланюк); *я стою при цьому світлі,/ Не можу істини збагнуть:/ Та ж він просив у «Заповіті»/ Незлим і тихим пом'януть* (Г. Чубач); *Вечір вишитий зірками./ Сидимо під рушниками./ Квітне вишня-подолянка./ Тітоньки у вишиванках./ Я між ними вичитую:/ «Зоре моя вечірняя...»/ Над моєю душею,/ над листком «Кобзаря»/ захід сяє вишнево./ Тиша. Вечір. Зоря.* (П. Перебийніс, «Кобзарева зоря»). Із погляду психології сприймання такі графічно виділені точні (чи мінімально трансформовані цитати) з додатковою вказівкою на джерело або / і автора – ідеальний стилістичний формат для адекватного прочитання і цитати, й метатексту загалом.

Із-поміж текстових засобів атрибуції Шевченкової цитати як «чужого слова» виокремлюємо увідні формули, які містять прямі персоніфікаційні (ім'я, прізвище) або семантично прозорі, легко прочитувані парафрастично-метафоричні вказівки на автора – як казав Тарас, оспівав Тарас, мовляв Шевченко, писав Шевченко, Шевченко прорікав, Шевченко провіщав, заповідав Відомий, напроорокував пророк та ін.: *Літній чистий день/ Над білою Полтавою світився/ І лився у розчинене вікно,/ Дзижчали бджоли, збільшуючи тишу,/ І креслили зигзаги ластівки/ У синім небі – «голубім аж чорнім»/ Мовляв Шевченко* (М. Рильський); *Я, може, не зумів сказати,/ Який в нас син, яка в нас мати,/ Що їх Шевченко прорікав/ Неперевершеними словами...* (М. Рильський); *Безтрепетні і мудрі руки/ На струни Всесвіту поклав/ Апостол правди і науки,/ Що наш Шевченко провіщав!* (М. Рильський); *Безсонна засміється підсвідомість/ І нагадає той Закон Огня,/ Що про нього заповідав Відомий: «–А коли ні, то проклинають і світ запалити»* (Є. Маланюк); *Пробачте деяку нервозність,/ Несконструйованість думок, – / Пишу по роках сліз і крові,/ Що напроорокував пророк:/ «Присплять, лукаві, і в огні/ її, окрадену збудуть!»* – / *Прогаляли великі дні/ Скалічені й маленькі люди,/ Заслинили в ганьбу і бруд/ Велику віру – й на руїнах/ Отарою мандрує люд,/ Що мав зродити Україну* (Є. Маланюк).

При належному культурному досвіді читача формат точного відтворення, посиленій текстовою чи епітекстовою атрибуцією,

сприяє миттєвій упізнаваності й максимальній прочитуваності цитати у новому тексті.

Неточні Шевченкові цитати в сучасних поетичних текстах структурно багатоманітні. Враховуючи спосіб і ступінь модифікації, розрізняємо цитати *трансформовані, редуковані та розбудовані*.

Трансформація цитати передбачає зміну її лексичного наповнення та / або граматичного ладу.

Наприклад, у поезії «Вікові зелені кручі» А. Малишко замінив знаковий для прецедентної поетичної формули *зоре моя вечірняя* епітет на протилежне за семантикою, антонімічне означення *світанкова*: *І живуть глибини слова/ Думою одною,/ Зоре ж моя світанкова,/ Палай наді мною!* Це, однак, не зруйнувало впізнаваності класичної цитати, оскільки її сприйняттеву цілісність істотно підтримує збережена форма звертання.

Так само не перешкоджає ідентифікації Шевченкового слова інверсія (*Та незмірні, непокірні сили,/ Київ наш здіймаючи з хреста,/ Кров'ю злою волю окропили,/ Як сама безсмертна правда-мста* – М. Рильський), трансформація стверджувальної форми у риторично-запитальну (*Але не скажуть автомати, – / Їх не цікавить взагалі, – / Чи буде син, чи буде мати,/ Чи будуть люди на землі?!* (Д. Павличко, «Три строфи»).

Іноді контекстна перебудова цитати є наслідком дискусійної або заперечної стратегії, яка зумовлює трансформацію прецедентного висловлення в антитекст за рахунок додавання або вилучення заперечної частки *не*. Вияви такої естетичної дискусії бачимо вже у поезії І. Франка: *І ти лукавила зо мною!/ Ах, ангельські слова твої/ Були лиш обриском брехні/ І ти лукавила зо мною!/ І нетямущому мені/ Затрули серце гризотою./ Ті ангельські слова твої.../ І ти лукавила зо мною!* (І. Франко, «Тріолет») ²¹⁶. Пор. у сучасній поетичній практиці: *Я сам від себе відрікаюсь,/ Бо серце сточує страма,/ Сльозами злими обпікаюсь,/ Караюсь, мучуся і*

²¹⁶ Пор. збереження прототекстової заперечної конструкції в іншому творі І. Франка: *Я не лукавила з тобою,/ Клянуся правдою святою!/ Я чесно думала й робила,/ Та доля нас лиха слідила./ Що щирая любов ділала,/ Вона на лихо повертала..* (І. Франко, «Я не лукавила з тобою»).

каюсь/ В провинах тих, яких нема! (Д. Павличко, «Покаянні псалми»); *Нехай роки все далі й далі йдуть,/ В річницю Кобзареву знову й знову/ Його не забуваєм пом'януть/ **Не тихим, а палким** і вдячним словом* (В. Дворецька).

Антицитації творів Т. Шевченка – одна з характерних ознак поетичної мови Ю. Тарнавського, зокрема стилістики поеми «У РА НА». Вони постають на смислово-естетичній суперечності, прямому чи опосередкованому семантичному протистоянню прецедентній семантичній моделі, що в кожному разі має свою художню мотивацію. Пор.: *качата/ (**не** хлюпочуться між осокою)/ з двома головами/ подвійними очима дивляться на світ/ (на північ)*. Заперечно-інвективний характер цитати виявляє емоційне ставлення автора до проблеми чорнобильської катастрофи як непоправно-руйнівної для України. Контрастність Шевченкового образу *хлюпочуться качаточка* й опозитивно трансформованої цитати-антитези *качата не хлюпочуться* створює «намагнічений» контекст, естетично неоднорідний з елегійною тональністю прецедентного висловлення.

Типові зразки **редукції** Шевченкової цитати до мінімального, але впізнаваного формату – *лани широкополі, реве ревучий, апостол правди, хиренна воля, на оновленій землі*. У цьому разі зазвичай реінтерпретується не повна цитата, а тільки її ядро. Це може бути одиниця будь-якого стилістичного рівня: характерна опорна лексема, домінантний образ, знакова синтаксична модель тощо. При цьому відбувається своєрідне згущення семантики в частині фрази, яка починає змістово замінювати всю прототекстову фразу єдність. Цю закономірність показово ілюструє цитатна словосполука *лани широкополі*, реактуалізацію якої спостерігаємо і в поетичному дискурсі (*Учитель каже: Скільки того лиха/ Лягло у землю чорними костями./ Реве Дніпро, й лани широкополі/ Меда ми пахнуть, колосом шумлять* – А. Малишко, «Гості»; *Дужа хвиля набігає./ Корінь явору ламає./ Але він на те байдужий./ Не схитнеться навіть, дужий.../ Бо закоханий на волі/ У лани широкополі./ В канівські веселі кручі./ В хвилі горді та ревучі* – А. Малишко,

«В теплім місяці у травні»; *На Дніпро і лани ці широкополі,/ на Вітчизну вранішньої пори/ глянути б мені хоч би тополею/ із Тарасової гори* – С. Жолоб), і в мові української художньої прози (*Ах, луки над Дінцем, над Пслом, над Ворсклю! Ах, ліси! Ах, лани широкополі! Господи! Та хто ж вигадав оце все?! .. І жінчина сила розбивається об тумани над озерами, об ліси, об лани широкополі...* – Остап Вишня, «Мисливство»; *За Наркомос у нас правлять наші вигони, наші зруби, ярки, балки, наші «лани широкополі», наше сонце золоте* – Остап Вишня, «Профос»). Як бачимо, редуковані цитати «навіть у скороченій формі здатні викликати в читача (слухача) широку гаму емоційного сприймання, розширювати семантичні зв'язки й переносити їх у новий культурно-історичний контекст»²¹⁷.

Протилежна до редукції тенденція «пристосування» цитати до нових контекстних умов – **лексико-граматична її розбудова**.

Найбільш традиційний спосіб розбудови цитати – нарощення епітетами, передусім оцінними: *Чи ж земляки вони – оті,/ що мову материнську ганять – / славетних прадідів пусті/ продажні правнуки погані?* (Г. Бевз). Таке збагачення, оновлення прецедентного висловлення авторськими епітетами не тільки показово відбиває ознаки доби творення метатексту, а й дає змогу простежити зміну сприйняття й осмислення класичних текстів у нових історико-культурних умовах.

Зафіксовано також приклади лексико-синтаксичної розбудови: *І вже бреде сліпий кобзар,/ І Гонта кличе на пожар,/ Кавказькі гори, в млу повіті,/ Рясною кровію політі,/ Чолом підводяться до хмар* (А. Малишко, «Прометей»); – *Ну, що ж, ясна проблема мовна,/ А я й не думав – ти диви! – / Тепер уява в мене повна:/ Чужого не навчилися ви./ Своє забули. Одяг клоуна/ На вас від ніг до голови.* (Д. Павличко, «Що мова? Одежина – й годі»).

Значна кількість цитувань Т. Шевченка у сучасній поезії – так звані **семантичні цитати**, які зумовлені потужним впливом

²¹⁷ Єрмоленко С.Я. Неокраєне крило Шевченкового слова / С.Я. Єрмоленко // Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – С. 61.

стилістики Кобзаря і для самого автора не завжди можуть бути відчутні. Вони повністю інтегровані у його креативну свідомість і сприймаються як «свої» одиниці мовомислення, їх уживання – спонтанне, підсвідоме і пов'язане з розгерметизуванням творчої пам'яті (В.М. Жирмунський). Зазвичай у цьому разі йдеться про перегуки, які у традиційних лінгвостилістичних термінах означаються як *ремінісценції* та *алюзії*, також про впливи на рівні ритмомелодики, фоностилістики тощо. Багато таких перегуків із Т. Шевченком Л.А. Лисиченко відзначає у мовотворчості А. Малишка²¹⁸. З-поміж авторів пізнішого періоду (наприклад, шістдесятників) семантичними референціями до мовостилю Кобзаря щільно орнаментовано твори В. Стуса, М. Вінграновського: *Паси з вас наріжуть, натешуть на гузна вам палі/ і крові наточать – упийтесь пекельним вином* (В. Стус); *І не рюмсати на поріддя, коли твій гайдамацький рід/ Ріжуть ливвами на обіддя/ Кілька сот божевільних літ* (В. Стус); *Деруть удень, здирають уночі/ І дух, і шкіру, й слъози непролиті* (М. Вінграновський).

3.1.3.2. Ідейно-тематичні параметри Шевченкових цитат.

Ідейно-тематичний діапазон висловлень Т. Шевченка, які входять в цитатний тезаурус сучасної української поетичної мови, «широкий і різноманітний як щодо охоплення об'єктів висвітлення, так і щодо їх форми, структури»²¹⁹. Рефлексії над ними виявляють найтісніший зв'язок із проблемою «теми і мотиви».

За загальним визнанням дослідників (І.К. Білодід, Г.М. Колесник, В.С. Калашник, Л.І. Мацько), одну з найбільших груп із-поміж Шевченкових цитат тематично формують цитати **соціально-політичні**. У них в естетично довершеній формі сформульовано «заклики до боротьби із царизмом, кріпосництвом, [...] віра в те,

²¹⁸ Лисиченко Л.А. Із спостережень над мовними традиціями Т. Шевченка в поезії А. Малишка / Л.А. Лисиченко // Вісник Харківського університету. №7. Серія філологічна. Вип. 1. – Харків: Вид-во. Харк. ун-ту, 1965. – С. 43.

²¹⁹ Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: 36. статей. – К., 1964. – С. 7.

що справедливий лад на землі переможе»²²⁰. Детальніший розгляд виявляє серед них моральні імперативи, заклики до активної позиції, до дії, боротьби, єдності (*поховайте та вставайте..; вражою злою кров'ю волю окропіте; обніміться, брати мої, молю вас, благаю; боріться – поборете..; треба миром, громадою обух сталить; добра не жди, не жди сподіваної волі*), формули оптимістичного оцінювання майбутнього України та її народу (*буде правда на землі..; німим отверзуться уста; врага не буде, супостата.., буде син і буде мати..; оживуть степи, озера...*). Становлячи логічно, граматично і композиційно завершені структури, вони водночас залишаються абсолютно семантично й естетично відкритими, придатними для осучаснення, для активного входження у нові мовно-літературні контексти.

Наприклад, у ядро цитатного тезаурусу української поетичної мови ХХ ст. входять кілька Шевченкових формул з архісеомою 'боротьба': *Боріться – поборете, вам Бог помагає; доборолась Україна до самого краю; треба миром, громадою обух сталить*. Остання – одна з улюблених, кількаразово реактуалізованих у поезії М. Рильського, який, за оцінкою Г.М. Колесника, чи не найчутливіше перейняв «ту високу загальну мовно-поетичну культуру, точність у вживанні слова, виразність та емоціональну його відчутність, якими характеризується вся творчість Великого Кобзаря»²²¹. Пор.: *Які шляхи, які дороги, / І скільки крові й сліз кипить, – / Та царські упадуть чертоги, / І правда кривду спопелить, / Коли навчиться люд убогий / **Громадою обух сталить*** (М. Рильський, «Зустріч у Нижньому»); *В темряві неволі / Загартував думки ясні, / Щоб потрясти прадавні ґрати, / Прозріти глибочій століть, / Щоб люд окутий закликати / **Громадою обух сталить*** (М. Рильський, «Великі друзі»); *Хоч би малесеньку хатину / Він мріяв мати над Дніпром, / Щоб у вечірнюю годину / Животворить*

²²⁰ Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: 36 статей. – К., 1964. – С. 8.

²²¹ Колесник Г.М. Слово Т.Г. Шевченка у поетичній творчості М.Т. Рильського / Г.М. Колесник // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка. 36 статей. – К., 1964. – С. 139.

своїм пером/ Народну душу, закликати/ Громадою обух сталить (М. Рильський, «На відкриття музею Шевченка»).

Духовними координатами Шевченкового особистісного, індивідуального і поетичного світу є поняття *воля, правда*.

Із словом *воля* у національній поетичній мові закріпилися і найчастіше репродукуються образно-сміслові єдності *не вмирає душа наша, не вмирає воля; не жди сподіваної волі; збудить хиренну волю*.

У тексті Т. Шевченка поняття *воля* означене епітетами *сподівана* і *хиренна*, які об'єднує архісема 'нереалізованість'. Семантика й оцінність цих епітетів, відбиваючи особливості не тільки Шевченкової індивідуальної, а й національної мовної картини світу на її часовому зрізі ХІХ ст. (насамперед романтичної), має продовження у художньомовній практиці ХХ ст.: *І я повертатися мушу/ На рідну мені Україну,/ Вселивши очищену душу/ В народжену щойно дитину./ Яка їй судилася доля,/ Не відаю я і не знаю,/ Та вірю: **сподівана воля**/ Прийде до стражденного краю* (М. Луків); *О Україно! Ти – мій біль неспинний,/ Пашисть од ран твоя смаглява спина./ В ногах утома день і ніч гуде./ **А воля та, сподівана, не йде*** (Л. Закордонець); *Розмова наша – воскресіння мертвих,/ витягування їх із небуття/ на сонечко, на цю **хиренну волю**.../ безсмертя – це коли ти імена/ озвучуєш і корчишся від болю,/ все інше – то омана і мана* (В. Базилевський).

Також особливе місце у лексико-семантичній структурі української мови та в системі національної свідомості посідають Шевченкові висловлення із словом-поняттям *правда*: *чия правда, чия кривда і чий ми діти; буде правда на землі; світ правди засвітить; слово правди понесли; нехай же серце плаче, просить святої правди на землі; за правду пресвятую статъ; за правду статъ, за правду згинуть та багато ін.*

Знаковість поняття *правда* як мовно-естетичної цінності буття, вербалізованої у мовно-поетичній практиці фольклору, романтизму, констатує О.О. Маленко²²². Зокрема, дослідниця наголошує й

²²² Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): Монографія / О.О. Маленко. – Х., 2010. – С. 262–272.

на тому, що це одна з ядерних одиниць Шевченкового індивідуального словника.

Семантика наведених вище прецедентних висловлень із лексемою *правда* умотивовує їх афористичність і продовжуваність у творчості українських поетів. Передусім це оптимістична поетична констатація *буде правда на землі* («І тут, і всюди – скрізь погано...»). Як цитату-підтвердження, з абсолютним збереженням первинної структури, семантики й оцінності, із посиленням стверджувальною часткою *так* її реактуалізує М. Рильський: *Так, буде правда на землі/ і темний брязк заліза й злата/ Заглушать вольності мечі.*

Кардинальне оновлення цього образу за канонами радянської ідеології виявляємо у П. Тичини, який наповнює ці слова іншим змістом – «братерство й дружба»²²³: *Ставайте влад за рядом ряд, нас Партія веде !/ І буде правда на землі, – братерство й дружба, дружба всіх людей* (П. Тичина, «Леніна ясна зоря»).

Тяжіння Т. Шевченка до мислення антитезами, антонімами (цю особливість Шевченкової поезики докладно описав І.К. Білодід²²⁴) умотивовує актуальність образних висловлень із поняттям *неправда*. Одне з найвідоміших – рядки поезії «Доля»: *ми не лукавили з тобою./ Ми просто йшли, у нас нема/ Зерна неправди за собою*. Афоризація цього фрагмента засвідчує рівень Шевченкового розуміння і сповідання загальнолюдських, наднаціональних морально-етичних цінностей. Укладена у довершену версифікаційну лексико-семантичну структуру, думка починає функціонувати як «модерний образ сучасної художньо-мовної практики і завдяки цьому входить до активної поетичної фразеології української мови»²²⁵: *Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить/ А люди/ Із теплим серцем, без огуди,/ Якщо заслужиш ти сама,/*

²²³ Колесник Г.М. «Нам треба голосу Тараса» / Г.М. Колесник // Культура слова. – К., 1984. – Вип. 26. – С. 12.

²²⁴ Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: 36 статей. – К., 1964. – С. 12.

²²⁵ Єрмоленко С.Я. Неокраєне крило Шевченкового слова / С.Я. Єрмоленко // Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – С. 61–62.

То понесуть тебе до бою/ І скажуть чесно:/ В ній нема зерна неправди за собою (А. Малишко, «Зростає і радуєся однині»); *Ми чесно йшли, і за собою/ Зерна неправди в нас нема! / Тож стане сміливо до бою супроти вас земля сама* (М. Рильський). Пор. у художній прозі: *І нічого не вискубли, бо у нас нема зерна неправди за собою* (М. Стельмах, «Правда і кривда»).

Розглянуті висловлення із семантичними центрами *боротьба, воля, правда / неправда* народилися як індивідуальні фразеологізми, коди світосприймання Т. Шевченка, але увійшли в українську мовну свідомість як мовні знаки національної культури, органічно застосовувані у різних життєвих ситуаціях формули національного досвіду.

Властивість цитати бути універсальною, відчуженою від прецедентного тексту вербальною формулою засвідчують висловлення про **час**, які «у Шевченка часто осмислюються в філософському плані»²²⁶: *минають дні, минають ночі, минають дні, минає літо... а літа стрілою пролітають... все йде, все минає, і краю немає*.

Загалом «схильність до філософствування з приводу минулості людського життя й вічності – це вочевидь особливість, характерна для Шевченкової духовної істоти»²²⁷. Тому природно, що поетове осмислення часу пов'язане з дієсловами *іти, минати, летіти*: *і день іде, і ніч іде; минають дні, минають ночі; Минають дні, минає літо... (Минають дні, минає літо, / Настала осінь, шелестить/ Пожовкле листя... («Невольник» // «Сліпий»), Минають дні, минає літо./ А Україна, знай, горить («Гайдамаки», частина «Гонта в Умані»)*. Пор.: *Минають дні, минають ночі, / Минає літо. Шелестить/ Пожовкле листя, гаснуть очі./ Заснули думи, серце спить.* («Минають дні, минають ночі»); *все йде, все минає, і краю немає...; А літа стрілою пролітають, забирають все добре з собою («Три літа»); Минули літа молодії.* («Минули літа молодії»).

Поети різних поколінь запозичують і засвоюють Шевченкові філософсько-поетичні висловлення, знову й знову звертаються

²²⁶ Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: Зб. статей. – К., 1964. – С. 10.

²²⁷ Мовчанок В. Час / В. Мовчанок // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 138.

до них, «щоб ствердити діалектичний закон плинності часу»²²⁸:
*Керуй на озеро спокою/ Свої шукання молоді;/ Все, що зосталось
за тобою, – / Лиш слід весельця на воді./ Минають дні, минає
літо, – / Але нащо тужить за ним?/ Прозору шклянку вицертъ
налито/ Вином, червоним і хмільним! (М. Рильський); Припухлі
розтулила ти уста./ І день іде, і ніч іде, і голо... (В. Герасим'юк).*

Глибоко філософський зміст і водночас довершена у своїй простоті формула опису плинності часу умотивовує афористичність Шевченкового висловлення *все йде, все минає, і краю немає* («Гайдамаки»), його «вростання» в українську мовну свідомість, у художню (книжну) і розмовно-побутову практику. Пор.: *Все йде, все минає і краю не має:/ Хто вчора був зверху, сьогодні спадає;/ Хто вчора сміявся, сьогодні заплаче;/ Хто вчора скакав, нині стогне, не скаче;/ Хто вчора живий був, гниє нині в труні;/ Хто вчора звався мудрим, пішов нині в дурні [...] / Все йде, все минає і краю не має:/ Що вчора померкло, сьогодні світає;/ Що вчора минуло, сьогодні надходить,/ На свіжих могилах нове життя сходить* (І. Франко, «Нове зеркало»); – *Я тебе накупаюся! – і круть за вухо. – Я тобі покажу купання... Та – все йде, все минає. Минає й материн гнів* (М. Олійник, «За красою»). За слухним спостереженням С.Я. Єрмоленко, такому цитатному, інтертекстуальному розвитку сприяють «зародки крилатості наявні в стислій лаконічній формі, що влучно, образно передає узагальнений, символічний зміст думки», завдяки чому висловлення «легко входять у нові мовно-літературні контексти, оновлюючи свій асоціативно-образний зміст»²²⁹.

Велику групу закріплених у національній мовній практиці цитат Т. Шевченка формують висловлення про *мову, слово*. Їх когнітивно-текстовий аналіз підтверджує, що «саме текстовий і підтекстовий зміст лексеми *слово* мотивує афористичну

²²⁸ Колесник Г.М. Слово Т.Г. Шевченка у поетичній творчості М.Т. Рильського / Г.М. Колесник // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка. Зб. статей. – К., 1964. – С. 140.

²²⁹ Єрмоленко С.Я. Неокраєне крило Шевченкового слова / С.Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. – К.: ІУМ НАН України, 2009. – С. 61.

функцію Шевченкових висловів. Належність їх до крилатих висловів української літературної мови ні в кого не викликає сумніву. Їх часто використовує сучасна мовно-літературна практика»²³⁰.

Впізнаваність і частотність відтворення в найрізноманітніших комунікативних ситуаціях – це не тільки умовно-формальні, а й когнітивно-прагматичні ознаки, що засвідчують афористично-цитатний статус фрагмента поезії «Подражаніє 11 Псалму» *Я на сторожі коло їх/ Поставлю слово*. Відбита у багатьох сучасних посібниках інтерпретація як «образного заклику служити художньою творчістю справі народу» не з'ясовує остаточно його внутрішньої форми, оскільки не акцентує на глибоко усвідомленому ставленні Т. Шевченка до рідної мови, до її ролі у становленні національної ідентичності й самосвідомості українського народу. Водночас, відчуваючи інтенсифіковану змістову згущеність цього висловлення, до нього часто апелюють українські поети, відтворюючи та реінтерпретуючи в різноманітних лексико-граматичних трансформаціях. Зокрема, до шевченківського розуміння слова як сторожі народу кілька разів звертається А. Малишко²³¹: *сади зростив би людям не в закові/ І серце, повне ласки і любові,/ Поставив на сторожі біля них* (А. Малишко, «Полудень віку»); *для людського щастя слово дам в сторожу* (А. Малишко).

Інтертекстуальний розвиток цитатного інваріанта *я на сторожі коло них поставлю слово* засвідчує мовотворчість українських поетів-неокласиків, шістдесятників, вісімдесятників: *А давнє слово на сторожі,/ Напівзабуте слово те,/ Як пишне дерево, зросте/ У дні співучі і погожі* (П. Филипович, «Не хижі заклики пожеж...»); *Впливай же, слово, плавом корабля!/ Виступай степами, омивайсь вітрами,/ Потрясайся бурями,*

²³⁰ Єрмоленко С.Я. Неокраєне крило Шевченкового слова / С.Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. – К.: ІУМ НАН України, 2009. – С. 60–61.

²³¹ Лисиченко Л.А. Из спостережень над мовними традиціями Т. Шевченка в поезії А. Малишка / Л.А. Лисиченко // Вісник Харківського університету. – №7. – Серія філологічна. Вип. 1. – Харків: Вид-во. Харк. ун-ту, 1965.

*громом проридай,/ Дужою сторожею владно стань над нами/
І не дай замовкнути, згинути не дай!* (М. Бажан, «Чотири оповіда-
ння про надію»); *Те слово стало на сторожі/ Рабів – не кривдників
своїх* (І. Гнатюк); *А де ж те слово, що його Тарас/ коло людей
поставив на сторожі?!* (Л. Костенко, «Зоряний інтеграл»); ...
*воля не моя – твоя, мій Боже:/ Знать треба, щоби хтось таке
робив./ Уже не – як там? – Слово на сторожі,/ А на сторожі
Слова – від рабів* (О. Забужко).

Мовно-естетична динамічність Шевченкового слова, відкритість до структурних трансформацій і семантичного прирощення зумовлюють безмежну змістову калейдоскопність, багатогранність його сприймання, осмислення і переосмислення, реінтерпретації.

3.1.3.3. Семантико-оцінна «пластичність» Шевченкової цитати. Як відомо, час помітно змінює семантику й аксіологію цитати: навіть найбільш традиційні фрагменти Шевченкових віршів при входженні у нові мовно-літературні контексти й прочитанні у специфічних соціокультурних, соціополітичних умовах та обставинах набувають кардинально нового змісту й нових конотацій.

Динамічна природа, «пластичність» Шевченкової цитати виявляється, зокрема, у тому, наскільки активно, інтенсивно те чи те висловлення живе у мові, застосовується у різноманітних комунікативних ситуаціях, змінюючи чи стійко зберігаючи при цьому прецедентне змістове наповнення й оцінність.

Серед найвиразніших аксіологізованих Шевченкових цитат, які при збереженні первинного лексичного наповнення й граматичної будови по-різному реінтерпретуються у мовистиллях авторів різних поколінь та ідеологічних уподобань – словосполука *сонце правди* («Єретик»), афоризовані висловлення *в сім'ї вольній, новій* («Заповіт»), *на оновленій землі* («І Архімед, і Галілей»).

Сонце правди. Вище вже йшлося про те, що цей образ Т. Шевченко, найімовірніше, засвоїв із сакральної мови, зокрема, міг знати його з тексту Тропаря Різдва, в якому ця словосполука вживається як метафорична парафрастична номінація Ісуса Христа. Цю

семантику, а також високу поетичну оцінність відчитуємо у рядках поеми «Єретик»: *Щоб усі слов'яни/ Стали добрими братами,/ І синами сонця правди*).

Навряд чи можливо, що П. Тичина, маючи ґрунтовну богословську освіту, не знав прецедентної семантики Шевченкової метафори. Однак, дотримуючись ідеологічних канонів радянської поезії, він вживає її у зовсім іншому змістово-оцінному вимірі – як означення соціальної правди, справедливості: *І ось – народи хочуть жити,/ І розвиватись, і творить./ Так хто ж їм смів заборонити/ Про сонце правди говорить?* (П. Тичина, «За мир»). У такій інтерпретації метафора, хоч і зберігає первинну лексико-граматичну структуру, однак втрачає смисловий зв'язок і з текстом Тропаря, і з Шевченковим текстом, а отже, не реалізується як поетична цитата.

На оновленій землі. Семантику Шевченкового епітетного образу *оновлена земля* (*І на оновленій землі/ Врага не буде, супостата...* («І Архімед, і Галілей...»)) дослідники традиційно пов'язують із пророчою вірою в покращення, оновлення світу. Тому його використання у П. Тичини для поетичної характеристики радянської дійсності, соціалістичного суспільства можна кваліфікувати як своєрідне художньо-стилістичне маніпулювання авторитетом Шевченкового слова, некоректне наповнення Шевченкового висловлення ментально чужим для нього змістом: *Ми звільнилися по слову, що дала Радянська Влада/ У Москві, у Кремлі/ Жити без пана і без гада!/ Славте мову цю/ Чудову/ На оновленій землі* (П. Тичина, «В українськiм місті Львові...»).

В сім'ї вольній, новій. Серед Шевченкових цитат і ремінісценцій особливого поширення набуло висловлення *в сім'ї вольній, новій*. Зокрема, за спостереженням Г.М. Колесника, ці слова кількаразово в різних семантико-стилістичних модифікаціях реактуалізуються у поезії М. Рильського, набуваючи особливої емоційної сили у роки Великої Вітчизняної війни та у повоєнній творчості поета²³². Пор.: *Твій голос повний пшеничний колос,/ Бо те, за що ми*

²³² Див. про це: Колесник Г.М. Слово Т.Г. Шевченка у поетичній творчості М.Т. Рильського / Г.М. Колесник // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка. 36. статей. – К., 1964. – С. 140–141.

жили й боролись, – / Твій сон щасливий, зоря твоя/ **Велика, вольна, нова сім'я** (М. Рильський); *Хіба умерти можна їй,/ В гарячій захлинутись крові,/ Коли на справедливий бій/ Зовуть і дерева в діброві/ Коли живе вона в міцній/ **Сім'ї великій, вольній, новій** (М. Рильський); *Шевченка вулиця зелена/ Нагадує його слова/ Що зійдуться землі племена – / **Сім'я велика і нова** (М. Рильський); *Наше братство розбратати – / Сил таких нема ніде!/ На грузинову могилу/ Українка цвіт кладе,/ Всю сім'ю велику й вольну/ Сонце партії веде (М. Рильський).***

Ідеологічно акцентована інтерпретація Шевченкових слів знову зазнає кардинального перегляду в українській поезії шістдесятників та авторів доби незалежності, які відновлюють первинний зміст цитати, однак по-різному моделюють загальну оцінність контекстів – і негативно (**Сім'я вже ж вольна і нова,/ Та тільки мати ледь жива** – Л. Костенко), і позитивно (**В сім'ю велику, вільну, нову/ До нас ввійшов ти на віки./ І споминають теплим словом/ Тебе дорослі й малюки** – В. Дворецька).

Як бачимо, в різночасових індивідуальних творчих системах авторів навіть найбільш традиційні фрагменти Шевченкових віршів набувають принципово різного семантико-аксіологічного звучання.

Також варто враховувати, що цитата як одиниця колективного мовного досвіду, знак етнокультури – це насамперед «мовні асоціації, викликані до життя новими явищами суспільного життя, новим баченням світу»²³³. Наприклад, у творах, присвячених проблемі чорнобильської трагедії, Шевченкові цитати стають виразниками оцінки сучасного національного буття. Пор.: *Стоїть/ в місті Чорнобилі/ саркофаг/ (домовина)/ України,/ подарунок/ її старшої сестри/ Росії (Ю. Тарнавський); в залізобетоннім садку/ гудуть/ **важкі хрущі/ атомів** (Ю. Тарнавський); *Урвалася тут історія – і раптом немає шляху/ тут людство скінчилось, змішалися із пилюгою народи,/ в радіаційному розпаді змішалися/**

²³³ Єрмоленко С.Я. Неокраєне крило Шевченкового слова / С.Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. – К.: ІУМ НАН України, 2009. – С. 62.

і мертві, і живі, і ненароджені (В. Кордун). Асоціативно-поетична пам'ять лексем *сад* (*садок*), *хрущі*, висловлень *стоїть/ в місті Чорнобилі* прозоро референціє до поезій «Стоїть в селі Суботові», «Садок вишневий коло хати», навіть незважаючи на специфічну негативну аксіологію нових авторських текстів. Це не естетична дискусія з Шевченком, а радше спроектоване через творчість Кобзаря загострено-болюче оцінювання проблем новітньої української дійсності.

Наведені цитатні апеляції до мовостилію Т. Шевченка у творах авторів ХХ ст. засвідчують здатність цитати дистанціюватися від прецедентного тексту і часово, й семантично, набувати у нових контекстах конотацій, які відповідають часові й соціокультурній, соціополітичній ситуації.

3.1.4. «Кругообіг образів» у поетичній мові Т. Шевченка: автоцитатність чи самоповтори?

В українському мовознавстві та літературознавстві явище самоповторів розглядають у взаємозв'язку з проблемами автоцитатності й найчастіше ілюструють його прикладами із мовотворчості Т. Шевченка (М.Х. Коцюбинська, Ю.О. Івакін, М. Ігнатенко). І хоч загалом різнорівневі мовно-естетичні (фоностилестичні, ритмоінтонаційні, лексико-синтаксичні, структурні, сюжетно-тематичні) перегуки двох і більше текстів одного автора систематично спостерігаємо у мовостилях Є. Маланюка, Б.-І. Антонича, Л. Костенко, М. Вінграновського, Д. Павличка, маємо визнати, що в історії української словесності Шевченкова поезія найщільніше насичена повторюваними висловленнями, словосполучками, образами, римами, які надають своєрідності й цілісності всій його мовотворчості.

Варто звернути увагу на те, що недостатня вивченість явища *Шевченкових авторських самоповторів* зумовлює несформованість відповідної термінологічної мікропарадигми, методологічну некоректність в оперуванні ключовими поняттями у давніших (1970-х років) і в новітніх мовознавчих та літературознавчих дослідженнях. Серед найчастотніших термінів і

терміносполучень – *самоповтор* (В.Ф. Ходасевич, В.В. Коптілов), *кругообіг образів* (М.Х. Коцюбинська), *варіації тих самих словосполучень, речень, рядків у різних творах* (Ю.О. Івакін), також – *автоцитата, самоцитата, авторемінісценція, автоалюзія* (С.К. Росовецький)²³⁴ тощо (ототожнення останніх із самоповтором може бути лише частковим, оскільки не кожне повторюване висловлення ідентифікується як цитата / автоцитата).

Два основні різновиди самоповторів у творчості Т. Шевченка: *лексичні* (точні або мінімально трансформовані повтори висловлень) та *ситуативні* (повторення ліричних ситуацій, сюжетних ліній тощо) відбивають фактично два галузеві підходи до аналізу цього явища – мовознавчий та літературознавчий.

На увагу заслуговують лінгвопсихологічні, лінгвокогнітивні механізми лексичних самоповторів. Чому Т. Шевченко у різні періоди своєї творчості вживає ту саму словесну формулу, повертається до неї? Частково на це питання відповідає М.Х. Коцюбинська: «Несподівана знахідка вкорінюється в свідомості (й у підсвідомості) поета, і він звертається до неї як до необхідного чинника розвитку думки, вираження емоції»²³⁵. У Шевченковій поезії такі «повернення» справді дуже органічні. Вони засвідчують природний розвиток його художнього мислення, природний плин мови, а також показову для романтизму «формульність» мовного вираження певних тем і мотивів. Наприклад, самоповтори впізнаємо у творах, «підгрунтям яких є топоси любові до України й молитви за її кращу долю»²³⁶: *Коли ми зійдемося знову,/ На сій зубоженій землі?/ Ніколи, братія, ніколи/ З Дніпра укупі не п'ємо!// Розійдемося, рознесемо/ В степи, в ліси свою недолю,/ Повіруєм ще трохи в волю,/ А потім жити почнемо/ Меж людьми як люде./ А поки те буде,/ Любіться, брати мої,/ І за неї, безталанну,/ Господа моліте*

²³⁴ Див. також: Росовецький С. Авторемінісценція / С. Росовецький // Шевченківська енциклопедія. – Т. 1. – К., 2012. – С. 118.

²³⁵ Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка: Літературно-критичний нарис / М. Коцюбинська. – К., 1990. – С. 167.

²³⁶ Ігнатенко М. Авторемінісценції у творчості Тараса Шевченка / М. Ігнатенко // Дивослово. – 2003. – №5. – С. 11.

(«Згадайте, братіє моя»); **Чи ми ще зійдемося знову?**/ Чи вже навіки розійшлись/ І слово правди і любові/ **В стени і добрі рознесли./ Смиріться, молитесь Богу/** І згадуйте один другого [...] Свою Україну любіть,/ Любіть її... Во врем'я люте,/ В остатню тяжкую минуту/ **За неї Господа молитъ** («Чи ми ще зійдемося знову»).

Як бачимо, для з'ясування лінгвокогнітивної природи Шевченкових самоповторів одним із найважливіших критеріїв є їх здатність бути *маркером певної теми чи мотиву*, що викликали в мовній свідомості поета ті самі або схожі, співзвучні висловлення. Зокрема, спостерігаємо повторювані характеристики: а) України, її історії, минулого й майбутнього, б) людини, в) часу.

Лексико-семантичні контури розглянутого вище відомого висловлення *в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій* вперше окреслені у переспіві 132 Псалма у рядках: *Отак братів благих своїх/ Господь не забуде,/ Воцариться в дому тихім,/ **В сем'ї тій великій,**/ І пошле їм добру долю/ Од віка до віка* (1845). Невдовзі (наприкінці того ж 1845 р.) Т. Шевченко пише «Заповіт», у якому цей образ збагачується епітетами *вольній, новій* і вже в такій мовно-естетичній формі входить у національну мовну свідомість, закріплюється і розвивається як цитатний вислів, як афоризм.

До тематичного різновиду самоповторів, коли мовоопис схожих ліричних ситуацій начебто «провокує» вживання тих самих або співзвучних висловлень, належить *характеристика людей*. Так, свідомо чи підсвідомо у Шевченкових поезіях різних років повторюється градаційна оцінка **чорніше чорної землі**. Цей образ фіксуємо у циклі «В казематі», точніше, у його сьомому вірші, присвяченому Миколі Костомарову. Шевченко й Костомаров були ув'язнені й перебували у III відділенні, Костомарова прийшла провідувати його мати. Її у вікно камери побачив Шевченко. Ця ситуація відтворена в таких рядках вірша: *І я згадав своє село./ Кого я там, коли покинув?/ І батько й мати в домовині.../ І жалем серце запеклось,/ Що нікому мене згадати!/ Дивлюсь, твоя, мій брате, мати,/ **Чорніше чорної землі,**/ іде, з хреста неначе знята* (1847, 19 травня, С.-Петербург). Повторюється висловлення

чорніше чорної землі в поезії «І виріс я на чужині...», яка за місцем автографа у «Малій книжці» датується серед творів 1848 р. Пор.: *Аж страх погано/ У тім хорошому селі./ Чорніше чорної землі/ Блукають люди, повсихали/ Сади зелені, погнили/ Біленькі хати, повалялись,/ Стави бур'яном поросли.*

Підкріплена власним життєвим досвідом поета індивідуальна логіка мовоопису нещасливого, сирітського дитинства умотивовує дослівне повторення в Кобзаревих творах порівняння *мов одірвалось од гіллі: А сирота її в селі,/ Її єдина дитина!/**Мов одірвалось од гіллі*** («Княжна», 1847 р.); *А ще до того, як побачу/ Малога хлопчика в селі,/ **Мов одірвалось од гіллі,**/ Одно-однісіньке під тином/ Сидить собі в старій ряднині/ Мені здається, що се я,/ Що це ж та молодість моя...* («І золотої, й дорогої...»); за місцем автографа у «Малій книжці» датується серед творів 1849 р.).

Так само в абсолютно тотожній формі (і лексичній, і граматичній) повторюється висловлення *маленьких діточок своїх: Поклала мати коло хати/ **Маленьких діточок своїх.**/ Сама заснула коло їх* («Садок вишневий коло хати»); *Замкнувши в городі кивот,/ у поле вийшли, худосилі,/ У полі бились, сиротили/ **Маленьких діточок своїх*** («Царі»). У тематично різних, несумірних за тональністю творях (перлині української пейзажної лірики і сатирично-викривальній поемі) цей мікрообраз є виразником однієї – високопоетичної, глибоко інтимної семантики. Цілком імовірно, що для лірика-Шевченка, недосяжним життєвим ідеалом для якого була родина, сімейне щастя, це інтимізоване висловлення стало ідеалізованою словесною формулою вираження емоцій, пов'язаних із дітьми.

Із лірично забарвленими характеристиками дітей дисонує тональність і оцінна семантика Шевченкової інвективи стосовно сучасників, яка постає у різних модифікаціях, однак залишається впізнаваною: ***Гриземося, мов собаки,**/ За маслак смердячий* («Неофіти»); *Кати вінчані,/ **Мов пси голодні за маслак,**/ **Гризуться знову*** («Мій Боже милий, знову лихо»); ***Мов пси, гризуться/ Брати з братами*** («О думи мої, славо злая»). Загалом ступінь трансформованості наведених порівнянь мінімальний, а самі вони

сприймаються як «відгук-варіація текстового фрагмента [...] маркованого певною своєрідністю семантики й / або стилістики»²³⁷.

Свідченням творчого саморозвитку Т. Шевченка, його постійного «діалогу з собою» є авторські словесні формули на означення *плинності часу*. Кількість таких самоповторів у Т. Шевченка значна, а самі висловлення впізнавані й часто відтворювані у сучасній мовній (художній, розмовній, публіцистичній) практиці: *все йде, все минає; минають дні, минають ночі; минають дні, минає літо; минають / минули / минулися літа молодії; мина літо, мина й друге; минув рік, минув другий*. За спостереженням М. Ігнатенка, ці фрагменти авторських лірико-філософських медитацій формують більш ніж двадцятикратний ряд²³⁸. При цьому у багатьох поезіях вони відтворюються як точні чи мінімально трансформовані формульні висловлення, пор.: *Минають дні, минають ночі, / Минає літо, шелестить / Пожовкле листя, гаснуть очі, / Заснули думи, серце спить* («Минають дні, минають ночі»); *Минають дні, минає літо / Настала осінь, шелестить / Пожовкле листя, мов убитий / Старий під хатою сидить* («Невольник»). Крім майже дослівного лексико-семантичного наповнення, у цитованих контекстах також збережено специфічний синтаксис, ритмомелодику, Шевченкові плавні семантичні й ритмоінтонаційні переходи з рядка в рядок. Пор. істотну лексико-синтаксичну розбудову згаданого фрагмента в початкових рядках частини «Гонта в Умані»: *Минають дні, минає літо, / А Україна, знай, горить, / По селах голі плачуть діти – / Батьків немає, / Шелестить пожовкле листя по діброві, / Гуляють хмари; сонце спить* («Гайдамаки», 1841). Стрижнями проілюстрованих лексичних повторів, які, незважаючи на ступінь точності чи трансформованості, залишаються впізнаваними, можна визначити поєднувані з дієсловом *минає* маркери часу (*дні, ночі, літо*) та візуально-звуковий образ *шелестить*

²³⁷ Россовецький С. Авторемінісценція / С. Россовецький // Шевченківська енциклопедія. – Т. 1. – К., 2012. – С. 118.

²³⁸ Ігнатенко М. Авторемінісценції у творчості Тараса Шевченка / М. Ігнатенко // Дивослово. – 2003. – №5. – С. 12.

пожовкле листя – теж часово маркований, і об’єктивно, й художньо узгоджений з образами *минає літо, настала осінь*.

Частотні у Кобзаревій поезії повтори, які зображують, оцінюють час у проекції на події твору, на життя ліричних героїв. Це формули часоопису *минув / минає рік, минув / минає другий; дні минули, місяці минають; мина літо, мина осінь* тощо. Пор: **Минув рік, минув другий** – / *Козака немає* («Тополя»); **Минає рік, минув другий** («Москалева криниця»); **Дні минули, місяці минають, / Мина літо. Мина осінь** («Титарівна»); **минає день неясний мій... / Все минає** («Невольник»); **Минають дні собі поволі** («Петрусь»); **Мина літо, мина й друге** («Хустина»). Такі висловлення засвідчують показову для авторового художнього мислення «схильність до філософствування з приводу минушості людського життя й вічності»²³⁹. Такі «цитатні ремінісценції, які побудовані на образі-концепті часу, в поезії Шевченка цікаві тим, що за ними чи не найкраще видно, у який спосіб відбувається типова для його художнього мислення циклізація образів за допомогою саме авторемінісценцій»²⁴⁰.

В інших, істотніше трансформованих повторах лексико-синтаксичний збіг лише частковий, натомість цілковито зберігається внутрішня форма висловлення й первинний, прецедентний зміст, пов’язаний з обставинами особистого життя поета. Пор.: **Минулися / Мої дні і ночі, / Без радості, молодії! / Так собі минули / На чужині. / Не найшлося з ким серцем ділитись. / А тепер не маю навіть / З ким поговорити!** («Заросли шляхи тернами»); **Минулися молодії / Веселії літа, / Немає з ким остиглого / Серденька нагріти. / Нема кому зострінити, / Затопити хату...** («Не хочу я женитися»); **Минають літа молодії, / Минула доля, а надія / В неволі знову за своє, / Зо мною знову лихо діє / І серцю жалю завдає** («А.О. Козачковському»).

²³⁹ Мовчанок В. Час / В. Мовчанок // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 138.

²⁴⁰ Ігнатенко М. Авторемінісценції у творчості Тараса Шевченка / М. Ігнатенко // Дивослово. – 2003. – №5. – С. 12.

Окрім розглянутих *власне авторських самоповторів*, у поезії Кобзаря спостерігаємо також неодноразове вживання фольклорних і народнорозмовних формул – фразеологічних, пісенних, розмовно-побутових. Пор.: *А журавлі летять собі/ Додому ключами./ Плаче козак – шляхи биті/ Заросли тернами* («Думка. Тече вода в синє море...»); *Заросли шляхи тернами/ На тую країну./ Мабуть, я її навіки./ Навіки покинув* («Заросли шляхи тернами»); *І стежечка, де ти ходила,/ Колючим терном поросла* («Не кидай матері, казали»). Пор. *Веселі здалека палати,/ Бодай ви терном поросли* («Княжна»).

Також кількаразово звертається Т. Шевченко до фольклорно маркованого зачину у *неділю вранці-рано*: *У неділю вранці-рано/ Синє море грало,/ Товариство кошового/ На раді прохало./ Благослови, отамане,/ Байдаки спускати,/ Та за Тендер погуляти,/ Турка пошукати* («Дума»); у *неділю вранці-рано/ Поле крилося туманом/ У тумані, на могилі,/ Як тополя, похилилась...* («Наймичка»). Збігаючись за структурною (ініціальною, початковою) позицією із народною піснею, такі контексти підкреслюють глибинну закоріненість Шевченкових повторів у народній поетиці, на чому неодноразово наголошують дослідники (П.Д. Тимошенко, І.К. Білодід, М.Х. Коцюбинська, В.М. Русанівський, С.Я. Єрмоленко).

Повторюються у Шевченкових віршах також розмовно марковані образи, конструкції, природні для його мововираження: *Взяла та в школу хлопця одвела* («Марія»); *Ти взяла мене маленького за руку/ І в школу хлопця одвела* («Доля»); *Одним-однісінький, бувало,/ Сидить собі у бур'яні/ Та клепку теше* («Марія»); *Хрестами/ І везерунками з квітками/ Кругом листочки обведу/ Та й списую Сквороду/ Та сам собі у бур'яні/ Щоб не почув хто, не побачив/ Виспівую та плачу* («А.О. Козачковському»). Розмовну тональність зумовлює характерне для народної мови ситуативне і структурне злиття частки *собі* з повнозначними частинами мови, з контекстом.

Природа самоповторів у Шевченкових текстах різна. В одних віршах це пов'язані з вербалізацією певних тем і мотивів когнітивні домінанти, які відбивають «психологічну особливість Шевченка-митця: потребу безнастанно повертатися до одного

й того ж мотиву, щоб дати вихід болючій думці, яка переслідує його»²⁴¹. В інших творах це формульні висловлення, *locus communis*, пов'язані з традиціями поетики романтизму або ж із фольклорним і народнорозмовним струменями, що живили його мовотворчість.

* * *

Дослідження цитатності Шевченкової поетичної мови – проблема багатогранна й актуальна. Передусім тому, що дає змогу по-новому оцінити роль Шевченка не тільки як мовотворця, а й націєтворця, що через мову виформовував українську ідентичність, «переісточував» свідомість малого українця у високу національно-державну свідомість. Цьому сприяло й сьогодні сприяє його довершене у формі і в змісті слово, що, живучи понад часом і понад історичними умовами, щоразу сприймається як актуальне, «написане наче сьогодні». Залишаючись закоріненими у силовому, мовно-естетичному полі Шевченкової поетики, ці слова водночас дуже легко, пластично входять у найсучасніші, жанрово й стильово найрізноманітніші контексти й комунікативні ситуації.

Рефлексії над мовою Шевченкових віршів, з одного боку, допомагають ще раз акцентувати провідні культурологічні стрижні індивідуальної креативної свідомості поета (фольклор, Біблія, українська та світова література), а з другого – по-новому ви-яскравлюють ментальну відкритість «Кобзаря» для сприйняття новими й новими поколіннями, а отже, умотивовують безперервність звертання українських авторів до мовотворчості Кобзаря. Незалежно від того, в якій історичній епосі чи художньо-естетичній парадигмі (класичній, модерній, авангардній, соцреалістичній чи постмодерній) реактуалізовані Шевченкові цитати, вони засвідчують загальну закономірність: його поезія активно присутня у креативному просторі українських авторів і в мові наших сучасників.

²⁴¹ Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка: Літературно-критичний нарис / М. Коцюбинська. – К., 1990. – С. 149.

3.2. НЕОЛОГІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

*...Моє слово тихо-сумне,
Богобоязливе,
Згадається...*

Т. ШЕВЧЕНКО

3.2.1. Лексичні новотвори у словниках мови Т. Шевченка

У царині вітчизняного словництва сформовано окрему га-лузь – шевченківську лексикографію, представлену різножанровими словниками мови письменника. Проаналізуємо особливості фіксації неологічної лексики Т.Г. Шевченка в різноманітних лексикографічних джерелах.

На початку ХХ ст. здійснювалися поодинокі спроби опису словникового багатства творів Т.Г. Шевченка. Це «Словничок Шевченківської мови» Н. Малечі²⁴², виданий 1916 р. в м. Миколаєві. Звісно, АЛН не були предметом спеціального наукового опису в цьому джерелі. Однак чи не вперше мова творів Т. Шевченка стала об'єктом системного лексикографічного опису.

Із 50-х рр. ХХ ст. починає активно розвиватися *шевченківська лексикографія*. Систематизацію одиниць ідіолекту письменника започатковано довіднику філологічного типу «Шевченкова лексика: Словопоказчик до поезій Т.Г. Шевченка» В.С. Ващенко та П.О. Петрової (К., 1951)²⁴³. Як зауважили укладачі, такий довідник «потрібний як при вивченні мови Т.Г. Шевченка, так і взагалі сучасної української мови, її історії та основного словникового

²⁴² Малеча Н. Словничок Шевченківської мови / [уклад. Нестор Літописець [Н. Малеча]. – Миколаїв, 1916. – 66 с.

²⁴³ Це був перший словник Шевченкового ідіолекту, який не зазнав жорсткої офіційної критики й тривалий час фахівці використовували його як довідкове джерело. Утім, історія підготовки словника мови Т.Г. Шевченка сягає 20-х років ХХ ст., коли над цим науковим проектом під очільництвом О. Синявського активно працювали вчені в Київській філії Інституту Т. Шевченка (див.: Гриценко П. Призабута сторінка лексикографічної Шевченкіани / П. Гриценко // Українська мова. – 2014. – № 3 (51). – С. 3–11).

фонду. Він також може бути використаний з практичними і теоретичними завданнями кожним працівником слова: письменником, вчителем, студентом і ін... Але особливо потрібна і навіть необхідна праця такого роду для наукового робітника-філолога» [ШЕВЧЕНКО-51, с. 3].

У словопоказчику зазначено частоту функціонування кожного слова в поезіях Т. Шевченка; указано, в якому творі вперше використано кожне зареєстроване слово. Тлумачення значення слів, а також граматичної та стилістичної характеристики їх не подано. Цим, на думку укладачів, «запобігається нав'язування якихось готових або суб'єктивних тлумачень слова. Деякі необхідні пояснення припускаються лише в окремих виняткових випадках, щоб не сплутати омонімних явищ тощо» [ШЕВЧЕНКО-51, с. 4]. Принцип подання слів за алфавітом у традиційній початковій формі порушено тільки тоді, коли слово не має нормативної початкової форми.

У позначках фіксується місце вживання слова за такими даними: том видання (словопоказчик укладено за першими двома томами найповнішого на той час десятитомного видання творів Т. Шевченка (К.: Вид-во АН УРСР, 1939)) – римська цифра, сторінка й рядок поезії – арабські цифри. Біля кожного реєстрового слова в дужках – цифра, яка позначає кількість уживання слова в основних текстах поезій Т.Г. Шевченка (праця містить дві частини: Основний словопоказчик – до основних текстів поезій – та Додатковий словопоказчик – до інших варіантів та редакцій поезій), як-от (для прикладу наводимо АЛН): *широкополий* (1), I, 354, 5; *протиї-воли* (1), II, 391; *сніговерхий* II, 463; *сніго-квіт* I, 523 [ШЕВЧЕНКО-51, с. 93, 104, 105].

У реєстрі довідника, як бачимо, наявні АЛН, однак вони не систематизовані, оскільки укладачі не ставили завданням фіксацію та опис саме неологічної лексики. Відтак робити висновки про шевченківську авторську неологію можна тільки після аналізу цих слів у текстах.

На початку 60-х років за кордоном з'явилася перша фундаментальна праця в царині письменницької лексикографії –

«Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» І. Огієнка [ШЕВЧЕНКО-61]. Словникові статті містили граматичні й стилістичні кваліфікації вживаних Шевченком лексем та словоформ, відповідний ілюстративний матеріал.

Словник відкриває дослідження особливостей мови творів Т.Г. Шевченка²⁴⁴. Автор характеризує її народність, релігійний стиль, багату синоніміку, образність, насиченість фольклоризмами, іншомовними вкрапленнями та ін. І. Огієнко аналізує також новотвори Т. Шевченка, пояснюючи їхню появу тим, що поетові «живих слів виразно бракувало, і він уже пробував складати *новотвори*, як сам творець літературної мови»²⁴⁵. До аналізу дослідник залучає такі АЛН, як *широкопільий*, *крутоберегий* (у реєстрі словника відсутні), *недвіга* (у значенні «інертна людина»²⁴⁶), *одіна* (у значенні «самотність»), *недóсвіт* («ранній мороз»)²⁴⁷, *співа* («співання, спів»), *усóда*. Високо оцінюючи АЛН, автор водночас зауважує: «Звичайно, є в Шевченковій мові і маловдалі новотвори, які в ужиток не пішли, напр. слово «зрище»: Уловлять, і судить не будуть: в кайдани туго окують, в село на зрище приведуть... Новотвір цей складений на взір рос. зрелище, по наших словниках його нема»²⁴⁸. Підсумовуючи короткий огляд словотворчої практики

²⁴⁴ *Митрополит Іларіон*. Шевченко як творець української літературної мови / Митрополит Іларіон // Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – С. 5–34.

²⁴⁵ *Митрополит Іларіон*. Шевченко як творець української літературної мови / Митрополит Іларіон // Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – С. 27.

²⁴⁶ У СУМ слово має ремарку «*діал.*», деякі дослідники доводять, що для Т.Г. Шевченка воно було народнорозмовним (див.: *Січкара С.А.* Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / С.А. Січкара; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. – К., 2003. – С. 16).

²⁴⁷ І. Огієнко зауважує щодо цього АЛН: «Може це малознане слово взятє і з мови народньої, але його, незнане, вдало підхопив Шевченко» [ШЕВЧЕНКО-61, с. 28]. С.А. Січкара вважає, що це слово багатьма фахівцями кваліфікується як діалектне, але за результатами аналізу лексикографічних джерел встановлено, що воно належить до загальноновживаних (див.: *Січкара С.А.* Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / С.А. Січкара; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. – К., 2003).

²⁴⁸ *Митрополит Іларіон*. Шевченко як творець української літературної мови / Митрополит Іларіон // Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник

Кобзаря, учений зазначає: «Про Шевченкові новотвори можна щиро сказати: жаль, що він дав їх так мало!»²⁴⁹.

У передмові І. Огієнко обґрунтовує актуальність словника для наукового та практичного вжитку («Шевченкова мова – високо цінне джерело для вивчення української мови, і я це джерело подаю тут усім бажаним, – і мовознавцям, і ширшій громаді, і плекаю щиро надію, що цей мій Словник багатьом стане в допомозі»), формулює основну мету й завдання словника («...я щиро прагну, щоб ця праця ширше пішла серед українського народу й допомогла розростові української літературної мови, бо цього завжди прагнув і великий наш Кобзар» [ШЕВЧЕНКО-61, с. 39, 41]).

Структурні компоненти словникових статей такі: реєстрове слово, граматична кваліфікація (укладач подає систему відповідних скорочень – позначок роду, числа, відмінка), стилістична кваліфікація описуваної одиниці (передбачено фіксацію таких особливостей лексем, як архаїчність, відповідність / невідповідність тогочасній літературній нормі, походження – російське, старослов'янське, церковнослов'янське чи сучасне українське); тлумачення значення одиниці (не всюди), паспортизація. Подана у словнику й інформація хронологічного характеру, але не шляхом фіксації дати вживання слова у тексті твору, а дещо іншим способом: «Щоб орієнтуватися в часі написання окремих творів Шевченкового «Кобзаря», подаємо...їхню хронологію, – посторінково...» [ШЕВЧЕНКО-61, с. 40]. Наведемо приклади словникових статей, присвячених описові новотворів:

Недві́га – інертна людина. Сліпа була єси, незряца, недві́га серцем; спала день, і спала ніч 577. Див. ст. 28 [ШЕВЧЕНКО-61, с. 40] (Тут і далі в ілюстраціях подано наголоси, зафіксовані в ШЕВЧЕНКО-61);

Оди́на – самотність. Води́ ні-самотині [підкреслення наше. – Г.В.] в садочку буду спочивати 567 [ШЕВЧЕНКО-61, с. 154];

Шевченкової мови. – Вінніпер, 1961. – С. 28–29.

²⁴⁹ *Митрополит Лларіон*. Шевченко як творець української літературної мови / Митрополит Лларіон // Митрополит Лларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпер, 1961. – С. 28–29.

Співа. Тепер йому, мабуть, не до неї, не до співи 120. Це Шевченків новотвір [підкреслення наше. – Г.В.], див. ст. 28 [ШЕВЧЕНКО-61, с. 212];

Широкополий – просторий, зложений з широких піль (звичайно селянські кріпацькі поля були вузьенькі). Щоб лани широкополі /.../ було видно, було чути, як реве ревучий 269. Пор. І в багрянлиці довгополій ходив 570, але тут від «довга поля» [ШЕВЧЕНКО-61, с. 249]²⁵⁰.

Словник у деяких аспектах не відповідає усталеним на час його публікації традиціям лексикографічного опису одиниць. Так, лексеми зазвичай фіксуються в початкових формах, тоді як у реєстрі словника подано словоформи, уживані Т.Г. Шевченком у відповідних контекстах. Однак такий підхід сам укладач порушує: у деяких випадках усе таки подано початкову форму слова, як-от у статті **Широкополий**.

За традицією не описуються в ролі самостійних слів складники юкстапозитів, у словнику це «неписане правило» порушується (див. наведену вище статтю **Одина**; утім, у «Словнику мови Шевченка» перший компонент юкстапозита *тихолюбець-святий* у реєстрі теж фіксується як самостійна одиниця [ШЕВЧЕНКО-64, т. 2, с. 329]; приклад статті див. нижче).

²⁵⁰ По-іншому трактує зміст цього новотвору С.Я. Єрмоленко, зауважуючи, що епітет *широкополі* традиційно пов'язується зі стилістичною фігурою тавтології. Так, І. Огієнко вважає слово новотвором, що має і поетичний, і глибоко соціальний зміст (див. наведене вище тлумачення). «Звичайно, не варто сумніватися в тому, що поет уявляв широкі лани, а не смуги, латки полів. Однак внутрішня форма епітета вмотивована зовсім іншим словосполученням, асоціативні зв'язки в якому справді оригінальні, незвичні, далекі від семантичної тавтології *поля – лани*. Йдеться про просторовий образ *широкі поли ланів*, в якому іменник *поли* не випадковий. Згадаймо його вживання в іншому тексті ... Шевченка: «*За сонцем хмаронька пливе Червоні поли розстилає [...]*». На підтвердження саме такого прочитання Шевченкового епітета наведемо словосполучення *розстилати поли* і *розстилаються (стеляться) поля*. Враховуючи сказане, по-іншому трактуємо авторський неологізм *широкополі лани*, тобто бачимо новаторство тут у глибинній внутрішній формі складного прикметника, що мотивується системою образів – побутових реалій, до яких був дуже чуливий поет» (див.: Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд : [монографія] / С.Я. Єрмоленко. – К. : НДІ, 2007. – С. 361–362).

Не в усіх статтях уніфіковано (зокрема з погляду пунктуації) опис одиниці (пор. наведені вище статті: в одних після реєстрового слова стоїть тире, в інших – ні).

Авторський коментар щодо okazіональності слова подано не в усіх статтях, пор., статті **Недвіґа**, **Широкопóлий** і **Спíва**.

Не всі статті містять тлумачення авторського новотвору.

Зауважимо, що «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» І. Огієнко створював насамперед для того, щоб подати широкий матеріал для вивчення мови творів Т. Г. Шевченка загалом і для вивчення сучасної української літературної мови зокрема. Відтак спеціального акценту на лексикографічному описі авторської лексики укладач, зрозуміло, не робив. Утім, незважаючи на окремі недоліки лексикографічної інтерпретації АЛН, зазначена праця заклала теоретично-практичні підвалини словникової фіксації АЛН та їхнього всебічного дослідження. «Гідно поцінуюючи це високовартісне видання /.../ Яр Славутич назвав його «золотою короною шевченкознавства»²⁵¹.

У 1964 р. опубліковано перше академічне видання словника мови письменника – двотомний «Словник мови Шевченка» (1964), основним завданням якого була фіксація багатства лексики поета та різноманітних засобів її використання. Словник повинен був задовольнити широкі запити філологічної науки. Водночас він не був вузько філологічним, оскільки подані в ньому матеріали могли бути використані (власне, і досі використовуються) «при розв’язанні різноманітних наукових та практичних завдань в усіх ділянках гуманітарної освіти. Тому Словник набуває великої ваги в розвитку української культури. Основне ж його завдання – полегшувати пізнання всієї творчої спадщини Шевченка» [ШЕВЧЕНКО-64, с. V]. Така проблематика дослідження творчості письменника на початку 60-х рр. ХХ ст. набула великої наукової та громадської ваги. Обґрунтовуючи теоретичне й практичне значення словника, фахівці зазначали: словник збагачує

²⁵¹ Тимошик М.С. Канадська шевченкіана митрополита Іларіона / М.С. Тимошик // Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / [упоряд., авт. передмови і коментарів Тимошик М.С.]. – К. : Наша культура і наука, 2003. – С. 16.

шевченкознавство новими даними; матеріали джерела дають дослідникам потрібні факти для розв'язання актуальних літературознавчих та лінгвістичних проблем; словник містить матеріали, «яких не можна знайти у жодному зі створених досі загальномовних словників чи якихось посібників, де висвітлюється творчість поета»; словник «допоможе зрозуміти мову як форму художньої літератури, як її будівельний матеріал. Він створить міцну базу для всебічного освітлення Шевченкового слова»²⁵². Отже, актуальність створення фундаментальної лексикографічної праці такого типу була (і досі залишається) безсумнівною.

Важливо, що словник «подає всебічну характеристику кожного Шевченкового слова в його семантичних і формальних виявах та всього того, що пов'язане зі словом, з функціонуванням його в поетичному контексті. А в слові відображені краса і сила Шевченкових поезій, велич його думки, складність творчої лабораторії» [ШЕВЧЕНКО-64, с. V, XII]. До основного реєстру увійшла лексика творів поета, написаних українською мовою. Словник фіксує та пояснює всі значення і значеннєві відтінки лексем, характеризує їхні стилістичні особливості²⁵³, подає граматичну характеристику реєстрових слів у всіх виявлених формах і варіантах, фіксує кількість випадків їх уживання, наводить цитати-ілюстрації з творів Т.Г. Шевченка. І хоч словник за своєю природою є лише довідником і матеріали його статей не можуть переростати в явища науково-дослідницького порядку або містити висновки чи узагальнення, у зареєстрованих та систематизованих у певній послідовності фактах, за слушним зауваженням В.С. Ващенко, «уже закладені всі можливості для подальшої наукової діяльності, передбаченої шевченкознавством і навіть суміжними науками. От чому в словнику реєструються різноманітні варіанти слів, які лишилися поза літературною нормою, зокрема винесені поетом з живої народної

²⁵² Ващенко В.С. Словник мови Шевченка / В.С. Ващенко // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка : зб. статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 21.

²⁵³ Черторижська Т.К. Словник мови творів Т.Г. Шевченка / Т.К. Черторижська // Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй. – К., 1964. – С. 42–46.

мови фонетичні чи морфологічні видозміни»²⁵⁴. Зафіксовані в словнику й АЛН поета, переважній більшості яких, за спостереженням М.А. Жовтобрюха, властиве виразне стилістичне забарвлення²⁵⁵.

Словникові статті мають такі основні структурні елементи: реєстрове слово, семантико-стилістичний довідник, ілюстративний матеріал (контекстуальне оточення новотвору), граматичний довідник та показчик слововживання (зокрема, подається вказівка на частотність уживання описуваної одиниці), адреса – покликання на твори²⁵⁶. В окремих випадках словникові статті, у яких описуються АЛН, містять такі компоненти:

1) стилістичні позначки, напр.: «**ЮБКОБОРЕЦЬ** (1). *Ірон.* І Хомяков, Русі ревнитель, Москви, отечества любитель, О **юбкоборцеві** восплач. П.340.7.» [ШЕВЧЕНКО-64, т. 2, с. 444];

2) граматичні позначки (див., напр., подану нижче статтю **ТИХОЛЮБЕЦЬ**);

3) фіксація авторських варіантів лексичної одиниці: «**СНІГОЦВІТ** (1), **СНІГО-КВИТ** (1). А дівчата заквічались [Така словоформа подана в словнику. – Г.В.] І почали звати Лілеєю **снігоцвітом** І 356.73. І дівчата заквічались І почали звати Лелеєю [Словоформи *Лілеєю та Лелеєю* подано в словнику. – Г.В.] **снігоквітом** І 528.В» [ШЕВЧЕНКО-64, т. 2, с. 272];

4) фіксація в ролі самостійних одиниць складових компонентів юкстапозитів (як і в ШЕВЧЕНКО-61), напр.: «**ТИХОЛЮБЕЦЬ** (1). *У прикл. спол.* **тихолюбець-с** в я т и й. **Тихолюбцям-с** в я т и м, Творче неба й землі!.. Рай небесний пошли. П. 334.47.» [ШЕВЧЕНКО-64, т. 2, с. 329];

5) з інформативною метою використовуються різні шрифти (курсив), розрядка (див. подану вище статтю до слова **ТИХОЛЮБЕЦЬ**).

²⁵⁴ Ващенко В.С. Словник мови Шевченка / В.С. Ващенко // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка : зб. статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 23.

²⁵⁵ Жовтобрюх М.А. Неологізми / М.А. Жовтобрюх // Шевченківський словник : [у 2 т.]. – К., 1978. – Т. 2. – 1978. – С. 44.

²⁵⁶ «Лексичний матеріал наведено за виданням: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у десяти томах. Друге, доповнене і виправлене видання. Вид-во Академії наук УРСР, К., 1949 – 1963» [ШЕВЧЕНКО-64, т. 1, с. XII].

На відміну від прийнятих у словнику позначок стосовно стилістичного вживання слова – *Образн., Ірон., Жарт., Вульг., Нар.-поет., Повт., Зверт.* тощо. [ШЕВЧЕНКО-64, т. 1, с. XV], АЛН не мають спеціальної ремарки.

Словник розкриває семантичну місткість кожного слова. Збагачення поетом семантики загальнономовних одиниць новими семемами (і відповідна їхня лексикографічна фіксація) слугувало потужним стимулом для дослідження лексико-семантичних інновацій Т. Г. Шевченка. «Якщо нас цікавлять не поодинокі факти, а зведення їх, ціла система, – зауважив В.С. Ващенко, – то за допомогою словника їх легко класифікувати, зіставляти, пов'язувати й розмежовувати»²⁵⁷. Це стосується й перспектив дослідження Шевченкових АЛН, зафіксованих у словнику, – новотворів, чимало з яких поповнили склад української літературної мови.

Аналіз зафіксованих у словнику фонетичних і морфологічних модифікацій слів дає на конкретних прикладах виявити тісний зв'язок мови творів Т.Г. Шевченка з усною народною творчістю, з'ясувати роль мовної практики поета в історії національної мови.

Фахівці високо оцінили словник²⁵⁸, який започаткував науковий лексикографічний опис слововживання окремого письменника й окреслив перспективи розвитку української письменницької лексикографії. Принагідно зауважимо, що сьогодні українське словництво поповнило ще одне фундаментальне дослідження лексики поета, – чотиритомний конкорданс поетичних творів Т.Г. Шевченка [ШЕВЧЕНКО-01] (аналіз праці див. далі).

²⁵⁷ Ващенко В.С. Словник мови Шевченка / В.С. Ващенко // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка : зб. статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 24.

²⁵⁸ Григорьев В.П. Поэт и слово. Опыт словаря / В.П. Григорьев. – М. : Наука, 1973. – С. 18; Карпенко М.А. «Словник мови Шевченка» и «Словарь русских произведений Шевченко» как обобщающий лексикологический источник / М.А. Карпенко // Русское языкознание : Междуведомств. науч. сборник. – К., 1989. – Вып. 18. – С. 11–18; Ковалев В.П. «Словник мови Шевченка» в двох томах. К. : Наук. думка, 1964 [рецензія] / В.П. Ковалев // Вопросы языкознания. – 1966. – № 1. – С. 129–133; Ковтун Л.С. Академічні словники Т.Г. Шевченка / Л.С. Ковтун // Мовознавство. – 1989. – № 2. – С. 68–70; Паламарчук Л.С. Лексикографія / Л.С. Паламарчук // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія ; за заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1973. – С. 315.

Важливе місце в шевченківській лексикографії посідає систематичний алфавітний покажчик «Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка» В.С. Ващенко (Дніпропетровськ, 1982). Спостереження над специфікою та еволюцією Шевченкового епітета В.С. Ващенко опублікував ще 1963 р. у монографії «Мова Тараса Шевченка», де простежив взаємодію в творчості Т. Шевченка епітетів двох типів – фольклорних, характерних для першого етапу творчості поета, – і тих, що «виходили з поетичної сили Шевченкового генія»²⁵⁹.

Покажчик є довідником, у якому зафіксовано епітетні одиниці (без коментарів та ілюстрацій). За словником-покажчиком «можна простежити слова з Шевченкових поезій, які пояснені епітетами, епітетні одиниці, а також випадки функціонування кожної епітетної одиниці у відповідних контекстах»²⁶⁰. З-поміж епітетів користувач знаходить ад'єктивні АЛН на зразок *тихосумний*, *хитрошитий* та ін. [ШЕВЧЕНКО-82, с. 70, 71]. Аналізований словник збагатив та урізноманітнив реєстр спеціальних досліджень у галузі шевченківської лексикографії.

Оригінальною працею в галузі шевченківського словництва став словник «Поетичне слово Кобзаря: Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій» І.І. Меншикова та Н.В. Підмогильної (Дніпропетровськ, 1993). Словник побудований на матеріалі поетичних творів Т. Шевченка і є «першою в Україні спробою лексикографічних розробок такого роду. Немає, очевидно, відповідного аналога і в світовій практиці шевченкознавства» [ШЕВЧЕНКО-93, с. 3]. Ще в 60-ті роки на перспективу системного дослідження художніх засобів у лексиконі Т.Г. Шевченка вказував В.С. Ващенко. Дослідник, аналізуючи особливості «Словника мови Шевченка», зауважував, що «за словником можна простежити функціонування художніх засобів, групуючи їх як за прийнятими позначками, так і за певними комплексами, що в'яжуться навколо окремих слів». Так,

²⁵⁹ Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка / В.С. Ващенко. – Харків : Вид-во ХДУ, 1963. – С. 88.

²⁶⁰ Ващенко В.С. Передмова / В.С. Ващенко // Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка : словопокажчик. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1982. – С. 6.

наприклад, зі словом *пан* пов'язані епітети *препоганий, усатий, товстий, багатий, пузатий* та ін. (усього подано 17 епітетів)²⁶¹.

Укладачі словника, обгрунтовуючи актуальність об'єкта лексикографічного опису, зазначають: «Набір епітетів не просто поетизує якесь явище або пов'язане з ним поняття, але й часто формує ставлення до цього явища або поняття спочатку в свідомості митця, а відтак і в читача. /.../ Загальний зв'язок між особливостями світовідчуття поета і комплексом побудованих ним словесних ланцюжків, безумовно, існує, що і відображено в запропонованому словнику» [ШЕВЧЕНКО-93, с. 4–5].

Названий словник є своєрідним продовженням покажчика «Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка» В.С. Ващенко [ШЕВЧЕНКО-82], однак відрізняється від нього багатоаспектністю лексикографічного опису матеріалу. У реєстрах словника зафіксовані (з урахуванням викладених вище зауваг) й АЛН Т. Шевченка, напр.: 827. СВЯТОПОМАЗАНА – чуприна [191]; 831. СЕМИП'ЯДЕННИЙ – самопал [101]; 838. СИНЄМУНДИРИЙ – часовий [11]; 880. ТИСЯЧОГЛАВИЙ – собор [32]; 881. ТИХОСУМНА – розмова [163]²⁶²; 887. ТРИБРАТНЯ – могила [161] [ШЕВЧЕНКО-93, с. 98, 99] та ін.

Словник продемонстрував комплексний підхід до лексикографічної фіксації атрибутивних конструкцій. У перспективі шевченківської лексикографії – створення словників метафор, перифраз та ін.

На початку ХХІ ст. шевченківську лексикографію поповнила фундаментальна праця, здійснена за допомогою сучасних комп'ютерних технологій, – словник «Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка» [ШЕВЧЕНКО-2001]. Укладачі О. Ільницький та Ю. Гавриш зауважують: «Ці чотири томи – це перша конкорданція в українському літературознавстві. Вона точно відмічає, де в «Кобзарі», і в яких текстуальних обставинах появляється

²⁶¹ Ващенко В.С. Словник мови Шевченка / В.С. Ващенко // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка : зб. статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 28.

²⁶² У реєстрі відсутній варіант цього прикметника, ужитий Т.Г. Шевченком, – *тихосумна (тихосумний)* [ШЕВЧЕНКО-64, т. 2, с. 329].

кожна вжита Шевченком словоформа, як українська, так і російська. ... Це дослідження є найбільш вичерпним і найдокладнішим показником будь-якого поетичного корпусу українського автора» [ШЕВЧЕНКО-2001, с. XIX]. Словник реєструє 18 401 лексичну одиницю поетичного лексикону письменника й подає всі випадки (83 731) їхнього вживання. Творчість Т. Г. Шевченка, як зауважують укладачі, безперечно, заслуговує бути об'єктом першого конкордансу в українській літературі та – відповідно – у письменницькій лексикографії.

Джерелом словника стали перші два томи академічного видання «Повного зібрання творів у дванадцяти томах (К., 1989 – 1990; далі – ПЗТ). Як відзначили укладачі, «Повнота, правильність і відносна доступність – найголовніші позитивні риси ПЗТ. ... це зібрання втілює всі попередні текстологічні дослідження та віддзеркалює послаблення політичного контролю над українською наукою» [Там само].

У словнику організаційною одиницею текстів є вірш. Позитивним є той факт, що до реєстру словника увійшли й лексичні одиниці, засвідчені в інших редакціях і варіантах творів Т.Г. Шевченка.

«Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка» побудована у формі вертикального списку реєстрових слів, поданих за алфавітом. Після реєстрового слова вказано кількість випадків його вживання. Кожна морфологічна форма становить окрему лексичну одиницю й самостійне реєстрове слово, під кожним із яких подано один чи більше горизонтальних рядків – вичерпний ілюстративний матеріал до реєстрового слова. Наприклад (наводимо АЛН):

АНТИПАПИ 1

199А 0202 З римськими ченцями, / Шепочуться антипапи, / Аж стіни трясуться [ШЕВЧЕНКО-2001, с. 43];

БІЛОХАТИЙ 1

161В 0002 У Оглові... Чи по знаку / Кому той Оглав білохатий? / Троха лиш! Треба розказати [ШЕВЧЕНКО-2001, с. 87];

ГАРНО-МОЛОДОЮ 1

092В 0006 Ти не здавалася мені / Такою гарно-молодою / [П] прехорошою такою [ШЕВЧЕНКО-2001, с. 312].

Спеціальна система позначок (цифри зліва) інформує, в якому томі, вірші й у якому рядку ПЗТ засвідчено описувану лексичну одиницю.

Поза сумнівом, розглядана лексикографічна праця уможливило й стимулює подальші наукові студії в царині лінгвошевченкознавства.

Підсумовуючи здобутки шевченківського словництва, зауважимо, що на сьогодні назріла потреба спеціального лексикографічного опрацювання неології Т.Г. Шевченка. Зважаючи на тяглість традиції української словотворчості (згадаймо насамперед зразки оказіональної номінації, представлені в народнопісенному фольклорі, потужну лінгвокреативну діяльність письменника-полеміста XVII ст. І. Вишенського) не викликає сумніву актуальність створення словників диференційного типу, у яких була б належно представлена авторська неологія письменників-класиків, чий вплив на розвиток і збагачення українського поетичного лексикону беззаперечний. Лексичні новотвори видатних письменників – це не тільки органічні складники українського поетичного лексикону, а й репрезентанти національної мовно-поетичної картини світу. Наукова новизна лексикографічних праць такого типу полягає в тому, що фактичний матеріал (а саме неологія поетів XIX ст. – Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки та ін.) досі не була об'єктом спеціальних лексикографічних студій. Описані в таких неографічних проектах АЛН слугуватимуть об'єктом подальших лінгвістичних досліджень у галузі стилістики, ідіостилістики, оказіональної деривації, лінгвістичної поетики, поетичної семіотики, а також поглиблять лінгвістичний коментар у процесі вивчення художніх текстів у загальноосвітній та вищій школі.

3.2.2. Принципи укладання «Словника лексичних новотворів Т. Шевченка»

Сучасний рівень розвитку науки про мову ставить перед кожним новоствореним словником певні вимоги. Так, словник має бути результатом науково-теоретичних пошуків його укладачів (тобто концептуально впливати з попередніх лексикологічних досліджень), відрізнятися від уже створених словників того самого типу, уписуватися в типологію наявних лексикографічних праць (тобто належати до конкретного жанру або теоретично обґрунтовано представляти новий жанр словника)²⁶³. Відповідно до цих вимог, а також згідно з основними теоретичними засадами сучасної лексикографії²⁶⁴ та на основі запропонованих у сучасних

²⁶³ Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка / В.С. Ващенко. – Харків : Вид-во ХДУ, 1963. – С. 10-11.

²⁶⁴ Бережан С.Г. Современные требования лингвистической теории и реальные нужды практики в словарном деле / С.Г. Бережан // Теория языка и словари. – Кишинев, 1988. – С. 10–15; Ващенко В.С. Лексика «Енеїди» І.П. Котлярєвського : показчик слововживання / В.С. Ващенко, Ф.П. Медведєв, П.О. Петрова. – Харків : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1955. – С. 3–5; Венєвцева Л.В. Інструкція до укладання Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка // Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка ; за ред. Л.В. Венєвцевої : [у 3 т.] – Харків : ХДУ, 1979. – Т. 1. – 1979. – С.І–ХІІІ; Вокальчук Г.М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) ; за ред. А.П. Грищенка : [монографія] / Г.М. Вокальчук. – Рівне : НВЦ «Перспектива», 2004. – 524 с.; Вокальчук Г.М. Етапи становлення й розвитку українського авторського словникарства. Особливості лексикографічної фіксації новотворів / Г.М. Вокальчук // Проблеми й перспективи авторської лексикографії. «Регіональний» словник поетичних неологем (Рівненщина) / відп. ред. Г.М. Вокальчук. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Острого : НаУ «Острозька академія», 2008. – С. 3–68. – (Лексикограф. серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 1); Вокальчук Г.М. Словотворчість українських поетів ХХ століття : [монографія] / Г.М. Вокальчук; відп. ред. С.Я. Єрмоленко. – Острого : НаУ «Острозька академія», 2008. – 536 с.; Гак В.Г. Новые слова и новые словари / В.Г. Гак // Новые слова и словари новых слов ; отв. ред. Н.З. Котелова. – Л., 1983. – С. 15–29; Григорьев В.П. Поэт и слово. Опыт словаря / В.П. Григорьев. – М. : Наука, 1973. – 455 с.; Григорьев В.П. Словарь языка русской советской поэзии : Проспект. Образцы статей. Инструктивные материалы / В.П. Григорьев. – М. : Наука, 1965. – 223 с.; Єрмоленко С.Я., Єрмоленко В.І., Бибик С.П. Новий словник епітетів української мови [за ред. С.Я. Єрмоленко] / С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленко, С.П. Бибик. – К.: Грамота, 2012. – 488 с.; Іванова Н.Н. Поэтический язык XIX–XX вв. Лексикографический аспект изучения // Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический

словниках неологічної (насамперед авторської) лексики теоретичних принципів лексикографічного опису АЛН [ТИЧИНА-71;

язык и идиостиль: Общие вопросы. Звуковая организация текста / Н.Н. Иванова ; под ред. В.П. Григорьева. – М. : Наука, 1990. – С. 46–56; *Калинкин В.М.* Теория и практика лексикографии поэтонимов (на материале творчества А.С. Пушкина) / В.М. Калинин. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – 247 с.; *Караулов Ю.Н.* Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю.Н. Караулов. – М., 1981. – 363 с.; *Караулов Ю.Н.* О принципах «Словаря идиолекта Достоевского» (К выходу 1 выпуска «Словаря языка Достоевского. Лексический строй идиолекта») / Ю.Н. Караулов, Е.Л. Гинзбург // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М., 2002. – № 1. – С. 104–120; *Караулов Ю.Н.* Словарь и человек / Ю.Н. Караулов // Теория языка и словари. – Кишинев, 1988. – С. 5–10; *Ковалик І.І.* Наукові філологічні основи укладання і побудови Словника мови художніх творів Івана Франка / І.І. Ковалик // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – Вип. 9. – С. 3–8; *Котелова Н.З.* Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978. – С. 5–26; *Кульчицкий І.М.* Комп'ютерна технологія інформаційних лексикографічних моделей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук / І.М. Кульчицкий. – К., 2002. – 20 с.; *Паламарчук Л.С.* Лексикографія / Л.С. Паламарчук // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія ; за заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1973. – С. 292–326; *Паламарчук Л.С.* Словарь как языковая летопись эпохи / Л.С. Паламарчук // Теория языка и словари. – Кишинев, 1988. – С. 35–40; *Перцова Н.Н.* Словарь неологизмов Велимира Хлебникова / Н.Н. Перцова // Русская авторская лексикография XX – XX веков : [антология ; отв. ред. Ю.Н. Караулов]. – М., 2003. – С. 424–432; *Пустовіт Л.О.* Словник української поезії другої половини XX століття (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.О. Пустовіт. – К., 1993. – 37 с.; *Рашкевич Я.К.* Некоторые проблемы лексических инноваций и их отражение в лексикографических источниках / Я.К. Рашкевич // Лексические и грамматические инновации : сб. науч. трудов. – Рига : ЛГУ им. П. Стучки, 1982. – С. 102–109; *Рашкевич Я.К.* Неология и неография / Я.К. Рашкевич // Неологизмы в лексике, грамматике и фонетике : сб. науч. трудов. – Рига : Изд-во Латвийского гос. ун-та им. П. Стучки, 1985. – С. 126–1319; Словник епітетів української мови / С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт ; [за ред. Л.О. Пустовіт]. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.; *Струганець Л.В.* Динаміка лексичних норм в українській лексикографії XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Струганець. – К., 2002. – 36 с.; *Филлмор Ч. Дж.* Об организации семантической информации в словаре / Ч. Дж. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XIV. Проблемы и методы лексикографии. – М. : Прогресс, 1983. – С. 23–60; *Шведова Н.Ю.* Лексическая система и ее отражение в толковом словаре / Н.Ю. Шведова // Русистика сегодня. Язык: система и ее функционирование. – М., 1988. – С. 52–166; *Шведова Н.Ю.*

РИЛЬСЬКИЙ-73; СІФ-76; ЛПТФ-90; СЛАВ-99; ВШ-02; НУЛ-02; ЖК-03; ЛСІ-04; КСАН-04, СЕМЕНКО-06; БАРКА-07; ЛСІ-07; РІВНЕ-08; РІВНЕ-15; НЕОКЛАС-09; КОСТ-ВІНГР-10; ТИЧИНА-11; ШІСТДЕСЯТНИКИ-11 та ін.] здійснено спробу укладання «Словника лексичних новотворів Т.Г. Шевченка» (далі – СЛНТШ).

СЛНТШ – це різновид словників мови письменника. За призначенням це довідник, присвячений описові специфічного лексичного матеріалу – авторських лексичних новотворів (далі – АЛН) Т.Г. Шевченка.

Повноту словника визначають такі параметри: 1) реєстр, 2) цитатія, 3) граматична і стилістична кваліфікація лексики. Реєстр СЛНТШ охоплює 159 АЛН – вагомий із кількісного погляду й різноманітний зі семантико-стилістичного погляду корпус номінативних одиниць, які репрезентують Т.Г. Шевченка як новатора в царині українського поетичного словника ХІХ ст., чия словотворча діяльність суттєво вплинула не тільки на словопошуки поетів наступних поколінь, але й збагатила загальнономовний український лексикон (у СЛНТШ до таких АЛН подано спеціальні коментарі).

Об'єктивне словникове представлення авторської неології Т. Г. Шевченка можливе лише за умови координації спільних зусиль текстологів, лексикографів, неологів, лінгвостилістів, істориків мови. Новизна АЛН – поняття відносне. Ретельно дослідити, які саме АЛН і впродовж якого періоду мовного розвитку поповнили загальнонаціональний лексикон і стали загальноновживаними, узуальними, – важливе інтердисциплінарне завдання лексикології, лінгво- й ідіостилістики, неології, історії мови.

Склад словника. За складом СЛНТШ є власне лексичним (різноманітні стійкі сполучення слів не були об'єктом лексикографічного опису). До реєстру словника вводилися одиниці авторської неологічної лексики, тобто АЛН – різновиди оказіональних

Парадоксы словарной статьи / Н.Ю. Шведова // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре. – М., 1988. – С. 6–11; *Smółkowa T.* Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej / T. Smółkowa – Kraków : PAN, 2001. – 195 s.; *Smółkowa T.* Nowe słownictwo polskie. Przymiotniki i przysłówki / T. Smółkowa, D. Tekiel – Warszawa, 1977. – 139 s.

лексичних утворень, що виникли в процесі індивідуального творчого акту внаслідок *свідомого* порушення автором мовної норми. АЛН уперше зафіксовані в поетичних текстах Т.Г. Шевченка і не засвідчені в словниках національної мови відповідного періоду (або зафіксовані з покликаннями на твори Т.Г. Шевченка чи з ілюстраціями з його текстів).

Критерії ідентифікації АЛН Т.Г. Шевченка. Ідентифікацію АЛН Т.Г. Шевченка з-поміж інших неuzuальних одиниць (приміром, фольклоризмів, просторічної та діалектної лексики), а також належність слова до авторських найменувань як складників українського поетичного лексикону ХІХ ст. забезпечують такі критерії:

1) *естетичний* – АЛН розглядаються як естетичні знаки поетичного тексту Т. Г. Шевченка;

2) *хронологічний* – АЛН зафіксовано у текстах, створених Т. Г. Шевченком упродовж 1837 – 1861 рр.;

3) *лексикографічний* – відсутність фіксації АЛН у різножанрових лексикографічних виданнях один із найважливіших, однак не абсолютний критерій ідентифікації авторської лексичної одиниці (див. список словників, за якими здійснювалася лексикографічна експертиза);

4) *семантико-дериваційний* – АЛН притаманна формальна нестандартність, зумовлена порушенням законів узуального словотвору; інновація може бути утворена також за продуктивною моделлю узуального словотвору, однак із порушенням семантичної сполучуваності твірних компонентів;

5) *експресивно-стилістичний* – новоствореному слову властива експресивність (згідно з цим критерієм до реєстру не водили не зафіксовані в загальнономовних словниках та вокабулярах інших поетів ХІХ – ХХІ ст. складені номінативні одиниці на зразок *гетьман-попович, учитель-архієрей* та складені найменування, утворені поєднанням власної та загальної назв: *Трохим-дід, Декій-цар, Давид-сподар, Нерон-сподар, Нерон-кесар, кесар-Юпітер, Голгофа-гора, Фавор-гора* тощо; у зв'язку з цим уважаємо перспективним і актуальним для української лексикографії укладання

спеціального словника складених антропонімів і топонімів у поезії Т.Г. Шевченка);

6) *функційний* – незначна частина АЛН у поезії ХІХ ст. виконує номінативну функцію, переважна більшість – експресивно-стилістичну;

7) *контекстна (ситуативна) прив'язаність* значення АЛН, яка екстраполюється на інтенцію адресата й реалізується у взаємодії всіх складників контексту;

8) *мовна інтуїція адресата* (цілковито покладатися на суб'єктивне відчуття новизни слова дослідник, звісно, не може).

Зауважимо, що жоден із пропонуєваних критеріїв не самодостатній для ідентифікації власне авторського новотвору з-поміж інших лексичних одиниць (насамперед інновацій) у поетичному словнику досліджуваного періоду, тому необхідне врахування всіх зазначених критеріїв.

Із метою точнішого відбору фактичного матеріалу застосовано так звані параметри-конкретизатори мовних об'єктів, що охоплюються поняттям «авторський неологізм»²⁶⁵: а) конкретизація за параметром «час» – у СЛНТШ описано АЛН, зафіксовані в поетичних текстах періоду 1837–1861 рр. При цьому зазначено рік (зрідка – точну дату) створення АЛН (у ПЗТ поетичні тексти подано з урахуванням дати їх написання); б) конкретизація за параметром «новизна»: описано АЛН – новостворені автором слова (до реєстру внесені АЛН з ознаками формальної новизни, семантичні новотвори не були об'єктом лексикографічного опису); в) конкретизація за параметром «структурні ознаки новизни слова» – описано АЛН таких словотвірних структур: суфіксальні АЛН – *зрище, львєня, щєнити*; префіксальні – *антипапа, неворог*; композиції – *снігоквіт**, *сніговерхий**; юкстапозити – *перси-гори, ридати-молитись, переваги-ваги*; утворення на основі компонентів, запозичених з інших мов: *фельдфебель-цар, фон-барони-князі**; стилістично марковані власні назви: *Хортиця-сестра, Україна-*

²⁶⁵ Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978. – С. 14-20.

небога (номінації на зразок *Трохим-дід* до реєстру не вводилися); утворення, що виникли внаслідок редуплікації основ або окремих сегментів слів: *стен-вертен**, *голий-наголо*; лексико-синтаксичні утворення: *пропий-воли**.

Особливості формування реєстру словника. Формування реєстру СЛНТШ здійснено методом суцільної вибірки.

У процесі відбору фактажу застосовано спеціальні процедури, спрямовані на фільтрацію реєстру словника:

- 1) моніторинг корпусу народнописаних текстів;
- 2) лексикографічна експертиза;
- 3) соціолінгвістична експертиза;

4) моніторинг електронного ресурсу «Словника авторських лексичних новотворів в українській поезії XIX – XXI сторіч», підготовленого членами неографічних лабораторій «NEOLEX-Рівне» Рівненського державного гуманітарного університету та «Острозький неограф» Національного університету «Острозька академія» (наук. керівник проекту – проф. Г.М. Вокальчук).

Обґрунтуємо необхідність проведення кожної із зазначених процедур фільтрації реєстру СЛНТШ.

1. Моніторинг корпусу народнописаних текстів. Аналіз лексичних інновацій, що функціонують у мові поезії, передбачає встановлення авторства новотвору. Як слушно зауважив Г.М. Колесник у коментарях до словника АЛН П. Тичини, «встановлення приналежності... слова певному письменникові... – справа зовсім не така легка і проста, як це може видатися на перший погляд. Часто буває важко... встановити, чи... слово поет створив сам, а чи воно було почуте і запозичене ним із народних уст. Адже в народно-розмовній мові весь час з'являються нові слова., бо в ролі мовотворця виступає кожна людина. Отже, не виключена можливість того, що до словника новотворів П. Тичини [як і до поетичного лексикону інших авторів та відповідно – до словників АЛН, зокрема до СЛНТШ. – Г.В.] потрапило якесь слово, узятє поетом із живої мови народу, яку він глибоко знав і безперервно вивчав»²⁶⁶.

²⁶⁶ Колесник Г.М. «З'являються нові слова у мові» / Г.М. Колесник // Тичина П. Квітни, мово наша рідна! – К., 1971. – С. 197.

Зважаючи на те, що значна частина АЛН Т.Г. Шевченка утворена за аналогією до народнопісенних поетичних найменувань (переважно складених), із метою фільтрації реєстру АЛН до лексикографічної експертизи, крім моніторингу спеціальних лексикографічних джерел, був залучений «Короткий словник юкстапозитів у народнопісенних текстах» О.В. Кирилук (Семенюк) (за ред. Г.М. Вокальчук; далі – ЮКСТ-15). Реєстр словника (понад 3000 одиниць) сформований методом суцільної вибірки складених найменувань із народнопісенних творів, опублікованих у 100 збірниках фольклорних текстів. Відтак із початкової редакції реєстру СЛНТШ були вилучені, наприклад, юкстапозити, *воля-доля, степ-луг, друг-брат, орел-козак, поле-степ* тощо.

Для вирішення дискусійних питань щодо авторства деяких одиниць, не внесених до реєстру ЮКСТ-15, додатково здійснено процедуру соціолінгвістичної експертизи (див. про це нижче). Відтак із реєстру АЛН Т.Г. Шевченка були вилучені такі складені найменування фольклорного походження:

Брати-запорожці, ім., мн., ...Сидять брати-запорожці, Дожидають кари. (ТШ1:153 /«Гамалія» [перша редакція]. 1842/); А я, брати-запорожці, Возьму собі рясу Та підю поклони бити В Межигор до Спаса. (ТШ2:156/«Заступила чорна хмара...». 1848/); пор. з фольклоризмом: ...А брати-козаки / Запечаляться. (ГЕУН: 108); пор.: **Брати-отамани***;

Брати-отамани*, ім., мн., «Товариші!Що буде, то й буде. Сю ніч ляхів-католиків Ходім частувати. Чи так, брати-отамани?» (ТШ1:299 /«Тарасова ніч». 1838/); пор.: **Брати-запорожці**;

Лях-католик*, ім., ч.р., «Товариші! Що буде, то й буде. Сю ніч ляхів-католиків Ходім частувати. Чи так, брати-отамани?» (ТШ1:299 /«Тарасова ніч». 1838/);

Січовик-запорожець, ім., ч.р., Товариство На Січ прямувало І мене взяли з собою; І через Балкани Простали ми в Україну Вольними ногами; А на тихому Дунаю Нас перебігають Січовики-запорожці І в Січ завертають, І розказують і плачуть, Як Січ руйнували... (ТШ1:219 /«Невольник». 1845/);

Талан-доля, ім., І ворожка ворожила, Пристріт замовляла, Талан-долю та весілля З воску виливала. (ТШ1:215 /«Невольник». 1845/) та інші.

2. Лексикографічна експертиза. Під процедурою лексикографічної експертизи розуміємо цілеспрямоване опрацювання дослідником (укладачем словника) максимальної кількості різножанрових словників із метою уточнення реєстру АЛН. Основні завдання експертизи: моніторинг реєстрів якомога більшої кількості різножанрових словників (на паперових і електронних носіях) задля максимальної фільтрації реєстру власне АЛН; перевірка авторства новотвору – з урахуванням дати створення інновації та періоду видання словника, за яким здійснюється моніторинг його реєстру, і відповідного ілюстративного матеріалу; аналіз макроструктури словника – передмови, списку джерел; аналіз та обґрунтування підстав для внесення / вилучення розглядової номінативної одиниці до реєстру АЛН. Лексикографічна експертиза реєстру АЛН Т.Г. Шевченка здійснена за 57 джерелами.

Нижче наведено приклади словникових статей до АЛН, які спочатку були зараховані до авторських. Перевірка за лексикографічними джерелами виявила, що ці одиниці входять до реєстрів загальнономовних словників, тому вони були вилучені зі списку АЛН (список вилучених одиниць значно більший):

Доїзжачий, прикм., Псарі з псарями царять, А ми, дотепні доїзжачі, Хортів годуємо та плачем. (ТШ2: 303 /«Якось-то йдучи уночі...». 1860/);

Дрюкований, дієприкм., Тяжко, діти! Коли пустять в хату, То, зострівши, насміються – Такі, бачте, люди: Все письменні, дрюковані, Сонце навіть гудять... (ТШ1:62. «Гайдамаки» /1839 – 1841/); пор.: **Надрюкувати**;

Надрюкувати, дієсл. <фонет. модиф. від *надрукувати*>, І я люта, а все-таки Того не зумію, Що москалі в Україні З козаками діють. Ото указ надрюкують: «По милості Божій, І ви наші, і все наше, І гоже, й негоже!» (ТШ1:221 /«Великий льох». 1845/); Щирий пан, Потомок гетьмана дурного, І презавзятий патріот; Та й

християнин ще до того. У Київ їздить всякий год, У свиті ходить меж панами, І п'є горілку з мужиками, І вольнодумствує в шинку. Отут він ввесь, хоч надрюкуй. (ТШ2:91 /«П.С.». 1848/); пор.: **Дрюкований**;

Неоудкований, прикм. <неосвічений, від англ. *education* – освіта> Сказали б просто – дурень лає За те, що сам крепак, Неоудкований сіряк. (ТШ2:95 /«[Марина]». 1848/);

Поїжане, ім., зб., А з-за гори поїжане На шлях виїзжають...; Попереду поїжане Рушили в дорогу. (ТШ2:176, 177 /«Якби тобі довелось...». 1849/); пор. з узуальним *поїжджанин, поїжджанка* (ВЗОС: 516).

Закономірно, що в процесі створення СЛНТШ використано матеріали словників мови Т.Г. Шевченка. Окремі зауваги щодо фіксації АЛН у таких словниках подані в словникових статтях СЛНТШ із метою надати користувачеві якомога повнішу інформацію про новотвір.

Сумнівні щодо Шевченкового авторства одиниці, крім моніторингу опублікованих словників, додатково перевірено за допомогою пошукової системи «Google» в Інтернет-мережі. Використання он-лайнних словників надало значну допомогу в ідентифікації АЛН Т.Г. Шевченка (зокрема одиниць, сконструйованих за зразками церковнослов'янської мови).

3. **Соціолінгвістична експертиза.** Одним із критеріїв ідентифікації АЛН є мовне чуття (інтуїція) адресата. Після здійснення лексикографічної експертизи відфільтрований реєстр АЛН і попередньо укладений СЛНТШ був запропонований для загального ознайомлення й подальшого обговорення сумнівних щодо авторства Т.Г. Шевченка лексичних одиниць кільком групам експертів – викладачам та аспірантам кафедри української мови імені проф. К.Ф. Шульжука Рівненського державного гуманітарного університету (далі РДГУ), магістрантам факультету української філології РДГУ – слухачам спецкурсу «Мовотворчість українських поетів ХІХ – ХХІ ст.» (2012–2015 рр.), аспірантам кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька

академія» (далі НаУОА), магістрантам гуманітарного факультету НаУОА – слухачам спецкурсу «Українська індивідуально-авторська неографія» (2011–2014 рр.), членам неографічних лабораторій «Острозький неограф» НаУОА та «NEOLEX-Рівне» РДГУ (науковий керівник – проф. Г. М. Вокальчук).

Експертизу реєстру СЛНТШ щодо виявлення в ньому й подальшого вилучення застарілих, рідковживаних слів, не відомих сучасному мовцеві слів староукраїнської, старослов'янської, церковнослов'янської мов, одиниць народнорозмовного, діалектного мовлення тощо здійснювали також висококваліфіковані фахівці: доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка Степаненко М.І.; доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри романських мов та інтерлінгвістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Данилюк Н.О.; доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка Мойсієнко В.М.; кандидат богословських наук, завідувач кафедри філології, учений секретар Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського патріархату Мирончук О.Я.; член Національної спілки письменників України, Заслужений журналіст України, лауреат літературних премій імені Валер'яна Поліщука, Уласа Самчука Велесик П.Я.

4. Моніторинг електронного ресурсу «Словника авторських лексичних новотворів в українській поезії XIX – XXI сторіч». Упродовж 2007 – 2015 рр. члени неографічних лабораторій «Острозький неограф» НаУОА та «NEOLEX-Рівне» РДГУ працювали й продовжують роботу над формуванням електронного ресурсу зазначеного словника (на сьогодні його реєстр перевищує 15000 одиниць). Результатом неографічних студій є опубліковані й підготовлені до друку словники неологічної лексики видатних українських поетів (див. перелік праць, використаних у процесі лексикографічної експертизи).

Паралельно з укладанням СЛНТШ здійснювався моніторинг авторських неологічних одиниць українських поетів XIX – XXI століть із метою виявлення явищ інтертекстуальних, а саме: 1) відстеження прямої цитації шевченкових новотворів у текстах поетів наступних поколінь; 2) виявлення АЛН, утворених унаслідок безпосереднього впливу творчості Т.Г. Шевченка. Такі ілюстрації представлені одиничними прикладами й частково знайшли відображення у словникових статтях СЛНТШ.

У СЛНТШ вміщено окремі статті, у яких подано порівняння ілюстрацій із текстів Т.Г. Шевченка та інших поетів, у яких використано той самий АЛН, напр.:

Сторіки, ім., мн. [зафіксовано з контекстом ТГШ у: БГ4:210], Розкуються незабаром Заковані люде, Настане суд, заговорять І Дніпро, і гори! І потече сторіками Кров у синє море Дітей ваших... і не буде Кому помагати. (ТШ1:251 /«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». 1845/); пор.: Тоді сторіками пливуть і жалощами душі студять і будять мертвих – не розбудять... (В. Стус. 1971–1977; цит. за: КСАН-04:436).

Також у деяких статтях подано порівняння АЛН Т.Г. Шевченка з тотожними або аналогійними з погляду структури і / чи семантики утвореннями, засвідченими в поетичних текстах інших авторів (приклади статей та їх обґрунтування див. далі у: «Компаративний підхід до формування словникових статей»).

Отже, відбір фактичного матеріалу з поезії Т.Г. Шевченка і подальше формування реєстру АЛН здійснено згідно із сучасними вимогами до лексикографічного опису авторської неологічної лексики та з урахуванням чинників лінгвального й екстралінгвального характеру, що значною мірою сприяло уточненню складу авторських неологічних одиниць та інформативності словникових статей СЛНТШ. Утім, як зазначено вище, проблема лексикографічної інтерпретації Шевченкових новотворів досі залишається в багатьох своїх аспектах складною і водночас перспективною, а відтак привабливою для фахівців різних царин мовознавчої науки.

Склад словника. Зважаючи на подане вище розуміння поняття «авторський лексичний новотвір», до СЛІНТШ включено: 1) АЛН – іменники на зразок *своєволя*, *рик-зик**, *псаря'*, демінутивні номінації на зразок *садок-райочок*, *львєня*; 2) АЛН – прикметники: *гарно-молодий*, *хребетносилий*; 3) АЛН – дієслова (та їхні форми): *ценити*, *стогнати-плакати*; 4) АЛН – прислівники: *стиха-тиха**, *тихо-мовчки**, *одногласне*.

Лексичні одиниці, що виникли внаслідок субстантивзації, до реєстру словника включені. Винятки становлять одиничні номінації, яким, окрім зміни лексико-граматичного значення, притаманна певна формальна, семантична новизна чи певне стилістичне забарвлення, напр.:

Дрібнодухі*, прикм., субст., див.: **Вбогодухі***; пор. із *малодушний*: Благаємо ж, браття, ми вас: напоумляйте непорядних, потішайте малодушних, підтримуйте слабих, усім довготерпіть! ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/1-poslanie-k-solunyanam.html>);

Хороше-дороге, прикм., субст., Чого тепер тобі, старому, У цій неволі стало жаль – Що світ зав'язаний, закритий! Що сам еси тепер москаль, Що серце порване, побите, І що хороше-дороге Було в йому, то розлилося, Що ось як жити довелося, – Чи так, лебедіку?! – Еге... (ТШ2:89 /«Ну що б, здавалося, слова...». 1848/).

Джерела словника. Джерелами для створення СЛІНТШ стали опубліковані в ПЗТ поетичні твори Т.Г. Шевченка (з різними редакціями та варіантами). В окремих випадках (напр., у Додатку) подано словникові статті до АЛН, зафіксованих у творах, виданих у десятитомному зібранні творів Т.Г. Шевченка (ТШ10,1; ТШ10,2), а також у «Словнику мови Шевченка» (ШЕВЧЕНКО-64,1; ШЕВЧЕНКО-64,2), укладеному за десятитомним виданням. Зумовлено це тим, що в зазначеному словнику описано АЛН, засвідчені у варіантах творів Т.Г. Шевченка, які не представлені у ПЗТ.

Структура словникової статті. Словникова стаття інформує не лише про слово, а й про різні типи мовних оточень

слів – контекстних, дериваційних, фразеологічних, функціональних та ін.²⁶⁷. Структура словникової статті зумовлена типом словника. Словникові статті СЛНТШ мають такі компоненти: реєстрове слово; його формальні характеристики (насамперед граматичні); контекст, у якому вжито АЛН; довідки різного характеру й призначення. Тлумачення семантики АЛН загалом не передбачене.

Реєстрове слово (АЛН) є лексикографічною одиницею, розуміння якої певним чином визначається типом словника. Отже, лексичною інновацією вважається одиниця, більша за морфему і менша за вільне словосполучення; їй властива формальна та лексико-семантична єдність, неолексема вступає у відношення з іншими мовними одиницями (узуальними чи неузуальними, центральними або периферійними, архаїчними або неологічними) і вживається відповідно до мовної та художньо-поетичної норми як безпосередній засіб номінації й опосередкований засіб комунікації та естетизації²⁶⁸.

У реєстрі словника АЛН подано за алфавітом. Такий порядок розташування слів, на думку лексикографів, певною мірою суперечить їхнім реальним змістовим зв'язкам, оскільки поруч розташовані слова можуть не мати нічого спільного²⁶⁹. Слушним щодо цього є зауваження Х. Касареса про те, що алфавітний порядок є організованим безладом, від якого, утім, не можна відмовитися²⁷⁰ (пор. також відомий вислів А. Франса про те, що словник – це Всесвіт, розташований за алфавітом).

Реєстрове слово друкується з великої літери напівжирним шрифтом і зазвичай без позначення наголосу. В окремих випадках, коли наголос проставлено автором тексту або коли від наголосу

²⁶⁷ Шведова Н.Ю. Парадоксы словарной статьи / Н.Ю. Шведова // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре. – М., 1988. – С. 6.

²⁶⁸ Маноли И.З. Лексикография и стилистика потенциального слова / И.З. Маноли. – Кишинев : Штиинца, 1988. – С. 30-31.

²⁶⁹ Девкин В.Д. Очерки по лексикографии / В.Д. Девкин. – М. : Прометей, 2000. – С. 20.

²⁷⁰ Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Х. Касарес ; [пер. с испан. Н.Д. Арутюновой]. – М. : Изд-во иностр. литер., 1958. – С. 113.

залежить значення слова чи його граматична кваліфікація, відповідний символ збережено в контексті й у реєстровому слові (або тільки в ілюстративному матеріалі, якщо наголошене автором слово не є новотвором), напр.:

Голий-наголо́, прикм., Та й диво там таки було! Марина гола-наголо́ Перед будинком танцювала У парі з матір'ю! – і страх – З ножем окровленим в руках І приспівувала.... (ТШ2:99 /«[Марина]». 1848/);

Міністр-раб, ім., ч.р., Мúко! Мúко! О скорбь моя, моя печаль! Чи ти минеш коли? Чи псами Царі з міністрами-рабами Тебе, о люту, зацькують! (ТШ2: 297 /«Хоча лежачого й не б'ють...». 1860/).

Після реєстрового слова подається граматична кваліфікація АЛН. Реєстрові слова фіксуються в традиційних початкових формах, властивих відповідним частинам мови як лексико-граматичним класам слів.

АЛН (реєстрові слова), засвідчені в інших редакціях і варіантах поетичних творів Т.Г. Шевченка, фіксуються в словнику зі знаком *, напр.:

Вельможа-пастир*, ім., ч.р., І господар і государ Сьогодні одурів! Панове! Вельможі-пастирі; пор.: Тельця лакеям принесли, Щоб їм дозволено співати У царських сінях. Заревли сивобороді, волохаті Вельможі-пастирі пузаті (ТШ2: 440 /«Саул». 1860/).

Якщо АЛН засвідчений у варіанті твору, опублікованому не в ПЗТ, а в десятитомному виданні творів Т.Г. Шевченка, покликання здійснювалося на «Словник мови Шевченка» (такі АЛН мають спеціальну позначку – **), напр.:

Козачизна**, ім., ж. р. [зафіксовано з тлумач. «Козаччина» у: ШЕВЧЕНКО-64,1:334], Не вернетця [таке написання в першоджерелі. – Г.В.] козачизна, Не встануть гетьмани, Не покрийот Україну Червоні жупани. (Цит. за: ШЕВЧЕНКО-64,1:334).

Складні випадки лексикографічного опису новотворів. Складними й дискусійними є випадки, коли реєстрове слово не збігається з контекстуальною формою його використання. Попри те, що науковий словник не повинен наводити граматичні форми

нових слів, не зареєстрованих у досліджуваних текстах (на думку фахівців, прогнозування вихідної форми у цьому разі може бути лише гіпотетичним²⁷¹), укладач часто був змушений самостійно надавати АЛН певної словникової форми, що, утім, не суперечило практиці лексикографічного опису такого матеріалу в аналогічних словниках²⁷². Отже, приведення словоформи тексту, або текстформи²⁷³, до її початкової, словникової, форми нерідко супроводжувалося певними труднощами. В окремих випадках (якщо форма однини призводить до зміни значення, семантичного або/і стилістичного відтінку інновації) іменники фіксувалися у формі множини, використаній автором, напр.:

Насади-кораблі, ім., мн., – Вітрило-вітре мій єдиний, Легкий, крилатий господине! Нащо на дужому крилі На вої любії мої, На князя, ладо моє миле, Ти ханові меташ стріли? Немало неба, і землі, І моря синього. На морі Гойдай насади-кораблі. А ти, прелютий... Горе! Горе! (ТШ2:278 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] Плач Ярославни. 1860/);

Перси-гори, ім., мн., Розплелася густа коса Аж до пояса, Розкрилися перси-гори – Хвилі серед моря, Засіяли карі очі – Зорі серед ночі... (ТШ1:178 /«Дівичії ночі». 1844/).

У поодиноких випадках АЛН утворено поєднанням компонентів у сингулятивній і плюральній формах, через що в словниковій статті граматична кваліфікація роду відсутня:

Хрест-кайдани, ім., Все упованіє моє На Тебе, мій пресвітлий раю, На милосердіє Твоє, Все упованіє моє На Тебе, Мати, возлагаю. Святая сило всіх святих, Пренепорочная, Благая! Молюся, плачу і ридаю: Воззри, Пречистая, на їх, Отих окрадених, сліпих

²⁷¹ Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978. – С. 10.

²⁷² Манолі І.З. Лексикографія і стилістика потенціального слова / І.З. Манолі. – Кишинев : Штиинца, 1988. – С. 31.

²⁷³ Караулов Ю.Н. О принципах «Словаря идиолекта Достоевского» (К выходу 1 выпуска «Словаря языка Достоевского. Лексический строй идиолекта») / Ю.Н. Караулов, Е.Л. Гинзбург // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М., 2002. – № 1. – С. 104–120.

Невольників. Подай їм силу Твої́ого мученика Сина, Щоб хрест-кайдани донесли До са́мого, са́мого краю. (ТШ2:250 /«Марія (Поема)». 1859/).

Іноді складно визначити родову кваліфікацію складених найменувань, або бінарних сполук, побудованих за структурною моделлю «слово + слово». На основі врахування структурно-граматичних і семантичних ознак такі номінації розподіляються на дві групи. До *першої* належать слова, у яких один компонент є означальним (прикладкою) стосовно іншого. Такі найменування утворені на основі словосполучень із підрядним зв'язком між компонентами й мають переважно прозору мотивацію. Труднощі в визначенні граматичного роду таких одиниць (що здійснюється за стрижневим словом) зазвичай не виникає, напр.:

Нива-десятина, ім., ж.р., Розвернися ж на всі боки, Ниво-десятино! Та посьїся не словами, А розумом, ниво! (ТШ2: 291 / «Не нарікаю я на Бога...». 1860/).

До *другої групи* належать юкстапозити, утворені на основі сполучень слів із сурядним зв'язком. У таких номінаціях ідентифікувати стрижнєве слово практично неможливо, напр.:

Душа-серце, ім., Зійшлись незабаром. Побрались; І тихо, весело прийшли, Душею-серцем неповинні, Аж до самої домовини. (ТШ2: 285 /«Росли укупочці, зросли...». 1860/); пор. із **серце-душа**: Зігрійся, друже, вином і чаєм, Серцем-душею тебе стрічаєм. (А.Таран; цит. за: КСАН-04:399).

В одній одиниці поєднуються компоненти з асоціативною семантикою, позиція яких не закріплена узусом. У СЛНТШ родова кваліфікація таких АЛН не наводиться, що не суперечить практиці лексикографічного опису аналогічних одиниць в інших словниках, напр.: *купівля-продаж* [СУМ, т. 4, с. 403; ОСУМ-94, с. 337].

Зрідка в процесі лексикографічного опису АЛН трапляються випадки, коли текстовій словоформі (частіше – одному з компонентів складеної номінації) відповідають дві рівноправні з погляду граматики початкові форми, закріплені узусом. При цьому одна з таких форм подається у круглих дужках, напр.:

Ревти (Ревіти)-завивати, дієсл., Тільки і остались, Що порогі серед степу. Ревуть-завивають: «Поховали дітей наших, І нас розривають». Ревуть собі й ревітимуть. (ТШ1:111. «Гайдамаки» /1839 – 1841/).

Довідки щодо тлумачення семантики новотворів. Після реєстрового слова та його граматичної характеристики у разі потреби (якщо семантика АЛН не розкривається в контексті) у гострих дужках подано необхідні довідки. Часто це інформація енциклопедичного характеру. Причому чим більше відомим є денотат, тим коротшою є довідка. Якщо ж у сучасного читача ідентифікація об'єкта викликає певні труднощі, то довідка подається максимально вичерпно²⁷⁴, напр.:

Саграп-ундір, ім., ч.р., [зафіксовано з тлумач. «про генерал-губернаторів Долгорукова та Бібікова» у: ШЕВЧЕНКО-64, 2:228], <ундір – модиф. (спотв.) від нім. *унтер*>, Во дні фельдфебеля-царя Капрал Гаврилович Безрукий Та унтер п'яний Долгорукий Україну правили. Добра Таки чимало натворили, Чимало люду оголили Оці саграпи-ундіра. (ТШ2:230 /«Юродивий». 1857/); пор.: **Саграп-капрал**.

Довідка може інформувати про мотивацію АЛН, шлях його появи, напр.:

Сороченя, ім., с.р. [зафіксовано з позн. «Змениш.-пестл. до сорочка» з контекстом ТГШ у: СУМ9:466], А вона, Пренепорочная Марія, Сидить собі коло вікна І в поле дивиться, і шиє Малесеньке сороченя...; ...пішла На Ніл сороченята прати В дорогу синові. (ТШ2:255, 259 /«Марія (Поема)». 1859/).

Іноді коментар укладача інформує про шлях появи новотвору:

Московщєня, ім., с.р. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕ-ЛЕХ:454], <можливо, має подвійну мотивацію: *Московиц-ин-а + -еня (и/е) → московищєня* або: *москов-ськ-ий + щєня → московищєня*>, Титарівна-Немирівна Гаптує хустину. Та колише московищєня, Малую дитину... (ТШ2: 296 /«Титарівна-Немирівна...». 1860/).

²⁷⁴ *Калинкин В.М.* Теория и практика лексикографии поэтонимов (на материале творчества А.С. Пушкина) / В.М. Калинкин. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – С. 89.

Компаративний підхід до формування словникових статей має на меті допомогти користувачеві словника розширити інформацію про той чи той АЛН із погляду його фіксації у різножанрових лексикографічних джерелах, у народнописенних і авторських художніх творах ХІХ–ХХІ ст., текстах релігійного стилю тощо.

Отже, до частини реєстрових слів подано додаткову інформацію, що передбачає порівняння описуваного АЛН (із погляду семантики, форми, способу творення та ін.) із такими номінативними одиницями:

1) З узуальними словами сучасної української літературної мови:

Самотний, прикм. [зафіксовано *самітний* із покл. на тв. ТГШу: ЖЕЛЕХ:851], Ні, я не буду спочивати, Бо й ти приснишся. І [в] малий Райочок мій спідтиха-тиха Підкрадешся, наробиш лиха... Запалиш рай мій самотний. (ТШ2: 290 /«Л.». 1860/); пор. з узуальним *самотній* (СУМ9:48);

2) З узуальними словами, уживаними автором в інших контекстах або використаними автором (чи укладачами) в інших варіантах (редакціях) того самого твору:

Семип'яденний, прикм. [зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-61:204; *семип'яденний* з контекстом тв. ТГШ у: БГ4:113; у реєстрі ШЕВЧЕНКО-64 відсутнє; зафіксовано контекст тв. ТГШ до *семип'ядний* у: СУМ9:122], див.: **Р'атище-дрючина**; пор. з узуальним *семип'ядний* (ВЗОС-03:631) у варіанті: ...Й ратище-дрючина, Й самопал семип'ядний Повис за плечима. (ТШ1:374 /«Сліпий». 1845/); пор. із *семипядельний* (-денний), *семипядний* (ЖЕЛЕХ:860);

3) З аналогійними за структурою АЛН, які Т.Г. Шевченко вживає в інших контекстах, напр.:

Стогнати-плакати, дієсл., Поникли голови козачі, Неначе стоптана трава, Україна плаче, стогне-плаче! За головою голова Додолу пада. (ТШ2:37 /«Полякам». 1847/); пор.: **Співати-плакати***

4) З аналогійними за структурою і семантикою АЛН (модифікованими лише фонетично чи / і графічно), уживаними Т.Г. Шевченком в інших варіантах твору, напр.:

Давне-колишній, прикм. [зафіксовано *давнеколишній* з контекстом ТГШ у: БГ1:355], Посіжу я і похожу В своїй маленькій благодаті. Та в одині-самотині В садочку буду спочивати, Присняться діточки мені, Веселая присняться мати, Давне-колишній та ясний Присняться сон мені!.. (ТШ2: 290 /«Л.». 1860/); пор. із **давно-колишній***: І посиджу, і похожу Посижу я і похожу В райочку буду спочивати Давно-колишній та ясний (ТШ2: 439 /«Л.». 1860/);

5) З іншими АЛН Т.Г. Шевченка, уживаними в різних варіантах твору, напр.:

Лілея-снігоцвіт, ім., ж.р., А весною, мов на диво, На мене дивились. А дівчата завітчались І почали звати Лілеєю-снігоцвітом; І я процвітати Стала в гаї, і в теплиці, І в білих палатах. (ТШ1:271 /«Лілея». 1846/); пор.: **Снігоцвіт****, **Снігоквіт***;

6) З аналогійними з погляду структури і / чи семантики фольклоризмами (насамперед юкстапозитними утвореннями), які засвідчені в українських народнопісенних текстах і виявлені у процесі лексикографічної експертизи за джерелом ЮКСТ-15, напр.:

Туга-журба*, ім., ж.р., ...Землі ти радість принесло І людям на землі; моєї Туги-журби не розвело. (ТШ2:434 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] В Путивлі-граді вранці-рано... 1860/); пор.: **Туга-нудьга***; **Журба-туга***; пор. із фольклоризмами *туга-печаль*, *журба-печаль*: З поля вітер віє, За лиманом завиває, Туга-печаль налягає. (НЗП:125; УНПДХ:668); ...Журба-печаль з ніг валяє... (УНП1:573; УНП2:219);

7) З аналогійними з погляду структури і / чи семантики утвореннями, засвідченими в інших контекстах Т. Г. Шевченка й внесеними до реєстру СЛНТШ через зазначені вище причини (такі одиниці в словниковій статті надруковано напівжирним курсивом), напр.:

Кесар-бог, ім., ч.р., ...І нищечком помолилась Кесареві-богу. (ТШ2:225 /«Неофіти. IX.». 1857/); пор. із **кесар-Юнітер**: А поки що з матерями Алкідова мати Пішла його [сина. – Г.В.] зострінути, Святих привітати На березі. Пішла еси, Трохи не співаєш Та

кесаря-Юпітера Хвалиш-вихваляєш... (ТШ2:225 /«Неофіти. IX.» 1857/); пор.: **Кесар-кат**, **Кесар-людоїд***;

8) З тотожними або аналогічними з погляду структури і / чи семантики утвореннями, засвідченими в поетичних текстах інших авторів і виявлених у процесі моніторингу електронного ресурсу «Словника авторських лексичних новотворів в українській поезії XIX – XXI сторіч»:

Москаль-лебедик, ім., ч.р., «Де москалі-лебедики?» «Та он, подивися». Полетіла Катерина І не одяглася. (ТШ1: 41 /«Катерина». 1838–1839/); пор. із гусарин-москаль: Не вернувся із походу Гусарин-москаль. Чого ж мені його шкода, Чого його жаль? (ТШ2:152 /«Не вернувся із походу...». 1848/); пор. із москаль-каліка: Зажурився москаль-каліка, Де йому подітись? Вдовиченко в пікінерах, Вдова на тім світі! (ТШ2:54 /«Москалева криниця [перша редакція]». 1847/); пор.: **Москаль-пройдисвіт**, **Москаль-салдат**; пор. у І.П. Котляревського: п'єса «Москаль-чарівник» (написана 1819 р., видана 1841 р.);

Недвигий, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:454; зафіксовано як новотвір ТГШ у: ШЕВЧЕНКО-61:145: «**Недвига** – інертна людина»; зафіксовано як ім. з позн. *діал.* у зн. «Нерухома істота» у: СУМ5:283], Сліпа була єси, незряща, Недвига серцем; спала день І спала ніч. А кругом тебе Творилося, росло, цвіло, І процвітало, і на небо Хвалу Творителю несло. (ТШ2: 305 /«Н.Т.». 1860/); пор.: Ах, одурила недвига ніч! (Свідзінський В. «Уже десь вийшла на возлісся...». 21.IV.1929);

9) використання Інтернет-ресурсів надало значну допомогу в ідентифікації АЛН Т. Г. Шевченка, сконструйованих за зразками церковнослов'янської мови. У таких випадках у словниковій статті подано порівняння з церковнослов'янськими аналогами, засвідченими в різножанрових текстах релігійного стилю, як-от:

Злоначинающі, дієприкм., субст. [зафіксовано *злоначинаючий* у: ЖЕЛЕХ:304], Злоначинающих спини, У пута кутії не куй, В склепи глибокі не муруй. (ТШ2:275 /«Злоначинающих спини...». 1860/); пор. у текстах реліг. стилю: *злоначальний*:

Колись злочачальний ворог навів розбійників на твою паству... ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.parafia.org.ua/.../feodosiya-ihumena-pecherskocho/); пор. цсл. *началозлобный* ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my52.ru/nachalozlobnyj/>); пор.: **Злозачатий**;

Святопомазаний, прикм., Хотілося б зогнать оскому На коронованих главах, На тих помазаниках Божих... Так що ж, не втну, а як поможеш Та як покажеш, як тих птах Скубуть і патрають, то, може, І ми б подержали в руках Святопомазану чуприну. (ТШ2:76 /«[Царі]». 1848/); пор.: *миропомазаний* ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://church_rite_ukrainian.academic.ru/1090/миропомазаний).

Довідки про фіксацію новотворів в інших лексикографічних джерелах.

В окремих статтях СЛНТШ у квадратних дужках подано інформацію про АЛН, зафіксовані в інших словниках. Цінність такої інформації полягає в тому, що внаслідок проведеної лексикографічної експертизи була здійснена спроба встановити, які саме новотвори Т.Г. Шевченка фіксували загальномовні тлумачні й перекладні словники (з відповідними контекстами Шевченкових творів або ж із покликаннями на твори Т. Шевченка), видані у певний період розвитку сучасної української літературної мови.

У процесі укладання СЛНТШ виявлено факти фіксації 58 АЛН Т.Г. Шевченка (із покликанням на його твори або ілюстративним матеріалом із його текстів), зокрема в таких лексикографічних джерелах: «Малорусько-німецький словар» Є. Желєхівського та С. Недільського (1886; далі – ЖЕЛЕХ); «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909; далі – БГ); Словник української мови в 11-ти томах (1970–1980; далі – СУМ); «Грамматично-стилістичний словник Шевченкової мови» І. Огієнка (1961; далі – ШЕВЧЕНКО-61), «Словник мови Шевченка» (1964; далі – ШЕВЧЕНКО-64). Результати лексикографічного моніторингу представлені в додатку 2 «Фіксація лексичних новотворів Т.Г. Шевченка у словниках».

Отже, зі 159 АЛН 48 одиниць зафіксовано в загальномовних словниках і словниках мови Т.Г. Шевченка, 10 АЛН – лише в словниках мови Т. Г. Шевченка (3 АЛН – у ШЕВЧЕНКО-61, 7 – у ШЕВЧЕНКО-64). Отже, 30,2% від загальної кількості неологічної лексики Т. Г. Шевченка потрапило до реєстрів зазначених словників:

1) у ЖЕЛЕХ: зафіксовано 33 АЛН із покликанням на твори Т. Г. Шевченка (8 із них – без покликань);

2) у БГ: зафіксовано 23 АЛН з ілюстраціями з творів Т.Г. Шевченка (4 з них – без покликань); АЛН *ратище-дрючина* наведений в ілюстрації до реєстрового слова *семип'ядний* (як самостійне реєстрове слово цей юкстапозит відсутній);

3) у СУМ: 17 АЛН з ілюстраціями з творів Т.Г. Шевченка, причому АЛН *правда-мста* наведений в ілюстрації до реєстрового слова *мста*, АЛН *пренеповинний* – до *музикати*, АЛН *ратище-дрючина*, *семип'яденний* – до *семип'ядний* (як самостійні реєстрові слова ці АЛН у СУМ відсутні).

Подальший цілеспрямований моніторинг словників уможливить виявлення й уточнення конкретних фактів збагачення спочатку українського поетичного словника ХІХ ст., а згодом – національного лексикону Шевченковими новотворами, які в процесі мовного розвитку набули статусу узуальних слів. Успішні спроби в цьому напрямі вже здійснені²⁷⁵.

Словникові статті СЛНТШ із покликаннями на відповідні лексикографічні джерела мають такий вигляд:

Золотополий, прикм. [зафіксовано *золотополий* з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:313; із контекстом ТГШ у: БГ2:179], А я так мало, небагато Благов у Бога, тільки хату, Одну хатиночку в гаю, Та дві тополі коло неї, Та безталанною мою, Мою Оксаночку; щоб з нею Удвох дивитися з гори На Дніпр широкий, на яри, Та на лани золотополі, Та на високії могили; Дивитись, думати, гадать, Коли-то їх понасипали? (ТГШ2:198 /«Не молилася за мене...». 1850/); пор.: **Золотохвилий***;

²⁷⁵ Січкач С.А. Ідіолог Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / С.А. Січкач; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. – К., 2003. – 19 с.

Ланцюг-пути, ім., ч.р. [зафіксовано з контекстом ТГШ у: БГ2:343], Меж невольниками в путах Той самий єдиний Її месник безталанний – Несе з України Аж у Сибір ланцюг-пути... А ти будеш тута У розкоші і не будеш Ні знати, ні чути Його плачу вседневного... (ТШ2:176 /«Якби тобі довелось...». 1849/).

Якщо реєстрове слово засвідчено в загальномовних словниках як узуальне, то крім інформації про фіксацію одиниці в таких словниках (зазвичай із покликанням на твори Т.Г. Шевченка чи з ілюстративним матеріалом із його творів) словникова стаття інформує про те, хто з дослідників кваліфікував розглядане слово як авторський новотвір, напр.:

Білохатий, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:30; із контекстом ТГШ у: БГ1:67; у СУМ відсутнє; зафіксовано у: ВЗОС-03:49; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський 2002:219], У Оглаві... Чи по знаку Кому цей Оглав білохатий? Троха лиш! Треба розказати, Щоб з жалю не зробить сміху. (ТШ2:161 /«[Сотник]». 1849/); пор. із білолиций(субст.): Світить білолиций на всю Україну... (ТШ1:85 /«Гайдамаки». 1839 – 1841/)

Крутоберегий, прикм. [І. Огієнко кваліфікував як АЛН: «Такі новотвори міг творити тільки великий мистець-маляр» /ШЕВЧЕНКО-61:28/, у реєстрі ШЕВЧЕНКО-61 відсутнє; зафіксовано з контекстом ТГШ у: БГ2:315, СУМ4:377], Так ти, і Україна, і Дніпро крутоберегий, І надія, брате, Не дасте мені Бога О смерті благати. (ТШ2:49 /«А.О. Козачковському». 1847/); пор.: крутобережний (ЖЕЛЕХ:385; ВЗОС-03:310), крутобережний (ТИМЧ1:388);

Широкополий, прикм. [І. Огієнко кваліфікував як новотвір ТГШ «Скільки сили й змісту у цьому новотворі!» /ШЕВЧЕНКО-61:28/; зафіксовано з тлумач. «просторий, зложений з широких піль (звичайно селянські кріпацькі поля були вузькі)» у: ШЕВЧЕНКО-61:249; зафіксовано широкополий з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:1090; з контекстом ТГШ у: СУМ11:461], Як умру, то поховайте Мене на могилі Серед степу широкого На Вкраїні милій, Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий. (ТШ1: 268 /«Як умру, то поховайте...». 1845/); пор. у варіанті: А чабанам кує закон З заліза, і в

широкополій Будує кедрові світлиці... (ТШ2:441 /«Саул». 1860/); пор. також: І в багрянлиці довгополій Ходив по храміні, ходив... (ТШ2: 293 /«Саул». 1860/).

Ілюстративний матеріал. У поданому контексті АЛН підкреслено, початкове слово віршованого рядка у строфі подано з великої літери. Після скорочення цитати ставиться три крапки. Коли цитата переривається (купюра тексту), то на місці пропуску ставиться три крапки у скісних рисках:

Горе-Запорожжя, ім., с.р., /.../ Як покидали запорожці Великий Луг і матір Січ, Взяли з собою Матер Божу, А більш нічого не взяли, І в Крим до хана понесли На нове горе-Запорожжя. (ТШ2:33 /«Іржавець». 1847/).

Для раціонального використання у словниках ілюстративного матеріалу, який «несе додаткову інформацію з історії літературної мови і містить важливий національно-культурний компонент мовної семантики»²⁷⁶, особливе значення мають поняття необхідності й достатності. Контекстом лексикографічно описуваної одиниці є частина тексту художнього твору, необхідна й достатня для ідентифікації значеннєвого і формального планів. У СЛНТШ зафіксовано ілюстрації, які за структурою є простими, складними й багатоконпонентними реченнями. Зауважимо, що вимога необхідності й достатності контексту порушується, якщо до реєстру потрапили АЛН, наявні в інших редакціях чи варіантах твору (як згадувалося вище, такі АЛН мають спеціальну позначку: *). У цьому разі ілюстративним матеріалом слугує лише рядок, у якому засвідчено АЛН (відповідно такий контекст не завжди є семантично достатнім), як-от:

Слей-мед*, ім., ч.р., Слеєм-медом потекло (ТШ2:396 /«Неофіти». 1857/).

Нерідко для розкриття семантики АЛН, а також для «унаочнення» причин появи АЛН потрібен макроконтекст. У цьому разі ілюстрацією служить значний за обсягом фрагмент тексту, напр.:

²⁷⁶ Єрмоленко С. Прагматичний аспект словникового тексту / С. Єрмоленко // Семантика мови і тексту : зб. статей VIII Міжнар. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 164.

Тихо-сумний, прикм. [зафіксовано *тихосумний* у: ЖЕЛЕХ:965], ...Меж ножами рута і барвінок розів'ється – і слово забуде, Мое слово тихо-сумне, Богобоязливе, Згадається – і дівоче Серце боязливе Стрепенється, як рибонька, І мене згадає... (ТШ1:172 /«Чигрине, Чигрине...». 1844/); А ти, моя Україно, Безталанна вдова, Я до тебе літатиму З хмари на розмову. На розмову тихо-сумну, На раду з тобою; Опівночі падатиму Рясною росою. Порадимось, посумуєм, Поки сонце встане, Поки твої малі діти На ворога стануть. Прощай же ти, моя нене, Удово-небого, Годуй діток; жива правда У Господа Бога! (ТШ1:181–182 /«Сон» /Комедія/. 1844/); пор.: *тихосумний****: моя Україно, Безталанна вдова, Я до тебе літатиму З хмари на розмову. На розмову тихосумну (Цит. за: ШЕВЧЕНКО-64,2:329).

Типовим для багатьох праць довідкового характеру лексикографічним недоліком є неекономне використання словникового простору. Через це в частині словникових статей для економії місця, а також для того, аби користувач мав повне уявлення про описувані автором реалії, інформація про них (пояснення, коментарі) наводиться у квадратних дужках (із вказівкою на укладача), напр.:

Хитрошитий, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:1038], І честь Кармілова і слава Ліванова, а не лукава, Тебе [земле. – Г.В.] укриє дорогим, Золототканім, хитрошитим, Добром та волею підбитим, Святим омофором своїм. (ТШ2:239 /«Ісаєа. Глава 35 (Подражаніє)». 1859/).

Ілюстративний матеріал, використаний у СЛНТШ, не лише засвідчує функціонування АЛН, а й дає змогу ідентифікувати специфіку лексичної сполучуваності новотвору, сприяє з'ясуванню шляхів і способів його творення, презентує функціонування аналогічних за структурою та семантичним наповненням номінативних одиниць (не завжди авторських) в інших контекстах Т.Г. Шевченка, інформує про особливості ідіостилю автора, його естетичні вподобання тощо, напр.:

Україна-небога, ім., ж.р., Послав З табун я коней до обозу, Гармату, гаківниць два вози, Пшона, пшениці, що придбав, Я всю

мізерію оддав Моїй Україні-небозі... І трьох синів своїх. (ТШ2:210 /«Буває, в неволі іноді згадаю...». 1850/); пор. із мати-небога*: Отим мені і жаль стане Матері-небоги, Що вона його так любить, Так гине за його, За те чадо поганеє... (ТШ2:380 /«У нашім раї на землі...». 1849/); пор. із удова-небога (ілюстр. див.: **Тихо-сумний**); пор. із цариця-небога: Уже нашо Золотом облиті Блюдолизи; аж ось і сам, Високий, сердитий, Виступає; обок його Цариця-небога, Мов опеньок засушений, Тонка, довгонога, Та ще, на лихо, сердешне Хита головою. (ТШ1:186 /«Сон» /Комедія/. 1844/).

Нерідко ілюстрація допомагає виявити причину появи АЛН. Часто такою причиною є пошук необхідної рими. У цьому разі ілюстрацією служить строфа поетичного твору з відповідним римуванням, напр.:

Вдовиченко-ледащиця, ім., ч.р., ...Вдовиченка-ледащицю Забили в скрепицю, Та й повезли до прийому. Он яке твориться На сім світі! (ТШ2:60-61 /«Москалева криниця [друга редакція]. IV». 1847/).

Іноді наведення значного за обсягом контексту пояснюється потребою проілюструвати наявність у ньому спільнокорених слів, які мотивували появу АЛН (у наведеному нижче прикладі такі слова підкреслено):

Златомальований, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:302; з контекстом ТГШ у: БГ2:157], Ще живуть, І Богу моляться, і мруть Хрещені люде.Хрест високий На кладовищі трохи збоку Златомальований стоїть. Не вбогий, мабуть, хтось лежить? І намальовано: розп'ятий За нас син Божий на хресті. (ТШ2:218 /«Неофіти». 1857/); пор. із златокований [зафіксовано у: СРЕЗН: 982; ЖЕЛЕХ:302] у варіанті: ...Ми молимося Богу, І на храмах його честний [так у першоджерелі. – Г.В.] Хрест златокований Поставили, – та й молимося... (ТШ2:398 /«Неофіти». 1857/)

Трапляються випадки, коли автор використовує той самий АЛН кілька разів – в одному або різних творах. Частково це відображено у СЛНТШ (див., напр., статтю **Тихо-сумний**). Порядок розташування ілюстрацій у таких випадках здійснювався переважно з урахуванням дати написання творів.

У реєстровій частині словника збережено фонетичні, морфологічні, орфографічні й пунктуаційні особливості оформлення контексту згідно з першоджерелом, оскільки, на думку фахівців, «кожна зміна в поетичному рядку може порушити його звучання і навіть майстерність твору... Такі зміни може дозволити собі робити лише сам автор віршованого твору»²⁷⁷.

Умовні позначення джерел ілюстрацій. Після ілюстрації у круглих дужках подано вказівку на джерело, у якому вжито АЛН (список використаних джерел та їхніх умовних скорочень вміщено наприкінці словника), напр.: (ТШ1: 112). Під умовним скороченням ТШ1 у списку першоджерел подано 1 том ПЗТ Т.Г. Шевченка, цифра після двокрапки (:112) вказує на сторінку.

Хронологічна довідка. Точна фіксація дати створення АЛН – це копітка й цілеспрямована робота колективу фахівців. У СЛНТШ така довідка подається згідно з датуванням поетичних текстів Т.Г. Шевченка, яке здійснила редколегія ПЗТ. Хронологічна довідка фіксується у скісних дужках після назви твору, поданої після умовного позначення джерела ілюстративного матеріалу (власне після сторінки), напр.:

Тихо-мовчки*, присл., Тихо-мовчки Під брамою сіла. (ТШ2:401 /«Неофіти». 1857/); пор.: **Тихесенько-мило***.

Умовні скорочення і позначки є невід'ємною частиною будь-якого довідкового джерела лексикографічного характеру. Традиційно (відповідно і в СЛНТШ) список таких скорочень і позначок розташований перед корпусом словникових статей; його основна мета – полегшити роботу користувача і зекономити словниковий простір.

Мовне експериментаторство Т.Г. Шевченка заслуговує на те, щоб його оригінальні словесні знахідки були належно науково опрацьовані, через що створення академічного словника лексичних новотворів основоположника сучасної української літературної мови є одним з актуальних завдань вітчизняної письменницької (авторської) лексикографії.

²⁷⁷ Ковалик І.І. Передмова / І.І. Ковалик, І.Й. Ошипко, Л.М. Полюга // Лексика поетичних творів Івана Франка. Методичні вказівки з розвитку лексики. – Львів : ЛДУ, 1990. – С. 5.

СЛОВНИКИ, ЗА ЯКИМИ ЗДІЙСНЮВАЛАСЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ЕКСПЕРТИЗА, ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БАРКА-07: Адах Н.А. Словник авторських лексичних новотворів Василя Барки // Адах Н.А. Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти) / Н.А. Адах ; за ред. Г.М. Вокальчук. – Рівне : Видавництво Олега Зеня, 2007. – С. 52–131.

БГ: Словарь української мови / [упоряд., з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. – [у 4 т.]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. 1–4.

Беринда: Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту, вступна стаття В.В. Німчука / АН УРСР ; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961.

ВЗОС-03: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.

ВТС-02: Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.

ВТС-04: Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1426 с.

ВШ-02: Віняр Г.М. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття / Г.М. Віняр, Л.Р. Шпачук. – Вип. 2. – Кривий Ріг, 2002. – 180 с.

ГПС : Голоскевич Г.К. Правописний словник / Г.К. Голоскевич. – Львів. : Лілея, 1994. – 460 с.

ГПС-94: Голоскевич Г. Правописний словник / Г. Голоскевич. – Львів : Лілея, 1994. – 460 с.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови : [у 7 т.]. – К. : Наук. думка, 1982.

ЖЕЛЕХ: Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: У 2 т. / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886. – Т.1: А – О. – 592 с.; Т. 2: П – Я. – С. 593 – 1117.

ЖК-03: Колоїз Ж.В. Тлумачно-словотвірний словник okazіonalіzmів / Ж.В. Колоїз. – Кривий Ріг : ТОВ ЯВВА, 2003. – 168 с.

КОСТ-ВІНГР-10: Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський : [збірник наукових праць ; відп. ред. Г.М. Вокальчук]. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. – С.138–170. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип.3).

КСАН-04: Вокальчук Г.М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття // Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект); за ред. А.П. Грищенка : [монографія] / Г.М. Вокальчук. – Рівне, 2004. – С. 94–524.

ЛПТФ-90: Лексика поетичних творів Івана Франка : методичні вказівки з розвитку лексики / [уклад. І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.М. Полюга]. – Львів : ЛДУ, 1990. – 264 с.

ЛСІ-04: Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003): Словник / А. Нелюба. – Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2004. – 136 с.

ЛСІ-07: Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006): Словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Харків : Майдан, 2007. – 144 с.

М16-17: Словник української мови XVI – XVII ст. : у 8 випусках. – Львів, 1994.

НЕОКЛАС-09: Київські неокласики : словотворчість / Н.В. Гаврилюк ; відп. ред. Г.М. Вокальчук. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – 216 с. (Лексикограф. серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 2).

НУЛ-02: Мазурик Д. Нове в українській лексичі : словник-довідник / Д. Мазурик. – Львів : Світ, 2002. – 130 с.

ОСУМ-94: Орфографічний словник української мови. – К. : Довіра, 1994. – 864 с.

РИЛЬСЬКИЙ-73: «Нове життя нового прагне слова» // Рильський М. Як парость виноградної лози [упор. Г.М. Колесник] ; відп. ред. І.К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 227 – 260.

РІВНЕ-08: Максимчук В.В. Короткий словник авторських лексичних новотворів поетів Рівненщини / В. Максимчук // Проблеми й перспективи авторської лексикографії. «Регіональний» словник поетичних неолексем (Рівненщина) / [відп. ред. Г.М. Вокальчук : вид. 2-е, випр. і доп.]. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. – С. 65–179. – (Лексикограф. серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 1).

РІВНЕ-15: Максимчук В.В. Словник лексичних новотворів сучасних поетів Рівненщини // Словотворчість сучасних поетів Рівненщини ;

за ред. Г.М. Вокальчук : [монографія] / В.В. Максимчук. – Острог, 2015. – (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип. 7) (у друці).

СЕМЕНКО-06: Вокальчук Г.М. Словник лексичних новотворів-Михайля Семенка / Г.М. Вокальчук // Вокальчук Г. «Я – беззразковості поет» (словотворчість Михайля Семенка) : [монографія]. – Рівне, 2006. – С. 141–175.

СІС-75: Словник іншомовних слів / [за ред. О.С. Мельничука]. – К. : УРЕ, 1975. – 775с.

СІФ-76: Словник мови художніх творів Івана Франка: Пробний зошит / [уклад. І.І. Ковалик та ін.] // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1976. – Вип. 26. – С. 63–99.

СЛАВ-99: Словничок індивідуальних слововживань Яра Славутича // Сологуб Н. Мовний портрет Яра Славутича. – К. : Дніпро; Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1999. – С. 132–138.

СМНП: Бучко Д.Г. «Словарь малоросійскаго нарѣчія» О. Павловського / З історії української мови: До 150-річчя «Граматики» О. Павловського. – К., 1972. – С. 91–115.

СПЧС: Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / В.М. Доманицький. – Київ, 1906.

СРЕЗН: Срезневский И.И. Матеріали для Словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ / И.И. Срезневский. – Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1893.

ССМ: Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2 т. – К.: Наук. думка, 1977.

ССУМ-01-1: Словник синонімів української мови : у 2 т. / [А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін.]. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 2001. – 1026 с.

СУМ: Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1973 – 1982.

СУМЯ-20: Яворницький Д.І. Словник української мови / Д.І. Яворницький. – Катеринослав : Слово, 1920. – Т.1 : А–К. – 257с.

СЧ : Словник чужослів. Знахідки / [уклад. П. Штепа]. – Торонто, 1977. – 452с.

ТИМЧІ: Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : [Упор.: Німчук В.В., Лиса Г.І.] ; відп. ред. В.В. Німчук: у 2 кн. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Т. 1. – 512 с.

ТИМЧ2: Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : [Упор.: Німчук В.В., Лиса Г.І.] ; відп. ред. В.В. Німчук: у 2 кн. – К. – Нью-Йорк, 2003. – Т. 2. – 512 с.

ТИЧИНА-11: Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття : [збірник наукових праць; відп. ред. Г.М. Вокальчук]. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. – 268 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип 5).

ТИЧИНА-71: «З'являються нові слова у мові» [упор. Г.М. Колесник] // Тичина П. Квітни, мово наша рідна! – К., 1971. – С. 95–171.

УЛВН-73: Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник. – К. : Наук. думка, 1973. – 724 с.

УМ16-17: Словник української мови XVI – XVII ст. : у 8 випусках. – Львів, 1994.

УМЕ-04: Українська мова: Енциклопедія / [редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін.] – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

УМЕ-2000: Українська мова: Енциклопедія / [редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін.] – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

УСС: Огієнко І. Український стилістичний словник / І. Огієнко. – Львів, 1924.

ЦСС: Полный церковно-славянский словарь : со внесением въ него важнѣйшихъ древне-рускихъ словъ и выражений : [составилъ священникъ магистръ Григорій Дьяченко] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slavdict.narod.ru/index.htm>.

ШЕВЧЕНКО-2001: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка : у 4 т. [ред. й упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриша]. – Т. 1. – Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. – Edmonton – Toronto. – 2001. – 773 с.

ШЕВЧЕНКО-51: Ващенко В.С. Шевченкова лексика : словопоказчик до поезій Т.Г. Шевченка / В.С. Ващенко, П.О. Петрова. – К. : КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1951. – 107 с.

ШЕВЧЕНКО-61: Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1961. – 256 с.

ШЕВЧЕНКО-64, 1: Словник мови Шевченка : [у 2 т.]. – К. : Наук. думка, 1964. – Т.1 – 484 с.

ШЕВЧЕНКО-64, 2: Словник мови Шевченка : [у 2 т.]. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 2. – 566 с.

ШЕВЧЕНКО-78: Шевченківський словник : [у 2 т.]. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1978. – Т.1. – 416 с.; Т. 2. – 410 с.

ШЕВЧЕНКО-82: Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка : словопоказчик [уклад. В.С. Ващенко]. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1982. – 83 с.

ШЕВЧЕНКО-85, 86: Словарь языка русских произведений Т.Г. Шевченко : [у 2 т.]. – Т. 1. – А – О. – К., 1985; Т. 2. – П – Я. – К., 1986 / [сост. В.М. Брицын и др.] – К. : Ин-т языковедения им. А.А. Потебни АН УССР, 1985 – 1986.

ШЕВЧЕНКО-93: Меншиков І.І. Поетичне слово Кобзаря : словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій / І.І. Меншиков, Н.В. Підмогильна. – Дніпропетровськ : Січ, 1993. – 206 с.

ШІСТДЕСЯТНИКИ-11: Словотворчість шістдесятників. Василь Стус. Ігор Калинець. Іван Світличний. Григорій Чубай : [збірник наукових праць; відп. ред. Г.М. Вокальчук]. – Острог : Вид-во НУ «Острозька академія», 2011. – 492 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип 4).

ЮКСТ-15: Кирилюк О.В. Короткий словник юкстапозитів у народнопісенних текстах (понад 3000 одиниць) ; за ред. Г.М. Вокальчук / О.В. Кирилюк. – Рівне, 2015 (рукопис).

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ТШ1: Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 1. Поезії, 1837 – 1847 рр. / Упоряд. та комент. В.С. Бородіна та ін.; Ред. В.С. Бородін. – 528 с.;

ТШ2: Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2. Поезія, 1847 – 1861 рр. / Упоряд. та комент. В.С. Бородіна та ін.; Ред. В.С. Бородін. – 592 с.).

ЮБ1: Береза Ю. Дефіцитний фанат : [гумор і сатира] / Юрій Береза. – Рівне : Редакційно-видавничий відділ облуправління по пресі, 1991. – 160 с.

МН:61: Новак М. Любов, влада і революція. На крилах поезії Лесі Українки / Микола Новак. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 132 с.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ФОЛЬКЛОРИЗМІВ ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГЕУН: Героїчний епос українського народу. Хрестоматія: навчальний посібник / Упоряд. та прим. О.М. Таланчук, Ф.С. Кислого; Передм. О.М. Таланчук. – К. : Либідь, 1993. – 432 с.

УКП: Українські козацькі пісні : [Збірка] / Упоряд. О.С. Олійників ; Худ. оформл. О.Д. Самків. – Одеса : Маяк, 2003. – 116 с.

КВ : Квіти Верховини : Коломийки / [Запис. текстів, упоряд., приміт. та слов. Ю.І. Бойчука; передм. Н.С. Шумади; худож. М.І. Пуглик-Белень]. – Ужгород : Карпати, 1985. – 360 с.

ШАД: Історичні пісні малоросійського народу: В. Антонович, М. Драгоманов. Том 1. – К., 1874. – 368 с.

ТП: Танцювальні пісні : упорядкували О.І. Дей, М.Г. Марченко (тексти), А.І. Гуменюк (мелодії). – К. : Наукова думка, 1970. – 804 с.

УНДП: Українські народні думи та історичні пісні : Упорядкували П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах, за ред. М.Т. Рильського, К.Г. Гуслистого. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 655 с.

3.2.3. Словник лексичних новотворів Т. Шевченка (містить 159 одиниць)

Умовні скорочення й позначки, уживані в словнику
(умовні скорочення джерел див. у списках використаної літератури):

АЛН – авторський лексичний новотвір
аналог. – аналогічний, аналогія
джер. – джерело
див. – дивитися
діал. – діалектне
дієсл. – дієслово
др. – давньоруський
ел. – електронний
ж.р. – жіночий рід
зменш.-пестл. – зменшувально-пестливе
зн. – значення
ілюстр. – ілюстративний, ілюстрація
ім. – іменник
ірон. – іронічне
к. – кінець, кінця
книжн. – книжний
комп. – компонент
літ. – літературний
мн. – множина
модиф. – модифікований
напр. – наприклад
позн. – позначка
покл. – покликання
поясн. – пояснення
прикм. – прикметник
присл. – прислівник
реліг. – релігійний
рес. – ресурс
рос. – російський
сл. – словниковий
с.р. – середній рід

сп.р. – спільний рід
спотв. – спотворений
ст. – стаття
субст. – субстантивований
тв. – твір, твори
ТГШ – Т.Г. Шевченко
тлумач. – тлумачення
цит. – цитується, цитований
цсл. (ц. сл.) – церковнослов'янський
ч.р. – чоловічий рід

*****

( ) – вказівка на джерело ілюстративного матеріалу

◇ – вказівка на інформацію щодо тлумачення значення слова

[ ] – вказівка (після граматичної кваліфікації реєстрового слова) на наукові джерела, у яких здійснено аналіз чи зафіксовано новотвори ТГШ

* – позначка вказує на новотвір, засвідчений у варіантах поетичних текстів Т.Г. Шевченка

** – позначка вказує на новотвір, засвідчений у «Словнику мови Шевченка» (ШЕВЧЕНКО-64), однак відсутній у 12-томному повному зібранні творів Т. Г. Шевченка (ТШ1, ТШ2) і відповідно в «Конкорданції поетичних творів Тараса Шевченка» (ШЕВЧЕНКО-2001)

~ – позначка вказує на приблизну дату написання твору

Антипапа, ім., ч.р., Зашипіли, мов гадюки, Ченці в Ватикані, Шепочеться Авін'йона З римськими ченцями, Шепочуться антипапи, Аж стіни трясуться Од шопоту. Кардинали, Як гадюки, в'юються Круг тіари. (ТШ1:203 /«Єретик». 1845/)

Баня-прохолода, ім., ж.р., «Вы што делаете, плуты!!» «Та ми, бачте, пане, Співаємо про Богдана...» «Я вам дам Богдана, Мошенники, дармоеды! И песню сложили Про тако[го] ж мошенника...» «Нас, пане, навчили...» «Я вас навчу!.. Завалить им!» Взяли й завалили – Випарили у московській Бані-прохолоді. Отак пісні Богданові Стали їм в пригоді!! (ТШ1:232 /«Великий льох» /Містерія/. 1845/)

Білохатий, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:30; із контекстом ТГШ у: БГ1:67; у СУМ відсутнє; зафіксовано у: ВЗОС-03:49; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський

2002:219], У Оглаві... Чи по знаку Кому цей Оглав білохатий? Троха лиш! Треба розказати, Щоб з жалю не зробить сміху. (ТШ2:161 / «[Сотник]». 1849/); пор. із білолиций (субст.): Світить білолиций на всю Україну... (ТШ1:85 /«Гайдамаки». 1839 – 1841/)

Вбогодухі*, прикм., субст. [зафіксовано *убогодухий* у: БГ4:307; *убогодухий* (*вбогодухий*) із позн. «поет.» та контекстом ТГШ у: СУМ10:358; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський 2002:212; Русанівський-Ел.рес.], Радуйтеся, дрібнодухі Радуйтеся, вбогодухі (ТШ2:409 /«Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)». 1859/)

Вдовиченко-ледащиця, ім., ч.р., ...Вдовиченка-ледащицю Забили в скрепицю, Та й повезли до прийому. Он яке твориться На сім світі! (ТШ2:60-61 /«Москалева криниця [друга редакція]. IV». 1847/)

Великолітній, прикм. [зафіксовано *великолітний* із покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:61; із контекстом ТГШ у: БГ1:132, СУМ1:320; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський 2002:212], Дуби і всякі дерева Великолітні, мов трава В покоси стелеться... (ТШ2:74 / «У Бога за дверми лежала сокира...». 1848/)

Вельможа-пастир*, ім., ч.р., І господар і государ Сьогодні одурів! Панове! Вельможі-пастирі; пор.: Тельця лакеям принесли, Щоб їм дозволено співати У царських сінях. Заревли сивобороді, волохаті Вельможі-пастирі пузаті (ТШ2: 440 /«Саул». 1860/)

Веселіє-надія**, ім. [зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-64,1:71], Моє веселіє-надію В степу між тучею розвіяв! (ТШ-10,2:496 / «Плач Ярославни». 1860/)

Високочолій, прикм.[зафіксовано з контекстом ТГШ у: БГ1:188; зафіксовано у: СУМ1:495; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський 2002:212], Попід горою, ярмом, долом, Мов ті діди високочолі, Дуби з Гетьманщини стоять. (ТШ1: 40 /«Катерина». 1838 –1839/)

Вічно-слава, ім., ж.р., «/.../ Молюся, Господи, помилуй, Спаси Ти нас, святая сило, Язви язик мій за хули Та язви мира ізціли. Не дай згнуцатися лукавим І над Твоєю вічно-славою, Й над нами, простими людьми!..» (ТШ1:202 /«Єретик». 1845/); пор.: Умудрітьесь, немудрії, Хто світ оглядає, Той і серце ваше знає І думи лукаві. Дивіться ділам Його [Господа. – Г.В.], Його вічній славі.

(ТШ1:260 /«Давидові псалми» /93/. 1845/); пор.: *вечнославный* (УМ16-17, т. 3:9)

Внук-пузанчик, ім., ч.р., Старий батько Сидить коло хати Та вчить внука-пузанчика Чолом оддавати. (ТШ1:220 /«Невольник». 1845/); пор. у варіанті: Старий батько Сидить коло хати, Та вчить внука маленького Чолом оддавати. (ТШ1: 382 /«Сліпий»/)

Гарно-молодий, прикм., А я Про тебе, воленько моя, Оце нага-дую. Ніколи Ти не здавалася мені Такою гарно-молодою [І] прехорошою такою, Так, як тепер на чужині, Та ще й в неволі. (ТШ2:92 /«Г.З.». 1848/); пор.: **Свіжомолодий****

Голий-наголо́, прикм., Та й диво там таки було! Марина гола-наголо́ Перед будинком танцювала У парі з матір'ю! – і страх – З ножем окровленим в руках І приспівувала.... (ТШ2:99 /«[Марина]». 1848/)

Горе-Запорожжя, ім., с.р., /.../ Як покидали запорожці Великий Луг і матір Січ, Взяли з собою Матер Божу, А більш нічого не взяли, І в Крим до хана понесли На нове горе-Запорожжя. (ТШ2:33 /«Іржавець». 1847/)

Давне-колишній, прикм. [зафіксовано *давнеколишній* з контекстом ТГШ у: БГ1:355], Посіжу я і похожу В своїй маленькій благодаті. Та в одині-самотині В садочку буду спочивати, Присняться діточки мені, Веселая присниться мати, Давне-колишній та ясний Присняться сон мені!.. (ТШ2: 290 /«Л.». 1860/); пор. із *давно-колишній**: І посиджу, і похожу Посижу я і похожу В райочку буду спочивати Давно-колишній та ясний (ТШ2: 439 /«Л.». 1860/)

Дебрь-пустиня, ім., ж.р., Німим отверзуться уста; Прорветься слово, як вода, І дебрь-пустиня неполита, Зцілющою водою вмита, Прокинеться... (ТШ2:239 /«Ісая. Глава 35 (Подражаніє)». 1859/); пор.: *дебрь огненная* (ЦСС:139)

Диво-цариця, ім., ж.р., Цар цвенькає; А диво-цариця, Мов та чапля меж птахами, Скаче, бадьориться. (ТШ1:186 /«Сон» /Комедія/. 1844/); пор. із *цариця-небога* (див. ілюстр.: *Україна-небога*)

Дитина-син, ім., ч.р., Незабаром зробилась мати Із доброї тії дівчати: Дитину-сина привела. (ТШ2:220 /«Неофіти. І.». 1857/)

Діточки-дівчата, ім., мн., Як оступлять тебе, доле, Діточки-дівчата Й зашебечуть по своєму Доброму звичаю, Може, й мене ненароком Діточки згадають. Може, яка і про мене Скаже яке лихо. Усміхнися, моє серце, Тихесенько-тихо, Щоб ніхто і не побачив. (ТШ2:93/«Г.З.». 1848/)

Днедавний, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:187; із контекстом ТГШ у: БГ1:394, СУМ2:314; із поясн. «Літ. *Днедавній, давній*» у: ШЕВЧЕНКО-61:79; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський 2002:212], І вдвох тихенько заспівать Ту думу сумную, днедавну, Про лицаря того гетьмана... (ТШ2:198 / «Не молилася за мене...». 1850/)

Доброзиждуший, прикм. [кваліфіковано як цсл. у: Мацько1989, Підкаминна 2007; у БЕРИНДА, ЦСС, СРЕЗН відсутнє; зафіксовано *доброзиждущий* із покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:189], А доброзиждушим рукам І покажи, і поможи, Святую силу ниспошли. (ТШ2: 275 /«Злоначинающих спину...». 1860/)

Добросердий-малий, прикм. [зафіксовано комп. *добросердний* з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:189], Добросердим-малим, Тихолюбцям-святим, Творче неба й землі! Долгоденствіє їм На сім світі; на тім... Рай небесний пошли. (ТШ2: 277 /«Тим неситим очам...». 1860/)

Досвітки-вечірниці, ім., мн., У неділю на вигоні Дівчата гуляли, Жартували з парубками, Деякі співали – Про досвітки-вечірниці Та як біла мати, Щоб з козаком не стояла. (ТШ1:114 /«Мар'яначерниця». 1841/); пор. з узуальними *досвітки, вечорниці*

Дрібнодухі*, прикм., субст., див.: **Вбогодухі***; пор. із *малодушний*: Благаємо ж, браття, ми вас: напоумляйте непорядних, потішайте малодушних, підтримуйте слабих, усім довготерпіть! ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/1-poslanie-k-solunyanam.html>)

Думи-діти, ім., мн., Може, вернеться надія З тією водою Зцілющою й живущою, Дрібною сльозою. Може, вернеться з-за світа В пустку зимовати, Хоч всередині обілить Горілу ю хату. І витопить, і нагріє, І світло засвітить... Може, ще раз прокинеться Мої думи-діти. (ТШ1:195 /«Заворожи мені, волхве...». 1844/)

Душа-серце, ім., Зійшлись незабаром. Побрались; І тихо, весело прийшли, Душею-серцем неповинні, Аж до самої домовини. (ТШ2: 285 /«Росли укупочді, зросли...». 1860/); пор. із **серце-душа**: Зігрійся, друже, вином і чаєм, Серцем-душею тебе стрічаєм. (А.Таран; цит. за: КСАН-04:399)

Слей-мед*, ім., ч.р., Слесм-медом потекло (ТШ2:396 /«Неофіти». 1857/)

Журба-мова, ім., ж.р., І море ревнуло Босфорову мову, У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові Тую журбу-мову на хвилі подав. Зареготався дід наш дужий, Аж піна з уса потекла. «Чи спиш, чи чуєш, брате Луже? Хортице-сестро?» Загула Хортиця з Лугом: «Чую, чую!» І Дніпр укрили байдаки, І заспівали козаки... (ТШ1:150 /«Гамалія» [перша редакція]. 1842/); пор. із **туга-мова**: ...Лиман Дніпрові Тую тугу-мову на хвилі подав. (ТШ1:154 /«Гамалія» [друга редакція]. 1842/); пор.: **Журба-туга, Туга-журба***

Журба-туга, ім., ж.р., І журба-туга на тім полі Зійшла для руської землі; пор.: «Сонце пресвяте! Землі ти радість принесло І людям на землі; моєї ж Журби-туги не рознесло. [Пунктуація першоджерела. – Г.В.]; (ТШ2: 281, 434 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] В Путивлі-граді вранці-рано... 1860/); пор.: **Журба-мова, Туга-журба***; **Туга-нудьга**

Занедужати-лежати*, дієсл., Вона була ще молодою І прехорошая собою, Та тільки сонцем запеклась І занедужала-лежала І все до крихти розказала...; пор. з узуальними: Та тільки сонцем запеклась Та й занедужала... Лежала І все до крихти розказала... (ТШ2: 325, 329 /«Княжна» /Поема/ 1847/)

Златомальований, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:302; з контекстом ТГШ у: БГ2:157], Ще живуть, І Богу моляться, і мруть Хрещені люде. Хрест високий На кладовищі трохи збоку Златомальований стоїть. Не вбогий, мабуть, хтось лежить? І намальовано: розп'ятий За нас син Божий на хресті. (ТШ2:218 /«Неофіти». 1857/); пор. із **златокований** [зафіксовано у: СРЕЗН: 982; ЖЕЛЕХ:302] у варіанті: ...Ми молимося Богу, І на храмах його честний [так у першоджерелі. – Г.В.] Хрест златокований Поставили, – та й молимося... (ТШ2:398 /«Неофіти». 1857/)

Злозачатий, дієприкм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:304; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський-Ел.рес.], Во злобі Сини твої тебе уб'ють Оперені, а злозачаті Во чреві згинуть, пропадуть, Мов недолежані курчата!.. (ТШ2: 268 /«Осія. Глава XIV. Подражаніє». 1859/); пор.: **Злоначинающий**

Злоначинаюці, дієприкм., субст. [зафіксовано *злоначинаючий* у: ЖЕЛЕХ:304], Злоначинающих спину, У пута кутії не куй, В склепи глибокі не муруй. (ТШ2:275 /«Злоначинающих спину...». 1860/); пор. у текстах реліг. стилю: *злоначальний*: Колись злоначальний ворог навів розбійників на твою паству... ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.parafia.org.ua/.../feodosiya-ihumena-pecherskohe/); пор. цсл. *началозлобный* ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my52.ru/nachalozlobnyj/>); пор.: **Злозачатий**

Золотополий, прикм. [зафіксовано *золотополий* з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:313; із контекстом ТГШ у: БГ2:179], А я так мало, небагато Благов у Бога, тільки хату, Одну хатиночку в гаю, Та дві тополі коло неї, Та безталанну мою, Мою Оксаночку; щоб з нею Удвох дивитися з гори На Дніпр широкий, на яри, Та на лани золотополі, Та на високії могили; Дивитись, думати, гадать, Коли то їх понасипали? (ТШ2:198 /«Не молилася за мене...». 1850/); пор.: **Золотохвилий***

Золотохвилий*, прикм. [зафіксовано *золотохвилий* із покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:313; *золотохвилий* із контекстом ТГШ у: БГ2:179], ...Бо я так мало-небагато Просив у Бога... Тільки хату Собі дивитися з гори Та лани золотохвилі... (ТШ2:387 /«Не молилася за мене...». 1850/); пор. із *золото-хвильний*: Від трьох світів, що він в життю кохав: Золото-хвильних, теплих нив південних, Високих гір, зеленоверхих гір, І моря, моря, що бурхливе вічно... (Ю. Липа. «Батькові»); пор.: **Золотополий**

Зрище, ім., с.р. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:315; І. Огієнко кваліфікував як новотвір ТГШ: «... Новотвір цей складений на взір рос. зрилище, по наших словниках його нема» /ШЕВЧЕНКО-61:28–29/; зафіксовано з тлумач. «публичний розгляд,

позор» у: ШЕВЧЕНКО-61:107–108/], ...а люде Підстережуть вас на тоте ж, Уловлять і судить не будуть, В кайдани туго окують, В село на зрище приведуть, І на хресті отім без ката І без царя вас, біснுவатих, Розтнуть, розірвуть, розіпнуть І вашей кровію, собаки, собак напоять... (ТШ2: 269 /«Осія. Глава XIV. Подражаніє». 1859/)

Історія-правда, ім., ж. р., Якби розкажуть Про якого-небудь одного магната Історію-правду, то перелякать Саме б пекло можна. (ТШ2:34 /«Іржавець». 1847/)

Каліка-недоріка, ім., ч.р. [зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-61:115], Ой привезли до прийому Чуприни голити. Усе дрібні, усе малі, Все багатих діти. Той каліка-недоріка, Той не вміє стати... (ТШ1:175 /«Сова». 1844/)

Канати-пропадати*, дієсл., Твоя любов, твоя єдина, Єдина радість на землі, Гниє в неволі. І не знаєш, Де він канає-пропадає! (ТШ2: 399 /«Неофіти». 1857/); пор. з узуальним канути (СУМ4:90)

Кесар-бог, ім., ч.р., ...І нищечком помолилась Кесареві-богу. (ТШ2:225 /«Неофіти. ІХ.». 1857/); пор. із **кесар-Юпітер**: А поки що з матерями Алкідова мати Пішла його [сина. – Г.В.] зострінути, Святих привітати На березі. Пішла еси, Трохи не співаєш Та кесаря-Юпітера Хвалиш-вихваляєш... (ТШ2:225 /«Неофіти. ІХ.». 1857/); пор.: **Кесар-кат**, **Кесар-людоїд***

Кесар-кат, ім., ч.р., Ти привітала Нерона лютого, Сарданапала, Ірода, Каїна, Христа, Сократа, О непотребная! Кесаря-ката І грека доброго ти полюбила Однаковісінько!.. Бо заплатили. А я, убогий, що принесу я? За що сірому ти поцілуєш? За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю, Й не такі, як я, дармо співають. (ТШ2:36 /«N. N.» /«О думи мої! О славо злая!». 1847/); пор.: **Кесар-бог**, **Кесар-людоїд***

Кесар-людоїд*, ім., ч.р., Та цур же вам, Новим фараонам І кесарям-людоїдам! (ТШ2:398 /«Неофіти». 1857/); пор.: **Кесар-бог**, **Кесар-кат**

Козачизна**, ім., ж. р. [зафіксовано з тлумач. «*Козаччина*» у: ШЕВЧЕНКО-64,1:334], Не вернетця [таке написання у першоджерелі. – Г.В.] козачизна, Не встануть гетьмани, Не покрийють Україну Червоні жупани. (Цит. за: ШЕВЧЕНКО-64,1:334)

Костокрилий, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:371; із контекстом ТГШ у: БГ2: 291; у СУМ, ВЗОС-03 відсутнє; М.А. Жовтобрюх кваліфікував як новотвір ТГШ /Жовтобрюх: 44/], ...Людей не чуть; через базар Кажан костокрилий Перелетить; на вигоні Сова завиває. (ТШ1:77 /«Гайдамаки». 1839 – 1841/); пор.: *костолиций* (ЖЕЛЕХ:371)

Крутоберегий, прикм. [І. Огієнко кваліфікував як АЛН: «Такі новотвори міг творити тільки великий мистець-маляр» /ШЕВЧЕНКО-61:28/, у реєстрі ШЕВЧЕНКО-61 відсутнє; зафіксовано з контекстом ТГШ у: БГ2:315, СУМ4:377], Так ти, і Україна, І Дніпро крутоберегий, І надія, брате, Не даєте мені Бога О смерті благати. (ТШ2:49 /«А.О. Козачковському». 1847/); пор.: *крутобережний* (ЖЕЛЕХ:385; ВЗОС-03:310), *крутобережній* (ТИМЧ1:388)

Ланцюг-пути, ім., ч.р. [зафіксовано з контекстом ТГШ у: БГ2:343], Меж невольниками в путах Той самий єдиний Ї месник безталанний – Несе з України Аж у Сибір ланцюг-пути... А ти будеш тута У розкоші і не будеш Ні знати, ні чути Його плачу вседневно... (ТШ2:176 /«Якби тобі довелось...». 1849/)

Лепта-дума, ім., ж.р., Слава тобі, Шафаріку, Вовіки і віки! Що звів еси в одно море Слав'янські ріки! Привітай же в своїй славі І мою убогу Лепту-думу немудрую Про чеха святого, Великого мученика, Про славного Гуса. (ТШ1:200 /«Єретик». 1845/)

Лілея-снігоцвіт, ім., ж.р., А весною, мов на диво, На мене дивились. А дівчата завітчались І почали звати Лілеєю-снігоцвітом; І я процвітати Стала в гаї, і в теплиці, І в білих палатах. (ТШ1:271 /«Лілея». 1846/); пор.: **Снігоцвіт****, **Снігоквіт***

Львєня, ім., с.р. [зафіксовано *львиня* з тлумач. «левєня» у: ШЕВЧЕНКО-61:130], Отож львєня те дике! люте! Підстерегли його, взяли. Та, закувавши добре в пута, В Єгипет люде одвели – На каторгу. А люта мати! Спустила друге бісновате Своє скажене звиря. Та вже такого сподаря, Що гради й весі пожирало. Земля тряслася, трепетала Од реву львечища твого. (ТШ2: 266 /«Подражаніє Іезекіілю. Глава 19». 1859/); пор. з узуальним *левєня*; пор. з *львечище*, *львечищий* [зафіксовані в текстах реліг. стилю

([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ccel.org/contrib/ru/Sbible/eze.pdf>]; зафіксовано львичиц із тлумач. «ц. сл.: молодий лев, левеня» у: ШЕВЧЕНКО-61:130): А потім з вас, щенят зубатих, Зробились львичища!; А львичища того не знають, Ростуть собі, як та лоза У темнім лузі. (Там само); Плач великий Воместо львичищого рика Почують люде. (ТШ2: 267 /«Подражаніє Іезекілію. Глава 19». 1859/)

Малосилий, прикм. [зафіксовано у: ЖЕЛЕХ:425; із контекстом ТГШ у: БГ2:402, СУМ4:612; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський 2002:219], ...і про тебе, Старче малосилий, Ніхто й слова не промовить... (ТШ1:171 /«Чигрине, Чигрине...». 1844/)

Міністр-раб, ім., ч.р., Мúко! Мúко! О скорбь моя, моя печаль! Чи ти минеш коли? Чи псами Царі з міністрами-рабами Тебе, о люту, зацькують! (ТШ2: 297 /«Хоча лежачого й не б'ють...». 1860/)

Мова-розмова*, ім., ж.р., Меж мови-розмови (ТШ1:341. «Гайдамаки» /1839 – 1841/); пор.: Як не буде в нас мови-розмови, То на плечі впаде Божий гнів Й знавіснілі новітні могили З наших питимуть шоломів (П. Велесик «Як не буде в нас мови-розмови...». 2012 /рукопис/)

Могила-гора, ім., ж.р., Дніпро, Україну згадаєм, Веселі селища в гаях, Могили-гори на степах – І веселенько заспіваєм (ТШ2: 309 /«Чи не покинуть нам, небого...». 1861/)

Москаль-лебедик, ім., ч.р., «Де москалі-лебедики?» «Та он, подивися». Полетіла Катерина І не одяглася. (ТШ1: 41 /«Катерина». 1838 –1839/); пор. із гусарин-москаль: Не вернувся із походу Гусарин-москаль. Чого ж мені його шкода, Чого його жаль? (ТШ2:152 /«Не вернувся із походу...». 1848/); пор. із москаль-каліка: Зажуривсь москаль-каліка, Де йому подітись? Вдовиченко в пікінерах, Вдова на тім світі! (ТШ2:54 /«Москалева криниця [перша редакція]». 1847/); пор.: **Москаль-пройдисвіт**, **Москаль-салдат**; пор. у І.П. Котляревського: п'єса «Москаль-чарівник» (написана 1819 р., видана 1841 р.)

Москаль-пройдисвіт, ім., ч.р., Титарівна-Немирівна Людям гордувала... А москаля-пройдисвіта Нищечком вітала!; пор.:

Титарівна-Немирівна... Почесного роду... Виглядає пройдисвіта Москаля з походу. (ТШ2: 296 /«Титарівна-Немирівна...». 1860/); пор.: **Москаль-лебедик, Москаль-салдат**

Москаль-салдат, ім., ч.р., І день і ніч дивилася Та й стала питати: «Чи не чув хто, чи не бачив Москаля-салдата, Мого сина?..» (ТШ1:177 /«Сова». 1844/); пор.: **Москаль-лебедик, Москаль-пройдисвіт**

Московщенья, ім., с.р. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:454], <можливо, має подвійну мотивацію: *Московщ-ин-а + -ен-я(u//e) → московщенья* або: *москов-ськ-ий + щенья → московщенья*>, Титарівна-Немирівна Гаптує хустину. Та колише московщенья, Малу дитину... (ТШ2: 296 /«Титарівна-Немирівна...». 1860/)

Насади-кораблі, ім., мн., – Вітрило-вітре мій єдиний, Легкий, крилатий господине! Нащо на дужому крилі На вої любії мої, На князя, ладо моє миле, Ти ханові меташ стріли? Немало неба, і землі, І моря синього. На морі Гойдай насади-кораблі. А ти, прелютій... Горе! Горе! (ТШ2:278 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] Плач Ярославни. 1860/)

Неворог, ім., ч.р. [зафіксовано у: ЖЕЛЕХ:505], Людей не чуть, не знать і сліду Людської страшної ноги. І вороги й невороги, Прощайте, в гості не приїду! (ТШ1:183 /«Сон» /Комедія/. 1844/); зафіксовано в романі І. Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький» (1896 – листопад 1897 р.); пор. із **неталан**: ... (І неталан наш і талан, Як кажуть люде, все од Бога)... (ТШ2:105 /«Меж скалами, неначе злодій...». 1848/)

Недвигий, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:454; зафіксовано як новотвір ТГШ у: ШЕВЧЕНКО-61:145: «**Недвиг** – інертна людина»; зафіксовано як ім. з позн. *діал.* у зн. «Нерухома істота» у: СУМ5:283], Сліпа була еси, незряца, Недвига серцем; спала день І спала ніч. А кругом тебе Творилося, росло, цвіло, І процвітало, і на небо Хвалу Творителю несло. (ТШ2: 305 / «Н.Т.». 1860/); пор.: Ах, одурила недвига ніч! (Свідзінський В. «Уже десь вийшла на возлісся...». 21.IV.1929)

Нива-десятина, ім., ж.р., Розвернися ж на всі боки, Ниво-десятино! Та посійся не словами, А розумом, ниво! (ТШ2: 291 / «Не нарікаю я на Бога...». 1860/)

Огонь-сльоза, ім., Привітай же благодуже Мою сиротину, Наш великий чудотворче, Мій друже єдиний! Привітаєш; убогая, Сірая, з тобою Перепливе вона Лету, І огнем-сльозою Упаде колось на землю І притчею стане Розпинателям народним, Грядущим тиранам. (ТШ2:218 /«Неофіти». 1857/); пор.: **Слово-сльоза, Сльоза-слово**

Одина-самотина, ім., ж.р. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:557; зафіксовано комп. *одина* з контекстом ТГШ у: БГ3:39; комп. *одина* в зн. «самотність» І. Огієнко кваліфікує як новотвір ТГШ: ШЕВЧЕНКО-61:154], див.: **Давнє-колишній**

Одногласне, присл. [зафіксовано *одногласно (-е)* з покл. на тв. ТГШ у сл. ст. до прикм. *одноголосний* у: ЖЕЛЕХ:558; зафіксовано з контекстом ТГШ у: СУМ5:638], І одногласне, одностайне Громада вибрала гетьмана... (ТШ2:137 /«У неділеньку у святуою...». 1848/); пор. із **одностайне**: Земля плаче у кайданах, Як за дітьми мати. Нема кому розкувати, Одностайне стати За Євангеліє правди, За темні люде! (ТШ1:201 /«Єретик». 1845/); У Яр тойді сходилися, Мов із хреста зняті, Батько з сином і брат з братом Одностайне стати На ворога лукавого, На лютого ляха. (ТШ1:256 /«Холодний яр». 1845/); Нарадила мати, Як пшениченьку пожати, Полтаву додати. Ой пожали б, якби були Одностайне стали. (ТШ2:33 /«Іржавець». 1847/); пор. з узуальним *одностайно* (ВЗОС-03:432)

Опинитись-стати, дієсл., І барвінком, і рутою, І рястом квітчає Весна землю, мов дівчину В зеленому гаї; І сонечко серед неба Опинилось-стало, Мов жених той молодую, Землю оглядало. (ТШ1:214 /«Невольник». 1845/); пор.: І сонечко серед неба Опинилось, стало... (ТШ1:375 /«Сліпий»/)

Пани-християне, ім., мн., «/.../ Ще гіршими стали, Без ножа і автодафе Людей закували Та й мордують... Ой, ой, пани, Пани-християне!...». (ТШ2:31 /«Сон» /«Гори мої високі...»/. 1847/)

Патрицій-аристократ, ім., ч.р., Непевне видумали свято Патриції-аристократи І мудрий кесарів сенат. (ТШ2:223 /«Неофіти. VII». 1857/)

Переваги-ваги, присл. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: БГ3:110], Простяглася По діброві понад Дніпром Козацька ватага. А за ними кобзар Волох Переваги-ваги Шкандибає на конику, Козакам співає... (ТШ1:90. «Гайдамаки» /1839 – 1841/)

Перси-гори, ім., мн., Розплелася густа коса Аж до пояса, Розкрилися перси-гори – Хвилі серед моря, Засіяли карі очі – Зорі серед ночі... (ТШ1:178 /«Дівичії ночі». 1844/)

Пишно-чепурний, прикм., Старенька сестро Аполлона, Якби ви часом хоч на час Придубали-таки до нас, Та, як бувало во дні они, Возвисили б свій Божий глас До оди пишно-чепурної, Та й заходилися б обоє Царів абощо воспівать. (ТШ2:76 /«[Царі]». 1848/); пор.: *пишнобарвистий, пишнобутний, пишнокрилий* (ЖЕЛЕХ:635)

Плахотка-червчаточка, ім., ж.р., Ой плахотка-червчаточка. Дивуйтеся, дівчаточка. (ТШ2:43 /«Ой стрічечка до стрічечки...». 1847/)

Плебей-гречкосій, ім., ч.р., І ви, плебеї-гречкосії, І ви молилися, та вас Ніхто не милує. Не вміють Вас і помиловать гаразд! (ТШ2:224 /«Неофіти. VIII». 1857/)

Похилénний, прикм., Як сніг, три пташечки летіли Через Суботове і сіли На похилénному хресті На старій церкві. (ТШ1:221 /«Великий льох» /Містерія/. 1845/); пор. з узуальними *похилий, похилистий* (ЖЕЛЕХ:726; ВЗОС-03:542), *похилений, похильний* (ВЗОС-03:542)

Правда-мста, ім., ж.р. [зафіксовано з контекстом тв. ТГШ як ілюстр. до *мста* у: СУМ4:818, у реєстрі відсутнє], ...не втечете І не сховається; всюди Вас найде правда-мста... (ТШ2: 269 /«Осія. Глава XIV. Подражаніє». 1859/)

Пренеповинний, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:737; із контекстом ТГШ у: БГ2:452; як ілюстр. до *музикати* у: СУМ4:818, у реєстрі відсутнє], А Петрусь, Її єдина дитина, Гуляв собі пренеповинний В саду та арію якусь Мугикав стиха.

(ТШ2:203 «Петрусь». 1850/); пор. із **пребезумний**: Пребезумний в серці скаже, Що Бога немає, В беззаконії мерзіє, Не творить блага. (ТШ1:259 «Давидові псалми» /52/. 1845/); пор. із **преправедний**: Спаси ти нас, Младенче праведний, великий, Од п'яного царя-владики! Од гіршого ж Тебе спасла Твоя преправедная Мати. (ТШ2:249 «Во Іудеї во дні они...». 1859/); пор. із **препрославлений** [зафіксовано у: ЦСС:490]: Якби-то ти, Богдане п'яний, Тепер на Переяслав глянув! Та на замчище подив[ив]сь! Упився б! здорово упивсь! І препрославлений козачий Розумний батьку!.. (ТШ2:247 «Якби-то ти, Богдане п'яний...». 1859/); пор. із **Пренепорочная** (ілюстр. див.: **Пренепорочно-молодий**); пор. аналог. за структурою цсл. **преневъжественный** (ЦСС:488)

Пренепорочно-молодий, прикм., І станом гнучим, і красою Пренепорочно-молодою Старії очі веселю. Дивлюся іноді, дивлюсь, І чудно, мов перед святою, Перед тобою помолюсь. (ТШ2:212/ «І станом гнучим, і красою...». 1850/); пор. із **Пренепорочная**: ... Все упованіє моє На Тебе, Мати, возлагаю. Святає сило всіх святих, Пренепорочная, Благая! Молюся, плачу і ридаю... (ТШ2:250/ «Марія (Поема)». 1859/); ілюстр. див. також: **Сороченя**; пор. із **пренепорочний** [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:737]: Його [сина Марії. – Г.В.] любили Святис діточки. /.../. Отож прибігли. – О святії! Пренепорочниє! – сказав, Як узрив діток. (ТШ2:263/ «Марія (Поема)». 1859/)

Пропий-воли*, ім. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:775; ШЕВЧЕНКО-64:171], Дев'ята сестро Аполлона, Якби, буває, хоть на час Ви кинули отой Парнас Та в степ таки пришкандиба[ли], (Коли не в наймах де застряли Або не хилите в шинку З пропий-волами чумаками?) (ТШ2:350/ «[Царі]». 1848/)

Проспіваний**, прикм. [зафіксовано з позн. «Жарт.» у: ШЕВЧЕНКО-64,2:173], Доле! Доле! Моя проспіванная воле! (Цит. за: ШЕВЧЕНКО-64, 2:173)

Просто-навпростець, присл., Ходімо просто-навпростець До Ескулапа на ралець – Чи не одурить він Харона І Парку-пряху?.. (ТШ2: 308-309/ «Чи не покинуть нам, небого...». 1861/)

Псаря, ім., с.р. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:786], Псарі з псарятами царять, А ми, дотепні доїзжачі, Хортів годуємо та плачем. (ТШ2:303 /«Якось-то йдучи уночі...». 1860/)

Пташки-душі*, ім., мн., Ми пташки-душі, а не люди (ТШ1:383 /«Великий льох» /Містерія/. ~ к.1850-х/)

Ратище-дрючина, ім., с.р. [зафіксовано з контекстом ТГШ до *семип'яденний* у: БГ4:113, до *семип'ядний* у: СУМ9:122, у реєстрах відсутнє], А Ярина дає зброю, На порозі стоя; Степан її надіває, Та плачуть обоє. І шаблюка, мов гадюка, Й ратище-дрючина, Й самопал семип'яденний Повис за плечима. (ТШ1:213 /«Невольник». 1845/)

Ревти (Ревіти)-завивати, дієсл., Тільки і остались, Що пороги серед степу. Ревуть-завивають: «Поховали дітей наших, І нас розривають». Ревуть собі й ревітимуть. (ТШ1:111. «Гайдамаки» /1839 – 1841/)

Ридати-молитись, дієсл., У Почаєві святому Ридала-молилась, Щоб Степан той, доля тая, Їй хоча приснилась (ТШ1:215 /«Невольник». 1845/); пор.: У Почаєві святому Ридала, молилась, Щоб Степан той, тая доля, Їй хоча приснилась!.. (ТШ1: 375 /«Сліпий»/); пор. із плакати-ридати: І згадав сирота Степан в неволі Свою далеку Україну, Нерідного батька старого, І коника вороного, І нерідную сестру Ярину. Плаче-ридає, До Бога руки здіймає, Кайдани ламає, Утікає на вольную волю... (ТШ1:217 /«Невольник». 1845/)

Рик-зик*, ім., ч.р., Окули люди і цього. Заперли в щелепи удили І в Вавілоні посадили В тюрму глибоку, щоб не чуть Було меж людьми рику-зику Самодержавного... (ТШ2:430 /«Подражаніє Іезекілю. Глава 19». 1859/)

Робота-каторга, ім., ж.р., Сестру, жену і все взяли, І все розтлили, осквернили, І осквернених, худосилих, Убогих серцем, завадали В роботу-каторгу. (ТШ2:292 /«Саул». 1860/)

Садок-райочок, ім., ч.р., Поставлю хату і кімнату, Садок-райочок насажу. (ТШ2:290 /«Л.» 1860/)

Самодержавець-господар, ім., ч.р., Що нам робить? Наш мудрий цар, Самодержавець-господар, Сердешний одурів. (ТШ2: 293 /«Саул». 1860/)

Самотний, прикм. [зафіксовано *самітний* із покл. на тв. ТГШу: ЖЕЛЕХ:851], Ні, я не буду спочивати, Бо й ти приснишся. І [в] малий Райочок мій спідтиха-тиха Підкрадешся, наробиш лиха... Запалиш рай мій самотний. (ТШ2: 290 /«Л.». 1860/); пор. з узуальним *самотній* (СУМ9:48)

Сатрап-ундір, ім., ч.р., [зафіксовано з тлумач. «*про генерал-губернаторів Долгорукова та Бібікова*» у: ШЕВЧЕНКО-64, 2:228], <ундір – модиф. (спотв.) від нім. *унтер*>, Во дні фельдфебеля-царя Капрал Гаврилович Безрукий Та унтер п'яний Долгорукий Україну правили. Добра Таки чимало натворили, Чимало люду оголили Оці сатрапи-ундіра. (ТШ2:230 /«Юродивий». 1857/); пор.: **Сатрап-капрал**

Сатрап-капрал, ім., ч.р. [зафіксовано з тлумач. «*про генерал-губернатора Бібікова*» у: ШЕВЧЕНКО-64, 2:228], А вас, моїх святих киян, І ваших чепурних киянок Оддав своїм профосам п'яним У наймички сатрап-капрал. (ТШ2:230 /«Юродивий». 1857/); пор.: **Сатрап-ундір**

Свіжомолодий**, прикм., Ніколи Ти не здавалася мені Такою свіжомолодою (Цит. за: ШЕВЧЕНКО-64, 2:229); пор.: **Гарно-молдий**

Світ-брат*, ім., ч.р., За що ж тебе, світе-брате, В своїй добрій, теплій хаті Оковано, омурано (Премудрого одурено). (ТШ2:286 /«Світе ясний! Світе тихий!..». 1860/)

Світлиця-хага, ім, ж.р., Воскресни, мамо! І вернися В світлицю-хату; опочий, Бо ти аж надто вже втомилась, Гріхи синовні несучи. (ТШ2:268 /«Осія. Глава XIV. Подражаніє». 1859/); пор. із фольклоризмом *світлиця-кам'яниця*: ... У світлиці-кам'яниці зазивала [дівка Санджаківна. – Г.В.]... (ІПАД:243)

Своєволя, ім., ж.р., Вітер з поля Дихне, погне і лама [корінь. – Г.В.]. І ваша злая своєволя Сама скупається, сама В своїй крові. (ТШ2:267 /«Подражаніє Іезекіілю. Глава 19». 1859/); пор.

із *своєвільність, своєволець, своєвольство* (ЖЕЛЕХ:857), *сво-воля, своеволя* (ТИМЧ2:311), з узуальним *сваволя* (ЖЕЛЕХ:853; ТИМЧ2:309)

Святопомазаний, прикм., Хотілося б зогнать оскому На коронованих главах, На тих помазаниках Божих... Так що ж, не втну, а як поможеш Та як покажеш, як тих птах Скубуть і патрають, то, може, І ми б подержали в руках Святопомазану чуприну. (ТШ2:76 / «[Царі]». 1848/); пор.: *миропомазаний* ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://church_rite_ukrainian.academic.ru/1090/миропомазаний)

Семип'яденний, прикм. [зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-61:204; *семип'яденний* з контекстом тв. ТГШ у: БГ4:113; у реєстрі ШЕВЧЕНКО-64 відсутнє; зафіксовано контекст тв. ТГШ до *семип'ядний* у: СУМ9:122], див.: **Ратище-дрючина**; пор. з узуальним *семип'ядний* (ВЗОС-03:631) у варіанті: ...Й ратище-дрючина, Й самопал семип'ядний Повис за плечима. (ТШ1:374 / «Сліпий». 1845/); пор. із *семипядельний (-денний), семипядний* (ЖЕЛЕХ:860)

Серце-мама, ім., ж.р., «Дочко моя, Мар'яно, Оддам тебе за пана, За старшого, багатого, За сотника Івана». «Умру, серце-мамо, За сотником Іваном». (ТШ1:118 / «Мар'яна-черниця». 1841/)

Серце-тополенька, ім., ж.р., Рости ж, серце-тополенько, Все вгору та вгору... (ТШ1:51 / «Тополя». 1839)

Сестри-зорі, ім., мн., Походимо ж, моя зоре... Зійдемо на гору, Спочинемо, а тим часом Твої сестри-зорі Безвічнії попід небом Попливуть, засяють. (ТШ2:308 / «Чи не покинуть нам, небого...». 1861/)

Сестри-чарівниці, ім., мн., І без вітру гойдаються, Мов борються в полі. Ото сестри-чарівниці – Отії тополі. (ТШ2:114 / «Коло гаю в чистім полі...». 1848/); пор. з фольклоризмом *дівки-чарівниці*: ...на вечорницях дівки-чарівниці. (ДЛ: 34); ...За багатим сином брати та сестриці, /.../ А за сиротою дівки-чарівниці. (РСР: 243); Дівки-чарівниці Закопали горщик каші... (ЗЗА: 78)

Синемундирний, прикм. [зафіксовано у: ЖЕЛЕХ:864], Веселе сонечко ховалось В веселих хмарах весняних. Гостей закованих

своїх Сердешним чаєм напували І часових переменяли, Синьмундирних часових. (ТШ2:11 /«В казематі». [VII]. Н. Костомарову/. 1847)

Сирота-кобзар, ім., ч.р., Чи то пригород, чи город, Мов бритвою, старий голить. Усе, що даси. Мужика, й шинкаря, Й сироту-кобзаря. Приспівує старий, косить, Кладе горами покоси, Не мина й царя. (ТШ2:13 /«В казематі». XI. Косар/. 1847); пор.: **Сирота-собака, Сірома-сирота**

Сирота-собака, ім., ч.р., Сирота-собака має свою долю, Має добре слово в світі сирота; Його б'ють і лають, закують в неволю, Та ніхто про матір на сміх не пита... (ТШ1:40 /«Катерина». 1838 – 1839/); пор.: **Сирота-кобзар, Сірома-сирота**

Сірома-сирота, ім., сп.р., Давно, давно колись Я чув, як, стоя під вербою, Тихенько дівчина співала, І жаль мені, малому, стало Того сіромуму-сироту, Що він утомився, На тин похилився, Люде кажуть і говорять: Мабуть, він упився. І я заплакав, жаль малому Було сіроми-сироти. (ТШ2:88 /«Ну що б, здавалося, слова...». 1848/); пор.: **Сирота-кобзар, Сирота-собака**; пор. із фольклоризмом сироти-сирохмани: ...А сироти-сирохмани по світу бідують. (ЯЗК:149)

Слово-сльоза, ім., с.р., Може, ще я подивлюся На мою Україну... Може, ще я поділюся Словами-сльозами З дібровами зеленими! З темними лугами! Бо немає в мене роду На всій Україні, Та все-таки не ті люде, Що на цій чужині! (ТШ2:195 /«Лічу в неволі дні і ночі...». 1850/); пор.: **Огонь-сльоза, Сльоза-слово**

Сльоза-слово, ім., с.р., Я не одинокий, я не сирота – Єсть у мене діти, та де їх подіти? Заховать з собою? Гріх, душа жива! А може, їй легше буде на тім світі, Як хто прочитає ті сльози-слова, Що так вона щиро колись виливала, Що так вона нишком над ними ридала. Ні, не заховаю, бо душа жива. (ТШ1:61. «Гайдамаки» /1839 – 1841/); пор.: **Огонь-сльоза, Слово-сльоза**

Сльози-вода, ім., мн., Я заривав би, заривав! І помоливсь, що не правдивим, А сном лукавим розійшлося, Сльїзми-водою розлилось Колишнее святее диво! (ТШ2:94 /«Якби зустрілися ми

знову...». 1848/); пор.: сльози-ріки*: І дівчина на могилу Три літа ходила Широкої сльози-ріки Тебе поливали... (ТШ2:314 /«В казематі» /V. Чого ти ходиш на могилу?...». 1847)

Снитись-говоритись, дієсл., І широкою долину, І високою могилу, І вечернюю годину, І що снилось-говорилось Не забуду я. (ТШ2:143 /«І широкою долину...». 1848/)

Сніговерхий*, прикм. [зафіксовано у: ЖЕЛЕХ:890], Увечері, мов зоря тая, Марія з гаю вихожає Заквітчана, а Йордан і сніговерхий той Ліван Пурпуром, золотом сяють, Аж очі сліпнуть. (ТШ2:415 /«Марія (Поема)». 1859/)

Снігоквіт*, ім., ч.р. [зафіксовано варіант Сніго-квіт** у: ТШ-10,1:528 /«Лілея»/: ...І дівчата закрічались [так у першоджерелі. – Г.В.] І мене назвали Лелесею квітом білим Лелесею сніго-квітом; зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-64,2:272], ...дівчата закрічались І мене назвали Лілеєю квітом білим Лілеєю снігоквітом (ТШ1:392 /«Лілея». 1846/); пор.: Снігоцвіт**, Лілея-снігоцвіт

Снігоцвіт** ім., ч.р. [зафіксовано снігоцьвіт у: ЖЕЛЕХ:890; із контекстом ТГШ у: БГ4:161; зафіксовано варіант Сніго-цвіт** у: ТШ-10,1:529 /«Лілія»/: І дівчата закрічались [так у першоджерелі. – Г.В.] І мене прозвали... Лілеєю сніго-цвітом. І я процвітати Стала в гаї, і на полі, І в білих палатах; зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-64,2:272], А дівчата закрічались [так у першоджерелі. – Г.В.] І почали звати Лілеєю снігоцвітом... (ТШ-10,1:356 /«Лілея»/. 25.07.1846 – 6.03.1858); пор.: Лілея-снігоцвіт; Снігоквіт*

Сонце-правда, ім., ж.р., І знову шкуру дерете З братів незрящих, гречкосіїв, І сонця-правди дозрівать В німецькі землі, не чужії, Претесея знову!.. (ТШ1:251 /«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». 1845/); пор. у тропарі Різдва: Різдво Твоє, Христе Боже наш, засвітило світові світло розуміння: в ньому бо ті, що звіздам служили, від звізди навчилися поклонятися Тобі – Сонцю правди, і пізнавати Тебе – Схід з висоти. Господи, слава Тобі ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecumenicalcalendar.org.ua/2011/01/11/troparion/tropar-rizdva-gospoda-nashogo-isusa-hrista>)

Сороченя, ім., с.р. [зафіксовано з позн. «Зменш.-пестл. до сорочка» з контекстом ТГШ у: СУМ9:466], А вона, Пренепорочная Марія, Сидить собі коло вікна І в поле дивиться, і шиє Малесеньке сороченя...; ...пішла На Ніл сороченята прати В дорогу синові. (ТШ2:255, 259 /«Марія (Поема)». 1859/)

Спитати-повіяти, дієсл., Вітер в гаї не гуляє – Вночі спочиває, Прокинеться – тихесенько В осоки питає: «Хто се, хто се по сім боці Чеше косу? Хто се?.. Хто се, хто се по тім боці Рве на собі коси?.. Хто се, хто се?» – тихесенько Спитає-повіє, Та й задріма, поки неба Край зачервоніє. (ТШ1:123 /«Утоплена». 8.12.1841/)

Співа, ім., ж.р. [зафіксовано як новотвір ТГШ у: ШЕВЧЕНКО-61:212; зафіксовано з позн. *рідкоз* контекстом ТГШ у: СУМ9:513], А де ж Гонта? Чом він не гуляє? Чому не п'є з козаками? Чому не співає? Нема його; тепер йому, Мабуть, не до неї, Не до співи. (ТШ1:61. «Гайдамаки» /1839 – 1841/)

Співати-плакати*, дієсл., В Путивлі славнім вранці рано Співає-плаче Ярославна... (ТШ2:433 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] В Путивлі-граді вранці-рано... 1860/); пор.: **Стогнати-плакати**; пор. із **плакати-ридати** (ілюстр. див.: **Ридати-молитись**)

Споборник, ім., ч.р. [зафіксовано з позн. *книжн.з* контекстом ТГШ у: СУМ9:546], Та цур їм, тим царям поганим! Нехай верзуться їм кайдани, А я полину на Сибір, Аж за Байкал; загляну в гори, В вертепи темнії і в нори, Без dna глибокії, і вас – Споборники святої волі – Із тьми, із смрада, із неволі Царям і людам напоказ На світ вас виведу надалі Рядами довгими в кайданах... (ТШ2:231 /«Юродивий». 1857/); пор. з цсл. та узуальним **поборник** (ЦСС:435; СУМ6:623)

Степ-вертеп*, ім., ч.р., В стеги-вертепи ро[знесли] В стеги-вертепи понесли (ТШ2:319 /«В казематі» / XII. Чи ми ще зійдемося знову?...». 1847); пор. із фольклоризмами *поле-степ*, *степ-поле*: А ти, Великомученице! Села Минаєш, плачучи, вночі. І подем-степом ідучи, Свого ти сина закриваєш. (ТШ2:181 /«У нашім раї на землі...». 1849/); Стеги-поля та Мультянськії, На них виногради... (УКП:78); пор. із АЛН поетів ХХ ст.: *степ-бідняк*

(Д. Загул), *степ-домовина* (Т. Осьмачка), *степ-дуг* (С. Черкасенко), *степ-полин*, *степ-розпутьтя*, *степ-сукровиця* (І. Калинець) [ілюстр. див. у: КСАН-04:429]

Стогнати-плакати, дієсл., Поникли голови козачі, Неначе стоптана трава, Україна плаче, стогне-плаче! За головою голова Додолу пада. (ТШ2:37 /«Полякам». 1847/); пор.: **Співати-плакати***

Стон-дзвін*, ім., ч.р., Так думаю во время оно Перелетить і стоном-дзвоном І трубним гласом розказать, Як Бог поможе, про святую, Про тую матір молодую І християнку. (ТШ2:398–399 /«Неофіти». 1857/)

Сторіки, ім., мн. [зафіксовано з контекстом ТГШ у: БГ4:210], Розкуються незабаром Заковані люде, Настане суд, заговорять І Дніпро, і гори! І потече сторіками Кров у синє море Дітей ваших... і не буде Кому помагати. (ТШ1:251 /«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». 1845/); пор.: Тоді сторіками плывуть і жалощами душі студять і будять мертвих – не розбудять... (В. Стус. 1971–1977; цит. за: КСАН-04:436)

Сурми-труби, ім., мн., У неділеньку таранесенько Сурми-труби вигравали. В поход, у дорогу славні компанійці До схід сонечка рушали. (ТШ2:44 /«Хустина». 1847/)

Тисячоглавий, прикм., У Празі глухо гомонять, І цесаря, і Вячеслава, І той собор тисячоглавий Уголос лають! Не хотять Пускати в Констанц Івана Гуса! (ТШ1:204 /«Єретик». 1845/); пор. з узуальним *тисячоголівий* (1000-голівий) (ВЗОС-03:697); пор. із **тисячоротий**: Не будьмо ж пасивні! Пролунаймо тисячоротим гаслом: Школу нової людини – масам. (І. Гаденко. 1929; цит. за: КСАН-04:446); пор. із **тисячорукий**: Не вітри в польоті верховодять й не якийсь тисячорукий перст?! (А. Таран; цит. за: КСАН-04:446)

Тихесенько-мило*, присл., ...Із казарми смердячої Вилетіла, як пташечка Тихесенько-мило... (ТШ2:404 /«Муза». 1858/); пор. із **тихенько-тихо**: Отож і спить собі дитина, Мов янгеляточко в Раю. І на єдиную свою Та Мати дивиться і плаче Тихенько-тихо; ангел спить, То щоб його-то не збудить. (ТШ2: 261 /«Марія

(Поема)». 1859/); пор. із *тихесенько-тихо* (ілюстр. див.: *Діточки-дівчата*); пор.: **Тихо-мовчки***

Тихолюбець-святий, ім., ч.р. [зафіксовано *тихолюбець* із покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:965], див.: **Добросердий-малий**

Тихо-мовчки*, присл., Тихо-мовчки Під брамою сіла. (ТШ2:401 /«Неофіти». 1857/); пор.: **Тихесенько-мило***

Тихо-сумний, прикм. [зафіксовано *тихосумний* у: ЖЕЛЕХ:965], ...Меж ножами рута І барвінок розів'ється – І слово забуте, Моє слово тихо-сумне, Богобоязливе, Згадається – і дівоче Серце боязливе Стрепенється, як рибонька, І мене згадає... (ТШ1:172 /«Чигрине, Чигрине...». 1844/); А ти, моя Україно, Безталанна вдово, Я до тебе літатиму З хмари на розмову. На розмову тихо-сумну, На раду з тобою; Опівночі падатиму Рясною росою. Порадимось, посумуєм, Поки сонце встане, Поки твої малі діти На ворога стануть. Прощай же ти, моя нене, Удово-небого, Годуй діток; жива правда У Господа Бога! (ТШ1:181-182 /«Сон» /Комедія/. 1844/); пор.: *тихосумний***: моя Україно, Безталанна вдово, Я до тебе літатиму З хмари на розмову. На розмову тихосумну(Цит. за: ШЕВЧЕНКО-64,2:329)

Трибратній, прикм. [зафіксовано з контекстом ТГШ у: БГ4:282; зафіксовано *требратній* у: ШЕВЧЕНКО-82:70; Тимошенко 2013:34], Вечерне сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило, Собор Мазепин сяє, біліє, Батька Богдана могила мріє, Київським шляхом верби похилі Трибратні давні могили вкрили. (ТШ2:31 /«Сон» /«Гори мої високі...». 1847/)

Туга-журба*, ім., ж.р., ...Землі ти радість принесло І людям на землі; моєї Туги-журби не розвело. (ТШ2:434 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] В Путивлі-граді вранці-рано... 1860/); пор.: **Туга-нудьга***; **Журба-туга***; пор. із фольклоризмами *туга-печаль*, *журба-печаль*: З поля вітер віє, За лиманом завиває, Туга-печаль налягає. (НЗП:125; УНПДХ:668); ...Журба-печаль з ніг валяє... (УНП1:573; УНП2:219)

Туга-мова, ім., ж.р., див.: **Журба-моба**

Туґа-неволя*, ім., ж.р., Принесло туґу-неволю В землю руськую те поле (ТШ2:437 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] В Путивлі-граді вранці-рано... 1860/); пор.: **Туґа-недоля***, **Туґа-нудьґа**, **ТЬма-неволя****

Туґа-недоля*, ім., ж.р., Веселеє тихе поле Подало туґу-недолю В землю руськую з неволі (ТШ2:436 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] В Путивлі-граді вранці-рано... 1860/); пор.: **Туґа-неволя***, **Туґа-нудьґа**

Туґа-нудьґа, ім., ж.р., І плаче, плаче Ярославна В Путивлі на валу́ на брамі. Святес сонечко зійшло. І каже: – Сонце пресвятес На землю радість принесло І людям і землі, моєї Туґи-нудьґи не розвело. (ТШ2: 279 / [Переспіви зі «Слова о полку Ігоревім»] В Путивлі-граді вранці-рано... 1860/); пор.: **Туґа-неволя***, **Туґа-недоля***, **Туґа-журба***; **Журба-туґа***

Тупорилий, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:993; із контекстом ТГШ у: БГ4:295; СУМ10:322; кваліфіковано як АЛН у: Русанівський 2002:219], Так оце-то та богиня! Лишенько з тобою. А я, дурний, не бачивши Тебе, цяце, й разу, Та й повірив *тупорилим* [виокремлено в першоджерелі. – Г.В.] Твоїм віршемазам [правопис першоджерела. – Г.В.]. (ТШ1:186 /«Сон» /Комедія/. 1844/)

Турба, ім., ж.р. [зафіксовано як синонім до *журба* з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:993; у зн. «турбота» зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-61:230], Надивившись на доненьку Любу, молодую, Возьме її та й огорне В ризу золотую І сповие дорогою Білою габою – Та й спать ляже, втомившись Турбюю такою. (ТШ2: 271 /«Ой діброво – темний гаю!...». 1860/); пор. з узуальним *турбота* (БГ4:295; СУМ10:324)

Тур-буйвол, ім., ч.р., Не із Літви йде князь сподіваний, Ще незнаємий, давножаданий; А із Києва туром-буйволом Іде веприщем за Рогнідою Володимир князь со киянами. (ТШ2:80 /«[Царі]. IV.». 1848/); пор. із фольклоризмами: Із благословення Сокола-Рода та всіх богів поспішив Тур-бог на землю. (МЛДУ:99); Ходить пуга по луґу, гнеться тур-віл у дугу... (ТВ: 339; ЧП:336); пор. з узуальним *буйтур* (БГ1:108), *буй-тур* (ВЗОС-03:60)

Тьма-неволя**, ім., ж.р. [зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-64,2:355; у реєстрі ШЕВЧЕНКО-2001 відсутнє], А новий день, із тьми-неволі, На Колизей і Капітолий Уже світив, уже сияв [збережено правопис цит. джер. – Г.В.]. (Цит. за: ШЕВЧЕНКО-64,2:355); пор.: **Тьма-юдоль***; **Туга-неволя***

Тьма-юдоль*, ім., ж.р., ... А новий день із тьми-юдолі На Колізей і Капітолий Уже світив, уже сияв. (ТШ2:398 /«Неофіти». 1857/); пор.: **Тьма-неволя****

Україна-небога, ім., ж.р., Послав З табун я коней до обозу, Гармату, гаківниць два вози, Пшона, пшениці, що придбав, Я всю мізерію оддав Моїй Україні-небозі... І трьох синів своїх. (ТШ2:210 /«Буває, в неволі іноді згадаю...». 1850/); пор. із **мати-небога***: Отим мені і жаль стане Матері-небоги, Що вона його так любить, Так гине за його, За те чадо поганеє... (ТШ2:380 /«У нашім раї на землі...». 1849/); пор. із **удова-небога** (ілюстр. див.: **Тихо-сумний**); пор. із **цариця-небога**: Уже нашо Золотом облиті Блюдолизи; аж ось і сам, Високий, сердитий, Виступає; обок його Цариця-небога, Мов опеньок засушений, Тонка, довгонога, Та ще, на лихо, сердешне Хита головою. (ТШ1:186 /«Сон» /Комедія/. 1844/)

Усобище, ім., с.р. [із тлумач. «ц. сл. усобица, ворожнеча, сварка» зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-61:236], Отак німота запалила Велику хату. Ісім'ю, Сім'ю слав'ян роз'єднинила І тихо, тихо упустила Усобищу лютюю змію; «Ти еретик! ти еретик! Ти сієш розколи! Усобища розвіваєш, Святійшої волі Не приймаєш!...» (ТШ1:199, 204 /«Єретик». 1845/); пор. з узуальним **усобник**: І монастир святий, скарбниця, – Все, все неситі рознесли!.. А ви? ви, гори, оддали!!.. Бодай ніколи не дивиться На вас, проклятіі!! Ні, ні... Не ви прокляті... а гетьмани, Усобники, ляхи погані!!.. (ТШ2:30 /«Сон» /«Гори мої високії...»/. 1847/); пор. з узуальним **усобиця** (ВЗОС-03:730)

Фельдфебель-цар, ім., ч.р. [комп. *фельдфебель* із тлумач. «старший солдатський чин рос. армії» зафіксовано у: ШЕВЧЕНКО-61:238], див.: **Сатрап-ундір**

Фон-барони-князі*, ім., мн., ...Хоть нищечком якби мені Ви розказали б про царя – Або якого короля З їх фон-баронами-князями І їх високими страстями... (ТШ2:350 /«[Царі]». 1848/)

Хитрошитий, прикм. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕ-ЛЕХ:1038], І честь Кармілова і слава Ліванова, а не лукава, Тебе [земле. – Г.В.] укріє дорогим, Золототканим, хитрошитим, Добром та волею підбитим, Святим омофором своїм. (ТШ2:239 / «Ісая. Глава 35 (Подражаніє)». 1859/)

Хороше-дороге, прикм., субст., Чого тепер тобі, старому, У цій неволі стало жаль – Що світ зав'язаний, закритий! Що сам еси тепер москаль, Що серце порване, побите, І що хороше-дороге Було в йому, то розлилося, Що ось як жити довелося, – Чи так, лебедьку?! – Еге... (ТШ2:89 / «Ну що б, здавалося, слова...». 1848/)

Хортиця-сестра, ім., ж.р., див.: **Журба-мова**

Хребтносилий, прикм., Сонце йде І за собою день веде. І вже тії хребтносилі, Уже ворущаться царі... І буде правда на землі. (ТШ2:298 / «І тут, і всюди – скрізь погано...». 1860/)

Хрестик-шибеничка, ім., ч.р., ...Івась у коники і[г]рався – Зробило хрестик та й несло Додому, бачте, показати, Що й він уміє майструвати. Марія ще за ворітьми Дітей зостріла, і зомліла, І трупом пала, як узріла Той хрестик-шибеничку. (ТШ2:260 / «Марія (Поєма)». 1859/)

Хрест-кайдани, ім., Все упованіє моє На Тебе, мій пресвітлий раю, На милосердіє Твоє, Все упованіє моє На Тебе, Мати, возлагаю. Свята сила всіх святих, Пренепорочная, Благая! Молюся, плачу і ридаю: Воззри, Пречистая, на їх, Отих окрадених, сліпих Невольників. Подай їм силу Твоїого мученика Сина, Щоб хрест-кайдани донесли До самого, самого краю. (ТШ2:250 / «Марія (Поєма)». 1859/)

Худосильний, прикм. [кваліфіковано як АЛН у: Русанівський-Ел.рес.], Минуть, Уже потроху і минають Дні беззаконія і зла. А львичища того не знають, Ростуть собі, як та лоза У темнім лузі. Уповають На корень свій, уже гнилий, Уже червивий, і малий, І худосильний. (ТШ2:266 / «Подражаніє Іезекіілю. Глава 19». 1859/); пор. з др. та узуальним худосилий (СРЕЗН:1418; ЖЕ-ЛЕХ:1048; ВЗОС-03:763), ілюстр. див.: **Робота-каторга**

Цар-квіт*, ім., ч.р., І цар-квітом називають (ТШ1:392 / «Лілея». 1846/)

Цар-пророк, ім., ч.р., Нівроку, До Божого царя-пророка Сама Вірсавія прийшла... (ТШ2:77 /«[Царі]. I». 1848/)

Цар-судія, ім., ч.р., Меж царями-судіями На раді великій Став земних владик судити Небесний Владика. (ТШ1:260 /«Давидові псалми» /81/. 1845/)

Церков-домовина, ім., ж.р., Отак-то, Богдане! Занапастив еси вбогу Сироту Україну! За те ж тобі така й дяка. Церков-домовину Нема кому полагодить!!; Так сміються ж з України Стороннії люди! Не смійтеся, чужі люде! Церков-домовина Розвалиться... і з-під неї Встане Україна. І розвіє тьму неволі, Світ правди засвітить, І помоляться на волі Невольничі діти!.. (ТШ1:233 /«Великий льох» /Містерія/. 1845/)

Чад-дим, ім., ч.р., Опустошили убоге Моє серце тихе, Погасили усе добре, Запалили лихо, Висушили чадом-димом Тії добрі сльози, Що лилися з Катрусею В московській дорозі... (ТШ1:266 /«Три літа». 1845/)

Чех-слав'янин, ім., ч.р., Слава тобі, любомудре, Чеху-слав'янине! Що не дав ти потонути В німецькій пучині Нашій правді. (ТШ1:200 /«Єретик». 1845/)

Широкополій, прикм. [І. Огієнко кваліфікував як новотвір ТГШ «Скільки сили й змісту у цьому новотворі!» /ШЕВЧЕНКО-61:28/; зафіксовано з тлумач. «просторий, зложений з широких піль (звичайно селянські кріпацькі поля були вузькі)» у: ШЕВЧЕНКО-61:249; зафіксовано *широкополій* з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:1090; з контекстом ТГШ у: СУМ11:461], Як умру, то поховайте Мене на могилі Серед степу широкого На Вкраїні милій, Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий. (ТШ1: 268 /«Як умру, то поховайте...». 1845/); пор. у варіанті: А чабанам кує закон З заліза, і в широкополій Будує кедрові світлиці... (ТШ2:441 /«Саул». 1860/); пор. також: І в багрянлиці довгополій Ходив по храміні, ходив... (ТШ2: 293 /«Саул». 1860/)

Щенити, дієсл. [зафіксовано у: ЖЕЛЕХ:1104], І ми самі, і наші внуки, І миром люди прокленуть! Не прокленуть, а тільки плюнуть

На тих оддосних щенят, Що ти щенила. (ТШ2:297 /«Хоча лежачого й не б'ють...». 1860/); пор. з узуальним щенилися (БГ4:524; СУМ11:581; ВЗОС-03:794)

Юпкоборець, ім., ч.р. [зафіксовано з покл. на тв. ТГШ у: ЖЕЛЕХ:1108; зафіксовано з позн. *Ірон.* у: ШЕВЧЕНКО-64,2:444], І Хомяков, Русі ревнитель, Москви, оте[че]ства любитель, О юпкоборцеві восплач. (ТШ2:282 /«Умре муж велій в власяниці...». 1860/)

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ТШ1: Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 1. Поезії, 1837–1847 pp. / Упоряд. та комент. В.С. Бородіна та ін.; Ред. В.С. Бородін. – 528 с.

ТШ2: Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2. Поезія, 1847–1861 pp. / Упоряд. та комент. В.С. Бородіна та ін.; Ред. В.С. Бородін. – 592 с.)

ТШ-10,1: Шевченко Т. Повне зібрання творів : У 10 т. – Т. 1. Поезії (1837 – 1847). – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – 614 с.

ТШ-10,2: Шевченко Т. Повне зібрання творів : У 10 т. – Т. 2. Поезії (1847 – 1861). – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 574 с.

ФОЛЬКЛОРНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ДЛ: Дівчина з легенди Маруся Чурай / Упорядкув., підгот. текстів та післямови Л.С. Кауфмана. – К. : Дніпро, 1967. – 135 с.

ЗА: Закувала зозуленька : Антологія української народної поетичної творчості : Для старшого шкільного віку / [Вступ. стаття, упоряд. та приміт. Н.С. Шумати; Худ. оформл. А.О. Лівня; Упоряд. ім. матеріалу С.М. Музиченка]. – К. : Веселка, 1998. – 510 с.

ПАД: Історичні пісні малоросійського народу: [упорядники В. Антонович, М. Драгоманов]. – К., 1874. – Том 1. – 368 с.

МЛДУ: Плачинда С.П. Міфи і легенди давньої України / С.П. Плачинда. – К. : Спалах, 1997. – 176 с.

НЗП: Наймитські та заробітчанські пісні : [упорядкували: С.Й. Грица, О.І. Дей, М.Г. Марченко]. – К. : Наукова думка, 1975. – 576 с.

РСП: Рекрутські та солдатські пісні : упорядкували А.Л. Іоаніді, О.А. Правдюк. – К. : Наукова думка, 1974. – 624 с.

ТВ: Таємниці віків. Українські народні думи, легенди, перекази, пісні, казки : Навчальний посібник (серія «Шкільна бібліотека») / Упорядник О.Г. Мукомела. – К. : Грамота, 2001. – 511 с.

УКП: Українські козацькі пісні : [Збірка] / Упоряд. О.С. Олійників ; Худ. оформл. О.Д. Самків. – Одеса : Маяк, 2003. – 116 с.

УНП1: Українські народні пісні. Пісні соціально-побутові : [упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки О.М. Хмільєвської]. – К. : Музична Україна, 1967. – 736 с.

УНП2: Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Частина 2 : [упорядкування, підготовка текстів та примітки к.ф.н. Г.К. Сидоренко]. – К. : Дніпро, 1965. – 528 с.

УНПДХ: Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) : [упорядкування, текстологічна інтерпретація і коментарі О.І. Дея]. – К. : Наукова думка, 1974. – 782 с.

ЧП: Чумацькі пісні : [упорядкували О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук (тексти), А.І. Іваницький (мелодії)]. – К. : Наукова думка, 1976. – 542 с.

ЯЗК: Як зачую коломийку : запис текстів та упорядкування І.М. Сенька. – Ужгород : Карпати, 1975. – 200 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА, ІНШІ ПРАЦІ ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Беринда: Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту, вступна стаття В.В. Німчука / АН УРСР ; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К: Вид-во АН УРСР, 1961.

БГ: Словарь української мови / [упоряд., з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. – [у 4 т.]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. 1–4.

ВЗОС-03: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.

ЖЕЛЕХ: Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: У 2 т. / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886. – Т.1: А – О. – 592 с.; Т. 2: П – Я. – С. 593 – 1117.

Жовтобрюх: Жовтобрюх М.А. Неологізми / М.А. Жовтобрюх // Шевченківський словник : [у 2 т.]. – К., 1978. – Т.2. – 1978. – С. 44.

КСАН-04: Вокальчук Г.М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття // Авторський неологізм в українській

поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) ; за ред. А.П. Грищенко : [монографія] / Г.М. Вокальчук. – Рівне, 2004. – С. 94–524.

М16-17: Словник української мови XVI – XVII ст. : у 8 випусках. – Львів, 1994.

Мацько 1989: Мацько Л.І. „Злочинаючих спини...» (старослов'янізми в поезії Т. Шевченка) / Л.І. Мацько // Культура слова : зб. статей. – К., 1989. – Вип. 37. – С.25–30.

Пидкаминна 2007: Пидкаминна Л. Эпитеты-церковнославянизмы как средство моделирования поэтической картины мира (на материале поэтического творчества Т.Г. Шевченко) / Л. Пидкаминна // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 110. – Т. 2. – С. 97–99.

Русанівський 2002: Русанівський В.М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – 240 с.

Русанівський-Ел.рес.: Русанівський В.М. Шевченко Тарас Григорович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um145.htm>.

СРЕЗН: Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1893.

СУМ: Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1973 – 1982.

Тимошенко 2013: Тимошенко П.Д. Збагачення лексики української літературної мови в першій половині ХІХ століття (до кінця 50-х рр.) / П.Д. Тимошенко // Студії над мовою Тараса Шевченка. – К., 2013. – С. 21– 34.

ТИМЧ1: Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : [Упор.: Німчук В.В., Лиса Г.І.] ; відп. ред. В.В. Німчук: у 2 кн. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Т. 1. – 512 с.

ТИМЧ2: Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : [Упор.: Німчук В.В., Лиса Г.І.] ; відп. ред. В.В. Німчук: у 2 кн. – К. – Нью-Йорк, 2003. – Т. 2. – 512 с.

ЦСС: Полный церковно-славянский словарь : со внесением въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выражений : [составилъ священникъ магистръ Григорій Дьяченко] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slavdict.narod.ru/index.htm>.

ШЕВЧЕНКО-61: Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1961. – 256 с.

Територія мови Тараса Шевченка

ШЕВЧЕНКО-64,1: Словник мови Шевченка : [у 2 т.]. – К. : Наук. думка, 1964. – Т.1 – 484 с.

ШЕВЧЕНКО-64,2: Словник мови Шевченка : [у 2 т.]. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 2 – 566 с.

ШЕВЧЕНКО-2001: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка : у 4 т. [ред. й упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриша]. – Т. 1. – Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. – Edmonton – Toronto. – 2001. – 773 с.

3.3. СЕМАНТИКА ШЕВЧЕНКОВОГО СЛОВА У СЛОВНИКУ І В ТЕКСТАХ

3.3.1. «Неокраєне крило» поетового слова

Словник мови Шевченка фіксує частотне вживання в мовотворчості поета лексеми СЛОВО (178 конкретних словживань), пов'язаної з іменником МОВА, а також із дієсловами *промовляти, промовити, вимовляти, вимовити, говорити, казати, сказати* тощо не лише онтологічно, а й через структуру вживаних усталених зворотів, поетичних фразем, через характерні для діалогів синтаксичні конструкції. У тлумаченні номінації СЛОВО лексикографи розрізняють такі лексико-семантичні варіанти: 1. *Розмова, бесіда, висловлювання, фраза*. 2. *Одиниця мовлення, що являє собою звуковий вираз окремого поняття*. 3. *Мова*. 4. *Жанр літературного твору у формі ораторської розповіді*. 5. *Згода*. Крім названих значеннєвих варіантів перелічено фраземи на зразок *промовить слово* – «поговорити» тощо (СМШ Т.2, С. 264-266). Пор. тлумачення слова МОВА в зазначеному словнику: 1. *Те, що висловлюється, повідомляється; слова, розмова*. 2. *Система звукових і словарно-граматичних засобів, що служить знаряддям висловлення думки і спілкування між людьми*. 3. *Манера говорити*. 4. *Здатність говорити*. (СМШ Т.1, С.412). В основу наведених словникових значень, як видно з ілюстративного матеріалу, покладено формальний принцип виокремлення значеннєвих варіантів слова, які не розкривають змісту конкретного авторського слововживання лексем СЛОВО, МОВА. Про неадекватність такого підходу свідчить, зокрема, ілюстрація до виділеного значення 2 лексеми МОВА: *всі мови Слав'янського люду – Всі знаєте, А своєї Дастьбі..* Вертикальний контекст мовотворчості Шевченка засвідчує, що наведений мініконтекст має чітко окреслений зміст: *мова (слово) – ознака національної ідентичності*. Але щоб визначити такий семантичний компонент у лексемах СЛОВО-МОВА, треба було застосувати до аналізу поетичного тексту інший, когнітивний підхід.

Вихід за межі формального принципу аналізу ідіостилю Шевченка, використання методу моделювання лексико-семантичного поля *СЛОВО-МОВА* сприяв поглибленню структурно-семантичного вивчення названих слів-понять. Так, у дослідженні Н.О. Мех спостережено понадтекстове сприймання слова як засобу спілкування, елемента бесіди, розмови, і слова – виразника творчої особистості, національного самовираження²⁷⁸. Сучасна інтерпретація художнього тексту на засадах лінгвокогнітивістики (дослідження концептів, застосування принципу вертикального контексту) уможливило отримання переконливих висновків про слова-образи, що становлять мовну картину світу письменника, виявляють особливості його мовомислення.

Кожний твір, у якому є лексема *СЛОВО*, потребує встановлення найближчих семантичних зв'язків цієї лексеми з сусідніми словами-поняттями, а також прочитання змісту цього конкретного слова у вертикальному контексті мовотворчості поета. Простежимо, наприклад, як виявляється значення лексеми *СЛОВО* в таких Шевченкових рядках:

*Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла,
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець сумуючи
Співає під тином.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її.*

«Гайдамаки»

²⁷⁸ Мех Н.О. Структура лексико-семантичного поля «МОВА-СЛОВО» в українській поетичній мові XIX – початку XX століття. – К., 2001. – С. 70. Пор.: Єрмоленко С.Я. Неокраєне крило Слова: Мотив слова в поезії Шевченка // Мовознавство. – 1989. – №2. – С. 11–18.

У наведеному тексті наявний змістово-притягальний зв'язок між словами *слово – мати – Україна – козацька слава*. Цементують цей зв'язок динамічні ознаки – повторювані дієслова-предикати як логічні центри висловлень: *не одицуравсь, співала/співає, любить*. На підставі мінімального контексту окреслюємо значення лексеми *СЛОВО*: «рідна, материнська мова». Слово-мова отожднюється зі «співом-думою кобзаря про козацьку славу», тобто з «мовою творчості». Підтвердженням диференціації таких двох значень лексеми *СЛОВО* є й інші твори поета.

Конкретне слововживання (вірш «Ну що б, здавалося слова...») актуалізує в лексемі *СЛОВО* семантичний компонент *рідне слово*. Поета зворушує почуте далеко від України рідне слово: Воно викликає глибокі почуття навіть своїм звучанням. І від пісні, яку співає земляк, і від слів «серце б'ється – ожива, /Як їх почує!..Знать, од Бога/ І голос той, і ті слова / Ідуть меж люде!». Як і в попередньому розглянутому тексті, конкретне слововживання пов'язане з двома семантичними складниками лексеми *СЛОВО*: *рідне слово* і *слово-творчість*.

Про творчість власне йдеться в поезії «Перебендя», де прочитаємо наскрізний мотив Божого дару – слово кобзаря. Поетова (кобзарева) творчість потребує усамітнення й не завжди зрозуміла людям. У вертикальному контексті лексема *слово* у значенні «творчість» синонімізується з лексемами *дума/думи, думи-діти* («Заворожи мені, волхве»). Слово як творчість реалізується в текстах Шевченка з додатковим семантичним компонентом: «дія, вплив слова», пор. *Мій Боже милий, / Даруй **словам** святую силу – / Лдськеє серце прбивать, / Людській сльози проливать..* («Марина»). *Щоб слово пламенем взялось, Щоб людям серце розтопило. / І на Україні понеслось, І на Україні святилось* («Неофіти»).

У семантичній структурі *слово-творчість* наявний такий важливий складник, як Шевченкове визначення мовно-літературної програми для українських письменників («На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка», вступ до поеми «Гайдамаки»).

Структурована семантика лексеми *слово* ґрунтується насамперед на врахуванні сполучуваності іменника з іншими словами в тексті і у вертикальному контексті. Частотна сполучуваність лексеми СЛОВО з дієсловами *промовити, сказати, розмовляти, говорити* тощо, зафіксована в усталених зворотах, фраземах, є маркером наскрізного в поезії Шевченка мотиву *спілкування*. Потреба розмови, мови особливо увиразнюється в невольничій поезії: *В неволі, в самоті немає, / Нема з ким серце поєднать... / А душу треба розважати, / Бо їй так хочеться, так просить / Хоч слова тихого* («В неволі, в самоті немає»). У контексті невольничої поезії вислови *слово тихе, святе слово* конденсують у своєму значенні ідею рідного слова, рідної мови, якою поет мережить свої думи. Але цими думами на чужині нема з ким поділитися: *Тяжко мені. Боже милий, / Носити самому / Оці думи. І не ділить / Ні з ким, – і нікому / Не сказати святого слова..* («Заросли шляхи тернами»).

Нове прочитання поетичних текстів Шевченка пов'язане із сучасною лінгвокогнітивістикою, що поєднує аналіз тексту з дослідженням концептуальної і мовної картин світу. Власне, надбанням гуманітарного знання стають не тільки самі тексти, а й інтерпретація цих текстів реципієнтами. Цілком закономірно передмову до праці Ю. Барабаша «Просторінь Шевченкового Слова» В. Панченко назвав «Поліфонія шевченкознавчих інтерпретацій»²⁷⁹.

Шевченкознавство нагромадило за останні століття великий матеріал і про особистість поета, і про його твори. Шість томів Шевченківської енциклопедії, що побачила світ у рік відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка, – свідчення постійного діалогу зі спадщиною Шевченка, з текстами його сучасників, з текстами, які відбивають історичну добу, в яку жив і творив поет. Кількість інформації збільшується, тому що, по-перше, нові покоління прилучаються до джерел шевченкознавства; по-друге, змінюються наукові парадигми, які дослідники застосовують до аналізу текстів класичної літератури. Як свідчать філософи, на

²⁷⁹ Панченко В. Поліфонія шевченкознавчих інтерпретацій // Барабаш Ю. Просторінь Шевченкового слова. – К.: Темпора, 2011. – С. 7-14.

відміну від технічних наук «гуманітарні науки не можуть забути свою історію»²⁸⁰.

Для ідіостилію Шевченка важлива синтаксично-ритмічна, синтаксично-інтонаційна відмінність чужої мови, іншого голосу в тексті, оскільки часто висловлена думка, вибух емоції у формі питальної конструкції перебуває на межі мови автора і мови персонажа.

Як приклад різних голосів, що звучать у Шевченковому тексті, наведемо поезію «Подражаніє 11 Псалму». Саме в тексті «Подражанія» функціонує вислів, що став крилатим у сучасній літературній мові, вислів, який символізує значення Шевченкової творчості для національної ідентичності українців: ***Я на сторожі коло їх поставлю слово!***

У тексті «Книги псалмів» (11 псалом) йдеться про те, що Господь поставить «в безпеці того, на кого розтягують сітку», він хоче захистити убогих, бідних. Шевченко в своєму творі робить наголос на СЛОВОІ. Зміст цього образу підтримується всією структурою, стилістикою твору. Спочатку звучить голос автора: *Мій Боже милий, як то мало/ Святих людей на світі стало./Один на другого кують /Кайдани в серці.*

Потім звучить інший голос, пряма мова тих, кого Шевченко називає «лукаві уста», «велеречивий язик»: *..ми не суета! / І возвеличимо на диво/ І розум наш і наш язик.. /Та й де той пан, що нам закаже/ І думать так і говорить?*

Зважаючи на саркастичний зміст цих рядків, фразу *І возвеличимо на диво / І розум наш і наш язик..* нелогічно використовувати, – а це, на жаль, не рідкісний випадок у сучасних наукових і публіцистичних текстах, – як крилатий вислів, пов'язаний із позитивною конотацією – піднесенням ролі українського рідного слова, протиставленого язикау. Слова ***лукаві уста, велеречивий язик*** характеризують чужий, ворожий голос, проти якого звучить третій голос – голос Господа. Це відповідь Господа і водночас відповідь Шевченка: – *Воскресну я, – той пан вам скаже. –/ Воскресну*

²⁸⁰ Еко У., Кар'єр Ж.-К. Не сподівайтесь позбутися книжок. – Львів: Вид-во Старого Лева, 2015. – С. 75.

нині! Ради їх / Людей закованих моїх, / Убогих, нищих... Возвеличу/
Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово.
І пониче, / Неначе стоптана трава, / І думка ваша, і слова.

До різних стилістичних реєстрів належить дієслово «возвеличити»: один раз (*возвеличимо*) воно звучить саркастично, а другий (*возвеличу*) – піднесено, урочисто.

Характерно, що Шевченко звертається до номінації «язик» у значенні «мова» саме в саркастичному контексті, а устами Господа промовляє Шевченко улюблене *Слово*, яке він ставить на сторожі «людей закованих», «убогих, нищих». Майстерна гра старослов'янізмами, стилізація біблійного тексту (звернімо увагу на естетично довершений звуковий образ «І пониче, неначе стоптана трава, і думка ваша, і слова») увиразнюють основну думку твору. Протиставляючи велеречивому *язику* поневолене українське *слово*, поет заявляє про право українського народу на мовну самобутність, на творчість рідною мовою, на розвиток освіти рідною мовою. Без цього буде духовне поневолення, або, за висловом Шевченка, «кайдани в серці». У такій самій функції у текстах Шевченка вжито і слово *отечество*.

Але таке прочитання Шевченкового твору «Подражаніє 11 Псалму» потребувало проникнення в структуру поетичного тексту. Дослідники не розшифрували текст, не була озвучена ідея різних голосів і відповідно не було зроблено акценту на протиставленні слів *язик* і *слово*. Аналізуючи згаданий твір як «політичну поезію», шевченкознавець Ю.О. Івакін так писав про її «революційну спрямованість»: «поет протиставляє «лукавим», «велеречивим» «людей закованих», «убогих», «рабів німих». І тут, використовуючи парафрастичну мову псалма, він провіщає перемогу народу над гнобителями»²⁸¹. У радянському гуманітарному дискурсі, коли Шевченко асоціювався переважно з революціонером-демократом, такий висновок був далеким від істинного змісту й ідеї твору, оскільки не враховано одного з основних

²⁸¹ Івакін Ю.О. Стиль політичної поезії Шевченка: Етюди. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 161.

мотивів поезії Шевченка – символічного значення Слова, його, за словами Ю. Барабаша, «багатоаспектної історіо- та націософської концепції» в творчості Шевченка: «Поет з абсолютним мовним слухом і чуттям, Шевченко виявляє непересічну, сказати б, гнучкість у використанні «чужого слова» у різних семантичних і стильових контекстах»²⁸². На прикладі аналізу тексту «Великий льох» дослідник показує стилістичну роль чужого слова. Зауважимо, що в цьому Шевченковому тексті протиставлення чужих голосів унаочнено формально-структурними засобами (фонетичними, лексичними, граматичними) російської і української мов, натомість у «Подражанні 11 Псалму» розрізнення голосів має іншу змістово-композиційну, лінгвокогнітивну природу, тому потребує комплексного аналізу для розуміння символічного значення Слова і філософського змісту твору.

Семантичну глибину Шевченкових символів розкриває вертикальний контекст, а також характерний для мови поета принцип антитетичного мислення. Наприклад, простеживши функціонування слова *хата* у творах Кобзаря, стверджуємо закономірність народження символічного значення цієї номінації.

Лексико-семантична притягальна сила слів *хата, мати, Україна*, що набувають символічного значення в мовотворчості Шевченка, зумовлює нове прочитання поезії «Не кидай матері, казали...». Ще в 60 – 70-ті роки ХХ ст. шевченкознавці, аналізуючи цей твір, зараховували його до ліричної поезії з її етично-психологічною мотивованістю, не прочитуючи символічного зв'язку з Україною, тобто не виокремлюючи громадянського, національного мотиву. В сучасних дослідженнях таке прочитання спирається на вертикальний контекст Шевченкової мовотворчості, на загальнолюдську філософію добра і зла, на розуміння «своєї хати» і «світу», оцінку буття людини в світі, оцінку Слова з його антонімічним змістом. Так, українська поетична фразеологія збагатилася Шевченковими усталеними висловами, в яких закарбувалася

²⁸² Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України: Історіо- й націософська парадигма. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С.140.

авторська «притишена» емоційна оцінка поняття *слово* прикметниками *тихе, тихо-сумне, незле, кротке, ласкаве*. За цими епітетами прочитуємо зміст «щире ставлення», «любов», «доброзичливість», «злагода» як вияв товариських, дружніх стосунків між людьми. Проте не лише гармонію спілкування, взаєморозуміння передає епітетна сполучуваність іменника «слово». Згадаймо сповнені сарказму рядки з поеми «Гайдамаки», де Шевченко звертається до своїх опонентів – «порадників», переосмислюючи аж до протилежного, антонімічного значення епітет *розумне слово*:

*Теплий кожух, тільки шкода –
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
«Гайдамаки».*

Символ Слова, мови-розмови у Шевченка ніколи не відривається від конкретно-чуттєвої основи, яка й робить поезію Поезією. До конкретно-чуттєвої сфери належать, зокрема, дієслова із значенням розмови, спілкування, а також звукового сприймання мови: *питати, розмовляти, розпитувати, говорити, розказувати, шептати, щебетати, чути* тощо. Пор. текст, у якому через стилістично марковані дієслова із значенням мови-розмови реалізується одне з характерних значень лексеми *слово* – творчість: *‘Старий заховавсь/ В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,/ Щоб вітер по полю слова розмахав, / Щоб люди не чули, бо то Боже слово,/ То серце по волі з Богом розмовля, / То серце щебече Господню славу,/ А думка край світа на хмарі гуля. / Орлом сизокрилим літає, ширяє, / Аж небо блакитне широкими б’є; / Спочине на сонці, його запитає, / Де воно ночує, як воно встає; / Послухає моря, що воно говорить./ Спита чорну гору: «Чого ти німа?»/ («Перебендя»)*. Отже, можна стверджувати, що індивідуальна мовна картина світу Т. Шевченка об’єднує *рідне слово, слово – засіб національної самоідентифікації, слово-творчість, слово-спілкування*, співвідносні із семантикою складної номінації *МОВА-РОЗМОВА*.

Мовне чуття поета сприяло відтворенню тонких нюансів емоційного народнорозмовного висловлювання, в якому взаємодіють мовно-структурні засоби вираження почуттів і оцінних суджень. Природність, простота емоційного розмовного слова органічно поєднувалися з індивідуально-авторськими оцінними висловлюваннями, з візуальними й звуковими словесними образами, притаманними мовомисленню Шевченка. Їх прочитання передбачає структурування семантики кожного окремого слова, виявлення його синтагматичних зв'язків і встановлення вертикального контексту, в якому відбувається семантичне зближення слів-понять і народження мовних символів.

Є в Шевченковій поезії «Чигрине, Чигрине...» поетична метафора *Нехай же вітер все розносить/ На неокраєнім крилі*, яка викликає низку асоціативних образів, пов'язаних із наскрізними мотивами мовотворчості Кобзаря – мотивом Слова-Мови, мотивом Історичної пам'яті, мотивом Слави тощо. Естетична потужність цієї, за влучним висловом Євгена Маланюка, «намацальної метафори» надається до нового прочитання: вислів *неокраєне крило* через наявні семантичні компоненти 'крилата думка', 'безмежність людської уяви', 'поетичний символ' проєктується на зміст поняття 'мова/мовотворчість Тараса Шевченка'. При цьому наголосимо, що образний вислів можна застосувати до інтерпретації не лише поетичних, а всіх текстів Шевченка, створених українською і російською мовами. Вони дали б змогу робити висновки про мовну особистість Т. Шевченка, яка формувалася в конкретних культурно-історичних, суспільно-політичних умовах. Поліфонічна інтерпретація Шевченкових творів свідчить про закладену в них надчасову мовну енергію, неординарний емоційний інтелект, що стимулюватиме перечитування, а отже, непроминальність геніальних текстів.

3.3.2. Секрет простих Шевченкових слів

І в наукових, і в популярних шевченкознавчих джерелах часто оцінюють мову Шевченкової поезії як просту. А втім, Михайлина Коцюбинська слушно зауважувала: «Одне тільки майже ніколи не піддавалося дослідженню: секрет Шевченкових простих слів. Очевидно, тому, що таке дослідження важко або майже неможливо вкласти в суворі рамки літературознавчих категорій. А тим часом цей «секрет» існує, його відчуваш щоразу, коли набираєшся відваги причинити двері в майстерню художника слова. І вже не хочеться повторювати правильних, але таких загальних визначень: «простота», «життєвість»... І хочеться збагнути, як же все це виростає до рівня поезії»²⁸³. Оцінка Шевченкової мови як простої пов'язана з іншою оцінкою-питанням: Чи володів поет майстерною технікою творення вірша? Чи є в його поезії мовне новаторство, що привертає увагу читачів оригінальністю художніх засобів висловлення думки? Насправді саме в геніальній простоті мови можна виявити, осмислити новаторство Шевченка.

Один із секретів такої простоти – відтворення поетом природного звучання усно-розмовних висловів із широким спектром їх емоційно-експресивного змісту. Серед них значна кількість фразеологічних структур, але ще більше живомовних зворотів, словотвірних, синтаксичних варіантів, якими передається градація емоцій автора, персонажів. Через такі живомовні структури поетичний текст орозмовлюється, його емоційний зміст наближається до почуттєвого сприймання читачем, наприклад: *Насилу діждала; нівроку їй; цілісіньку ніч; Ніби на світ народилась; І сліду не стало; хоч би тобі слово; не до того; як на тес; Я думав: Де я прихильсь?; Попідтинню сіромаха І днює й нчує; Нема того в світі, чого б мені не зробити Для тієї Катерини; Кругом мене, де не гляну, Не люди, а змії; Куди ти йдеш, не спитавишсь?*

²⁸³ Коцюбинська М.Х. Мої обрії: В 2 т. Т.1 / М.Х. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2004. – С. 22.

Ословлення реального й ідеального буття в діалогах і монологах ліричних, ліро-епічних текстів Шевченка, феномен розмови автора з адресатами, з усім світом, розмови, у якій різні покоління українців прочитують філософський зміст, сприяли естетизації об'єктивованих структурно-мовних форм поезії Шевченка і формуванню мовно-естетичного канону української літературної мови.

Мовно-поетична практика Кобзаря завдяки гармонійному поєднанню в ній розмовного і поетичного чинників започаткувала нове життя українського літературно-писемного слова. Саме суголосність почуттів автора й емоційного сприймання його текстів читачами зумовлювала поширення відповідних граматичних форм, розкривала для читачів можливості передавати градацію емоцій через варіювання формою слова і будовою синтаксичних конструкцій. Так, скажімо, здрібніло-пестливі форми, властиві народній поезії, звучали в Шевченкових рядках як різні реєстри оцінок – співчуття, лагідності, інтимності тощо. Такі оцінки різноманітніші, ніж у ліричній українській пісні, бо в них виразні мотиви індивідуалізації почуття й болю автора, його особлива співучасть у долі героїв, його проникнення в емоційний стан, психологію персонажів. Це ціла низка іменників, прикметників, прислівників, займенників, які функціонують у вихідних, стилістично нейтральних і в стилістично маркованих здрібніло-пестливих формах: *рученьки, ноженята, маленький, малесенький, молодий, молоденький, милий, миленький, невеликий, невеличкий, неділенька, горенько, матуся, медяничок, мишенята, по садочку, очиці, сороченята, довгенько, намистечко, низенько, низесенько, низесенький, ніч, нічка, ніченька, нищечком, вкупоньці, цілісіньку, нічогісінько*.

Показові синтагматичні функції здрібніло-пестливих форм, які взаємодіють із семантикою інших компонентів висловлювання, із синтаксичним ладом усього вірша, як наприклад, емоційне слововживання *маленьких діточок* у контексті: *Поклала мати коло хати Маленьких діточок своїх* («Садок вишневий коло хати...»).

Пор. поєднання стилістичних функцій здрібніло-пестливих форм і повторів: *Годиночку, Малую годину Ніби серце одпочине* («За сонцем хмаронька пливе...»); *Щоб хоч умерти на Дніпрі, Хоч на малесенькій горі* («Не молилася за мене...»).

Якщо така здрібніло-пестлива форма, як *неділенька*, має в загальномовному словнику стилістичну позначку *народнопоетичне*, то більшість із уживаних поетом здрібніло-пестливих слів є авторською поетичною трансформацією розмовно-побутового спілкування (пор. стилістичну ремарку *розм.* до реєстрового слова *невеличкий*, яке чув з дитинства поет у невимушеному побутовому спілкуванні, де такі форми виконують роль засобів інтимізації висловлювання). У володінні стилістично багатим словником розмовно-побутового спілкування виявлявся секрет простої мови Кобзаря, близької найширшому колу читачів. Поет звертається до різних форм вираження градації емоцій, зокрема утворює за аналогією форму найвищого ступеня прикметника *найсвятій* у контексті: *Простіть, високій [гори], мені! Високій і голубій! Найкращі в світі! Найсвятій!* («Сон. Гори мої високій»).

До структурно-мовних інструментів градації емоцій належать префіксальні форми дієслів на зразок *наплакатися, напікати, набачити, нароблювати, попоміряти, поповчати, попомуштрувати, продівувати, нараджувати, нарадувати*. Компонент експресивно-емоційної оцінки розмовних форм дієслова увиразнюється завдяки типовій синтаксичній фігурі – нанизуванню дієслівних ознак в одній градаційній синтагмі, а також лексично-синтаксичною подібністю, паралельним уживанням залежних від дієслова обставинних членів, пор.: *Боже! Боже! Не даєш на рай веселий, На світ твій великий **Надивитись, намолитись** І заснуть навіки* («Княжна»). Префіксальна форма дієслів *надивитись, намолитись*, структурно співвідносна з повтореним прийменником *на рай, на світ*, створює звукову досконалість вірша й водночас передбачає розширення семантики дієслова *намолитись*, що в цьому контексті означає 'намилуватись'. Названі дієслова і в не-префіксальній формі виконують роль експресивно-емоційного

засобу, характерного для ідіостилю Шевченка, пор.: *Дивились, молились Старі мої. А сердешне Неначе благає: Випручало рученята Й до їх простягає Манюсінькі...* («Наймичка»); *Всього надбала стара мати. Саму тебе мов намалювала. Хоч молишь перед тобою* («Княжна»). Отже, дієслова *молитися, намолитися* у Шевченковій поезії мають не лише пряме, ближче значення, а й переносне ‘милуватися, дивуватися, захоплюватися красою’. Зорові враження спричиняють активність дієслова *дивитися* з усіма його формами й лексичними синонімами, пор.: *Вона серед ночі встає, І стереже добро своє, І дожидає того світу, Щоб знов на його [нього] надивитись, Наговоритись* («У нашім раї на землі...»). Розмовна експресія цієї пари дієслів характерна для емоційної ситуації – висловлення бажання з кимось спілкуватися або жалю, коли немає змоги це здійснити, пор.: *Не надивились, не наговорились*.

Трансформація розмовних структур у поетичні засоби Шевченкової мови відбувається через різні структурно-семантичні, ритміко-інтонаційні прийоми індивідуальних висловлень, правдивість, істинність яких перевіряється близькістю їх до народної фразеології. Так, дієслівно-присудкові пари на зразок *плаче старий та ридас; думаю, гадаю; виспівує, вимовляє; росла собі та виростала; А він сидить та все сидить, За струг сердега не береться* поза контекстом мають виразне фольклорне або усно-розмовне забарвлення, але в емоційному висловленні Шевченка вони збагачуються різними відтінками поетично-філософських, поетично-епічних роздумів, як, наприклад, у запитально-стверджувальному контексті: *Думаю, гадаю, Як то тяжко той насущний Люди заробляють* («Сон. Комедія»).

До активних засобів градаційного виявлення емоцій належать підсилювально-видільні частки *аж, таки, та й*, органічні в текстах із різним виявом суб’єктивної модальності: *А над самою водою Верба нахилилась; Аж по воді розіслала Зелені віти; Аж верби нагинались Слухать тую мову. Ото мова!; От я повертаюсь – Аж кінь летить; аж Хортиця гнеться; Аж страх погано; то так утну, що аж заплачу І ніби сам перелечу...; Аж світає; Аж загуло; Аж за Уралом; А іноді така печаль обступить душу, Аж заплачу*.

Звернімо увагу на градаційну семантику висловлювань із часткою **хоч (би)**, які передають вищий ступінь бажання. Відповідна семантика бажальної модальності наявна в типових синтаксичних структурах, пор.: *Або хоч крихотку [крихітку] землі Із-за Дніпра мого святого Святії вітри принесли .. Хотілося б... Та що й гадать... Нащо вже й Бога турбовать [турбувать], Коли по-нашому не буде («Не гріє сонце на чужині»); **Хоч** крізь сон подивлюся На ту Україну, Де ходили гайдамаки З святими ножами («Гайдамаки»); **І ніби сам перелечу Хоч** на годину на Вкраїну! («То так і я тепер пишу»); **Господи б, хотілось** Згадать **хоть** що-небудь («Буває, в неволі іноді згадаю»); **Скирти і клуня зайнялись, І зорі зникли. Хоч би слово, Хоч би** де голос обізвався («Княжна»); **Прилини до мене хоть** на одно слово. **Та про Україну мені заспівай. Нехай усміхнеться серце на чужині, Хоть** раз усміхнеться... («На вічну пам'ять Котляревському»)). Різне написання згаданої частки в Шевченкових текстах не впливає на сприймання мовно-естетичного змісту фрази з усталеним слововживанням.*

Серед різнорівневих засобів вираження емоційної домінанти поетичних текстів Шевченка особливу функцію виконують структури з семантикою заперечення: це лексично-словотвірні засоби й заперечні конструкції в поєднанні з судженнями ствердження. Характерні для ідіостилю Шевченка означальні слова (дієприкметники) із заперечною часткою **не**, що виконує словотворчу функцію: *ненагодований, невінчаний, некритий, невмитий, невсипуца (наймичка), невчене око, негасимий, (дитина) немовляца*. Частка **не** як словотворчий засіб увиразнює протиставлення, антитезу в субстантивах *вороги – невороги, талан – неталан, доля – недоля*.

Функціонуючи в комунікативних структурах як засоби градаційного вираження емоцій, заперечні висловлення мають будову словосполучень і речень, пор.: *У світі – не світі; Гори мої високії, Не так і високі, як...; Не ріки – море розлилось, Огненне море...; Ні, не вечерять, а ридать, Ридать і долю проклинають; Мені однаково! Та не однаково мені...*

У семантиці й функціонуванні кожного слова, висловлення в поезії Шевченка можна помітити тенденцію мовної динаміки, творчого

осмислення ресурсу національної мови. Це стосується й конкретного слововживання, коли поет, розширюючи можливості лексичної сполучуваності, створює нові прецедентні вислови на зразок *на сторожі поставити слово* (пор. *поставити свічку, хрест*).

Секрет простої Шевченкової мови – в особливостях авторського бачення світу. У ньому в нерозривній єдності існують візуальні (зорові) образи природи, побуту людей і ритміко-інтонаційні, синтаксично-інтонаційні, звукові образи-фрази, в яких індивідуальне висловлювання поета невіддільне від народнопоетичного, народно-розмовного джерела його поезії. Це джерело літературознавець Г. Клочек, наприклад, бачить в архетипних висловлюваннях на зразок *Не слухала Катерина ні батька, ні неньки; Полюбила .. як знало серденько* («Катерина»)²⁸⁴. Цілісна синтагма, лексична пара *батько, мати* (в іншому графічному оформленні *батько-мати* із можливими синонімічними замінами *ненька, няня*) показова для народнопоетичної творчості. Саме в народній поетичній творчості відбувся процес естетизації названої синтагми, яка має глибший зміст, ніж окремо вжиті лексеми *батько* і *мати*. Поет переніс народнопоетичну формулу в драматичну розповідь про долю Катерини, поглибивши почуттєве й раціональне наповнення архетипного вислову. Перехід від загальноживаних слів до індивідуально-авторських мовних образів відбувається завдяки творчій уяві Кобзаря, слово якого розкривало талант і живописця, і музиканта.

Наголошуючи на геніальній простоті Шевченкової мови, досліджуючи структурно-мовні вияви цієї простоти, В.С. Ващенко пише: «У семантиці народних слів криються свої народно-інтимні ознаки, які вийшли з глибин народної душі, відклались у певних словах, у своєрідних слововживаннях. .. Живомовна семантика слова тонша та ще більше розгалужена, ніж це передбачає нормативна семасіологія. А під Шевченковим пером живомовні семантичні якості слова ще більше типізувались та зростали»²⁸⁵. Дослідник називає це явище – «народні емоції слова» Кобза-

²⁸⁴ Клочек Г. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація: посіб. для вчителя / Г. Клочек. – Тернопіль: Богдан, 2014. – С. 87.

²⁸⁵ Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка. – Харків, 1963. – С. 13.

ря²⁸⁶. До народнорозмовних джерел зверталися у своїй творчості й попередники, і сучасники Шевченка, але тільки в його текстах завдяки стилістичному новаторству автора народнорозмовні естетизовані вислови зазвучали як висока поезія глибокого філософського й емоційного змісту.

Почуттєва домінанта Шевченкової мови виявляється в активному авторському вживанні підсилено-заперечних усталених висловів на зразок *ніхто на/в світі, ніде в/на світі, ніколи в/на світі, нізачо в світі, нікого в світі*, якими часто послуговувався Шевченко як засобом градації, пор.: *Неначе птахи чорні в гаї, / Козачтво сміливе літає, / Ніхто на світі не втече; / Огонь запеклих не пече* («Гамалія»); *Бо горе словами / Не розкажеться нікому / Ніколи, ніколи, / Нігде на світі!* («Лічу в неволі дні і ночі...»). Наведених зворотів не знайдемо ні у фразеологічних словниках української мови, ні в Словнику мови Шевченка. Тим часом вони становлять характерну структурну ознаку емоційно-експресивної української мови з особливими функціями заперечних займенників, прислівників у висловах із десемантизованим іменником *світ* як підсилювальною часткою *в/на світі*.

Народний стиль спілкування з виразними ознаками української побутової і народнопоетичної культури спостерігаємо в усіх текстах, наприклад, в одних частинах поеми «Гайдамаки» він репрезентований характерними для ідіостилію Шевченка словником, мотивом розмови, народнопоетичними художніми засобами, що створюють інтимно-романтичну тональність тексту на зразок: *Дивлюся, сміюся, дрібні утираю – / Я не одинокий, є з ким в світі жити*. В інших частинах переважає тональність доброзичливо-спонукального спілкування – звертання усталеними лексико-синтаксичними формулами, пор.: *Ходімо, хлоп'ята, / Коли мені на чужині / Не дав погібати, / То й вас прийме, привітає, / Як свою дитину. / А од його, помолившись, / Гайда в Україну!» / Добридень же, тату, в хату, / На твоїм порозу, / Благослови моїх діток / В далеку дорогу*. Ще інша тональність з'являється

²⁸⁶ Там само. – С. 13.

як наказово-зверхня форма звертання з переліком усього того, що має виконати наймит Ярема: *«Яремо! герш-ту, хамів сину?/ Піди кобилу приведи,/ Подай патинки господині/ Та принеси мені води,/ Вимети хату, внеси дрова,/ Посип індікам, гусям дай,/ Піди до льоху, до корови,/ Та швидче, хаме!.. Постривай!/ Упоравшись, біжи в Вільшану: / Їмості треба. Не барись»*. Нанизані короткі речення з наказовими формами дієслів створюють ритм різкого динамічного висловлення, в якому звучить принизливе, зверхнє ставлення до наймита Яреми.

Тональність тексту, його настроєвість змінюється співчутливим ставленням автора до Яреми: поверненням до романтичного поетичного словника і до лексично-синтаксичних повторів-налізувань однотипних структур: *Ярема гнувся, бо не знав,/ Не знав, сіромаха, що вирости крила,/Що неба достане, коли полетить,/ Не знав, нагинався*. Різні тональності того самого поетичного тексту створюють його почуттєву вібрацію. Завдяки нечисленным, повторюваним розмовним структурам досягається поліфонічне звучання поезії, ритмічно-інтонаційні переходи від візуально-описових, романтично-естетизованих картин до усно-розмовних висловлень, у яких чуємо й голос автора, й інші, чужі голоси.

Категорія народнорозмовності мови стосовно до поезії Шевченка виявляється різноплановою, багатоструктурованою, якщо враховувати оцінку тональності висловлення. Наприклад, маркерами описових висловлювань є дієслова *дивитися*, *бачити* з нанизаними після них простими висловленнями: *Дивлюся .. аж світає, край неба палає...* В описовості фіксуємо різні тональності – ліричну, буденно-розповідну, як в однойменній поезії **На Великдень, на солomé / Против сонця, діти / Грались собі крашанками / Та й стали хвалитись / Обновами**. Буденно-розповідна тональність зумовлена не лише строфічною будовою неримованого вірша, а й уживанням характерного розмовного звороту на позначення природних умов місця дії *против сонця*, подібного за своєю семантичною природою до зворотів *у холодку, холодком*.

З погляду «секретів простоти мови» Шевченка варто звернути увагу на семантико-структурну будову порівнянь, уживаних поетом і використаних у тлумачному словнику української мови. У загальномовному словнику вони ілюструють значення відповідних слів української літературної мови і вживаються із стилістичною позначкою у порівнянні. Значний масив стилістично маркованих слів, проілюстрованих цитатами-порівняннями з творів Шевченка, свідчить про два взаємопов'язані процеси кодифікації літературної мови: по-перше, про значення мовотворчості Шевченка для становлення естетичного канону літературної мови, по-друге, асоціативне слововживання поета відбивало загальні тенденції семантичного розвитку української лексики. Серед сполучникових порівнянь, характерних для ідіостилю Шевченка і зафіксованих у загальномовному словнику, переважають нерозгорнені порівняння, порівняльні звороти на зразок: *А воно, як ангелятко, Нічого не знає, Маленькими ручицями Пазухи шукає; Отож і спить собі дитина, Мов ангеляточко в раю; А Марина в сукні білій, Неначе білиця, Богу молиться та плаче, Замкнута в світлиці; Задзвонили у Констанці Рано в усі дзвони. Збиралися кардинали, Гладкі та червоні, Мов бугаї в загороду; Мов ті валькірії, круг неї Танцюють, граються дівчата; Попід горою, яром, долом, Мов ті діди високочолі, Дуби з гетьманщини стоять; Мов сизая голубонька, Село облетіла [княжна]. У всіх була, всіх бачила, Всі повеселіли; Удвох собі похожають [походжають], Мов ті голуб'ята; Мов дзвони, загули кайдани На неофітах; Гетьман старий ридає, До Бога руки знімає, .. І, мов дзвоном дзвонить, Говорить; Марія .. стрепенулась. Пригорнулась, Неначе злякане дитя, до Йосипа свого старого; І сонечко серед неба Опинилось, стало, Мов жених той молодую, Землю оглядало; Зацвіла в долині Червона калина, Ніби засміялась Дівчина-дитина тощо.*

Характерна структурно-мовна ознака ідіостилю Шевченка – порівняння у формі орудного відмінка, які так само, як і сполучникові, поповнюють словник літературної мови, створюючи її естетичний канон: *А Настуся по садочку Пташкою літає; Думка*

край світа на хмарі гуля. Орлом сизокрилим літає, ширяє; Нехай думка, як той ворон, Літає та кричає, А серденько соловейком Щебече та плаче; Пустиня циганом чорніла; Громада чмелем загула, У дзвони задзвонили; По долині, по роздоллі Із степу перекотиполе Рудим ягнятчком біжить До річечки собі напитись; І стала ясно перед ним/ Надія ангелом святим.

Форма і зміст Шевченкових порівнянь, образних висловів, які введені у загальнономовний словник як ілюстративний матеріал для характеристики семантики реєстрових слів, виконують не тільки інформативну функцію, а й визначають естетичний канон української літературної мови.

У формально-структурній і семантично-асоціативній будові Шевченкових порівнянь виявляємо секрет простих слів. Вони всі конкретно-чуттєві: названі поняття бачимо, чуємо, відчуваємо. Але насамперед відчуваємо мовомислення автора, який ніби *думає вголос* (М. Коцюбинська).

Естетичні принципи Шевченка уґрунтовані на нерозривній єдності розмовного і поетичного в українській мові. У секреті простих Шевченкових слів, у незаперечності впливу художньої виразності авторового слова спостерігаємо стилістичний ефект поєднання прозаїзму розмовного спілкування, побутової деталі з високою експресією поетичного слова. Шевченко не сфотографував народну мову, а надав їй нового звучання.

Літературна норма, взорована на народнорозмовне джерело, насправді взорована на мову Шевченка, який трансформував це джерело в геніальних текстах.

ПІСЛЯМОВА

Ця книжка про територію мови Шевченка з'являється в час оновлення шевченкознавчого дискурсу, коли в нових геополітичних умовах – а це й відкритість України до світу, і осмислення народом своєї історії, і виклики мовної, культурної самоідентифікації – постають ті самі питання, з якими Шевченко звертався до «живих, мертвих і ненарождених українців»: *Хто ми? Чийх батьків діти?*

Звертаємося до мови Шевченка, який зробив нас українцями, а не малоросами, до мови Шевченка, яка не стала історією. Адже це й історія, і сучасність. Шевченкова мова єднає українців усього світу, з усіх континентів. Об'єднувальна, україноцентрична функція (РОЛЬ, МІСЯ) слова Шевченка незаперечна для світового українства.

Що ж для нас говорить сама поетова мова? Як сприймаємо, прочитуємо твори Шевченка? Власне, історія шевченкознавства відображена в знаковому сучасному виданні – Шевченківській енциклопедії в шести томах. Енциклопедія підсумувала набутки новітнього шевченкознавства, але не поставила крапку в пошуках. Навпаки, вона відкриває можливості нового осмислення феномену Шевченка в історії української культури.

Геній, пророк, великий українець... Часто повторюючи ці слова, ми не замислюємося, щό явило світові таку людину? Чи територія України, її природа? Чи мова? А може, час? Вроджений талант? Слушною видається думка видатного сучасного композитора Валентина Сильвестрова: «Батьківщиною для Шевченка була не територія, а мова». Звуки, інтонація, мелодія української мови назавжди стали органічною частиною не тільки його поетичних творів, а й усіх наступних поколінь.

Про мову Шевченка написано чимало праць. Мовознавці-історики мови бачать у текстах Кобзаря зв'язок із книжною

українською мовою, з літописними джерелами, текстами Біблії і, звичайно, із реконструйованими тогочасними діалектами. Увагу дослідників привертають незвичні для сучасних мовців фонетична, словотвірна будова слова, граматичні форми, синтаксичні конструкції. Текстологи аналізують правописну практику XIX століття за рукописними варіантами творів Шевченка.

У цій книжці автори бачили своє завдання в тому, щоб розширити, урізноманітнити поліфонічну інтерпретацію поетичних текстів Шевченка, додати свій голос до діалогу про Шевченка як творця нової (сучасної) української літературної мови.

Для нас *територія мови Шевченка* – це почуттєвий інтелект, який не вимірюється обсягом словника, граматичними й словотвірними формами, а становить той оприявлений у поетичній мові зміст, що перебуває й перебуватиме понад часом. Твори Кобзаря прочитуватимуть нові й нові покоління. Для них розкриватиметься нова естетика Шевченкового слова. І це буде доти, поки звучатиме жива українська мова. Шевченко дав життя нашій мові як Вічності. Його філософія слова розкриває природу людини, для якої спілкування – умова буття на землі, для якої рідне слово – це початок і кінець.

Територія мови Шевченка – це ословлені картини, в яких для кожного слова пензель художника знайшов найкраще, єдино можливе місце.

Територія мови Шевченка – це музика українського слова, яку чуємо в народній пісні і в тих Шевченкових рядках, які важко або й не можна відрізнити від народної пісні.

Територія мови Шевченка – це його неспокійне, невловиме, народжене в розмові з Богом Слово, яке пропікає душі тих, хто торкається таїни мовотворчості поета.

Територія простого й глибоко інтелектуального, новаторського Шевченкового слова розпросторюється і в часі, і в просторі. Ще буде створено багато мистецьких творів, на які надихає авторів поезія Кобзаря, бо в ній живий дух Шевченка, світло й гармонія його невмирущого українського слова.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Кількісно-контекстуальні маркери слововживань із загальною семантикою ГОВОРИТИ, БАЧИТИ²⁸⁷

Блок 1 – ГОВОРИТИ

<i>Слова із загальною семантикою «казати», «говорити»</i>	<i>Кількість слововживань</i>	<i>Приклади контекстуальних маркерів слововживань</i>
Казати Сказати Розказати	105 103 63	Бодай не дивитись, бодай не казати! / Бо за людей сором, бо серце болить («Гайдамаки») Удвох, кажуть , і плакати/ Мов легше неначе («Не женися на багатій...») Так ти кажеш ,/ Що бачив криницю/ Москалеву, що ще й досі/ Беруть з неї воду/ І хрест, кажеш , коло шляху/ І досі господній/ Стоїть собі на роздоллі./ А не розказали / Тобі люде там нічого?.. («Москалева криниця») Бабусенько, голубонько,/ Серце моє, ненько,/ Скажи мені щирю правду.. («Тополя»)
Розмовляти Вимовити Промовити Примовляти Мовити	60 20 18 5 4	Та у неділю/ Яюсь у полі ми зострілись/ Та й забалакались./ старий/ Згадав свою Волинь святую/ І волю-долю молодую./ Свою бувальщину. І ми/ В траві за валом посідали,/ І розмовляли , сповідались/ Один другому. («Варнак»)

²⁸⁷ У додатку наведено перелік дієслів (із загальною семантикою «говорити», «бачити») та їх кількісних маркерів із «Конкорданції...» і мініконтекстів із творів Т. Шевченка.

		<p>Благо тобі, як у хагі/ Є з ким розмовляти./ Хоч дитина немовляща./ І воно вгадає/ Твої думи веселі.../ Сам бог розмовляє/ Непорочними устами. («Ми восени таки похожі...»)</p> <p>То серце по волі з богом розмовля./ То серце щечече господню славу./ А думка край світа на хмарі гуля. («Перебендя»)</p> <p>Грає кобзар, виспіває./ Вимовля словами./ Як москалі, орда, ляхи/ Бились з козаками («Гарасова ніч»)</p> <p>Мабуть, щось тяжке, тяжке./ Вимовить хотілось?/ Та не вимовив... (Сон «Гори мої високі...»)</p> <p>Якби зустрілися ми знову./ Чи ти злякалася б, чи ні? /Якєє тихєє ти слово/ Тойді б промовила мені? («Якби зустрілися ми знову...»)</p> <p>Старий грає, а Ярина/ З Степаном танцює;/ Старий грає, примовляє./ Ногами тупцює («Невольник»)</p> <p>«Вже прийшов,/ І ми вже бачили месію!» –/ Марія мовила («Марія»)</p>
<p>Говорити</p> <p>Заговорити</p> <p>Поговорити</p> <p>Проговорити</p> <p>Наговоритись</p>	<p>35</p> <p>14</p> <p>4</p> <p>2</p> <p>1</p>	<p>Я співаю./ Чи то сиджу, чи то гуляю./ Все співаю, все співаю./ Уже забула говорить.../ А перше добре говорила. («Відьма»)</p> <p>Вона серед ночі встає/ І стереже добро своє./ І дожидає того світу./ Щоб знов на його надивитись, / Наговоритись(«У нашім раї на землі...»)</p> <p>Не говорить./ Мовчить і гнеться, мов жива./ В степу пожовкляя трава./ Не хоче правдоньки сказати./ А більше ні в кого спитати. («І небо невмите, і заспані хвилі...»)</p>

		Там повіє буйнесенький./ Як брат, заговорить («Н. Маркевичу») Зоре моя вечірняя./ Зійди над горою./ Поговорим тихесенько/ В неволі з тобою («Княжна») І брат з братом обнялися/ І проговорили / Слово тихої любові/ Навіки і віки! («Єретик»)
Балака[є] Забалакатись	1 1	Хто балака ./ Хто кобзаря слуха./ А Залізник попереду./ Нашорошив уха («Гайдамаки») Наш земляк/ І недомучений варнак/ Старий той був. Та у неділю/ Якось у полі ми зострілись/ Та й забалакались («Варнак»)
Додавати Заказати Доказувати Верзти	7 2 2 4	Старий недобиток варнак/ Мені розказував отак/ Про сю криницю москалеву./ А я, сумуючи, списав./ Та рифму нищечком додав .. («Москалева криниця») І додай ./ Такеє слово їм додай / Без притчі; вискажи: «Зробили./ Руками скверними створили/ Свою надію; й речете ./ Що цар наш бог, і цар надія...» («Осії глава XIV, Подражаніє») Ми не суєта!/ І возвеличимо на диво/ І розум наш, і наш язик.../ Та й де той пан, що нам закаже / І думать так, і говорить? (Подражаніє II псалму) «Отут з муштри виглядала./ Отут розмовляла./ А там... а там... сину, сину!»/ Та й не доказала («Катерина») Що це таке верзете ви?/ Які там ворони?/ Та москалі, та сідала?/ Нехай бог боронить! («Великий льох»)

		Дівчата на луці гребли./ А парубки копиці клали./ Та, знай, на сонце позирали./ Та нісенітницю верзли («Якби тобі довелось...»)
Віщувати	5	А тим часом сичі вночі/ Недобре віщують / На коморі («Наймичка») Неначе праведних дітей./ Господь, любя отих людей./ Послав на землю їм пророка./ Свою любов благовістив ./ Святу правду возвістив ! («Пророк») А твій син./ Єдиний твій! апостол новий./ Перехрестившись, возгласив («Неофіти») І оживу./ І думу вольною на волю/ Із домовини воззову («Марку Вовчку») Найшовсь-таки один козак/Із мільона свинопасів./Що царство все оголосив –/Саграпа в морду затопив («Юродивий»)
Ректи	4	
Благовістити	2	
Возвістити	2	
Проректи	1	
Оголосити	1	
Возгласити	1	
Воззвати	1	
Віршувати	7	Та нищечком/ Буду віршувати ./ Нудить світом, сподіватись/ У гості в неволю/ Із-за Дніпра широкого/ Тебе, моя доле! («А нумо знову віршувать...») Може, ще я подивлюся/ На мою Україну.../ Може, ще я поділюся / Словами-сльозами / З дібровами зеленими! («Лічу в неволі дні і ночі...») Правда ваша, правда, люде!/ Та й нащо те знати./ Що сльозами перед вами/ Буду випити ? («Катерина») Обізвавсь Тарас Трясило/ Гіркими сльозами ./ «Бідна моя Україно, Стоптана ляхами!» («Тарасова ніч»)
Вилити сльозами (поділитися словами, обізвавсь сльозами)	13	

Шепотіти	18	<p>Аж гуде./ З усіх усюд народу йде./ Та щось шепочуть про отруту/ І судових неначе ждуть.. («Петрусь») Ще треті півні не співали, /Ніхто нігде не гомонів («Причинна») Тихесенько[мати]/ До брами підкралась./ Послухала, усміхнулась/ І щось прошептала,/ Якесь слово («Неофіти») А Петрусь,/ Її єдина дитина, Гуляв собі пренеповинний/ В саду та арію якусь/ Мугикав стиха («Петрусь») «Тату! – белькотали,–/ Тату, тату... ми не ляхи!/ Ми...» – та й замовчали («Гайдамаки») А живі мисліте/ З товариством прочитаєш./ Та по-молодечи/ Будеш Богу молитися./ А не по-чернечи/ Харамаркать («Невольник»)</p>
Гомоніти	17	
Прошептати	3	
Мугикати	1	
Белькотати	1	
Харамаркать	1	
Воркувати	6	<p>А моєї/ Голубки [Ганни] немає./ У свекрухи десь воркує,/ Мене виглядає («Ой сяду я під хатою...») Виглянь, голубко [Оксано]/, Та поворкуєм,/ Та посумуєм;/ Бо я далеко/ Сю ніч мандрую («Гайдамаки») Недавно, недавно у нас в Україні/ Старий Котляревський отак щебетав («На вічну пам'ять Котляревському») Нехай думка, як той ворон./ Літає та кричє./ А серденько соловейком/ Щебече та плаче («Думи мої, думи мої...») Як оступлять тебе, доле./ Діточки- дівчата/ Й защебечуть по своєму/ Доброму звичаю (Г.З. «Немає гірше, як в неволі...»)</p>
Щебетати	5	
Поворкувати	2	
Защебетати (про дівчат)	1	
Цвенькати	2	
Скиглити	2	
Зашипіти	2	
Заревіти	18	
Вити	2	

		<p>А меж ними і землячки/ .../ Сміються та лають/ Батьків своїх, що змалечку/ Цвенькать не навчили/ По-німецькій, – а то тепер/ І кисни в чорнилах! («Сон. У всякого своя доля»)</p> <p>Ц и г а н Не скигли, бо ти всіх побудиш./ В і д ь м а Хіба я скиглю, навісний? («Відьма») «Мовчи, чеше смілий...» –/ Гадюкою зашипіли./ Звіром заревіли («Сретик») І тепер я розбитеє/ Серце ядом гою./ І не плачу, й не співаю./ А вию совою («Три літа»)</p>
«питати»		
Питати Спитати Розпитати Запитати	50 28 10 5	<p>Тяжко мені сиротою/ На сім світі жити./ Свої люде – як чужії/ Ні з ким говорити./ Нема кому розпитати./ Чого плачуть очі./ Нема кому розказати./ Чого серце хоче./ Чого серце, як голубка./ День і ніч воркує./ Ніхто його не питає./ Не знає, не чує./ Чужі люди не питають –/ Та й нащо питати? (Думка «Нащо мені чорні брови...»)</p> <p>Хто спитає, привітає/ Без милого в світі? («Катерина») Насипали край дороги/ Дві могили в житі./ Нема кому запитати./ За що їх убито? («Причинна») Сидить вона, не йде в село./ Не пита й не плаче./ Одуріла!.. («Сова») «А Марко в дорозі?» –/ Ганна діда питалася («Наймичка»)</p>

«кричати»		
Кричати	53	<p>«Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!/ Кричать гайдамаки («Гайдамаки») Чого мені тяжко, чого мені нудно, Чого серце плаче, ридає, кричить,/ Мов дитя голодне? («Чого мені тяжко, чого мені нудно...») Будеш жить./ То, може, й знатимеш, небоже./ Бо слава здорово кричить/ За наші голови... («Буває, в неволі іноді згадаю...») Закричали гайдамаки:/ «Гине шляхта, гине!..» («Гайдамаки») А уночі розхристана/ І простоволоса /Селом ходить і страшно голосить («Сова») А Ярина/ То клене, то просить./ То замовкне, подивиться./ І знов заголосить («Невольник») Як положать отамана/ В новій хаті спати./ Заголосить, як та мати./ Голосна гармата./ Гукатиме, кричатиме/ Не одну годину./ І рознесе тую славу/ По всій Україні («Нащо мені женитися?..») ...а дрібнота/ Уже за порогом/ Як кинеться по улицях./ Та й дівай місити/ Недобитків православних/ А ті голосити./ Та верещать; та як ревнуть./ «Гуля наш батюшка, гуля!/ Ура!.. ура!.. ура! а, а, а...» («Сон. У всякого своя доля...») Покиньте ж свій святий Парнас./ Придибайте хоч на годину/ Та хоч старенький божий глас/ Возвисьте, дядино («Царі»)</p>
Закричати	5	
Голосити	5	
Верещати	1	
Возвисити (глас)	2	
«співати»		
Співати	164	<p>Добре еси, мій кобзарю./ Добре, батьку, робиш./ Що співати, розмовляти/ На могилу ходиш! («Перебендя»)</p>
Заспівати	57	
Виспівувати	7	
Приспівувати		

		<p>Прийде до криниці,/ Стане собі під калину,/ Заспіває Гриця./ Виспівує, вимовляє,/ Аж калина плаче. («Катерина»)</p> <p>А титарівна зустрічає,/ Приспівує, примовляє:/ «Чи не той це Микита,/ Що з вильотами свита?» («Титарівна»)</p> <p>Праведная душе! прийми мою мову,/ Не мудру, та щиру. Прийми, привітай./ Не кинь сиротою, як кинув діброви,/ Прилини до мене, хоч на одно слово,/ Та про Україну мені заспівай! («На вічну пам'ять Котляревському»)</p>
«молитися», «просити»		
Молитися	112	<p>Стогнуть, плачуть; один просить,/ Другий проклинає;/ Той молиться, сповідає/ Гріхи перед братом./ Уже вбитим («Гайдамаки»)</p> <p>І молилась, і ридала,/ Кляла все на світі./ Ох, тяжкі ви, безталанні/ У матері діти! («Сова»)</p> <p>Окрадені, замучені,/ В путах умираєм,/ Чужим богам не молимося,/ А тебе благаєм (Псалми Давидові, 43 «Боже, нашими ушима...»)</p> <p>Аж страшно!.. А вона молилась/ І жить у Господа просилась («Княжна»)</p> <p>Пішов собі тихо в Київ/ Святим помолитись,/ Та суда, суда людського/ У людей просити («Варнак»)</p> <p>Ні каліка, ані старий,/ Ні мала дитина/ Не остались, – не вблагали/ Лихої години («Гайдамаки»)</p> <p>Виблагала/ Тую копійчину.../ Та пречистій поставила/ Свічку за сина («По улиці вітер віс...»)</p>
Помолитися	54	
Благати	47	
Просити	41	
Виблагати	3	
Вимолити	1	

«кликати»		
Гукати	17	<p>Заревіли гайдамаки:/ «Добре, батьку! чуєм!»/ Через греблю повалили,/ Гукають, співають («Гайдамаки»)</p> <p>Старий батько/ .../ Та прохожих, проїжджачих/ У двір закликає,/ Та вареною частує,/ На весілля просить («Наймичка»)</p> <p>Ох, якби-то... вміла б мати/ З німецького поля/ Своїм діточкам закликать/ І долю, і волю,/ Та ба... («Сова»)</p> <p>Уже прокликали до паю,/ А я собі у бур'яні/ Молюся Богу... (N.N. «Мені тринадцятий минало...»)</p> <p>Журбою/ Не накличу собі долі,/ Коли так не маю («Думи мої, думи мої...»)</p> <p>Кличе мати вечеряти,/ А донька не чує;/ Де жартує з москаликом,/ Там і заночує («Катерина»)</p> <p>З гармати стріляли,/ Превелебную громаду/ Докупи скликали («У неділеньку у святу...»)</p>
Кликати	12	
Закликати	5	
Скликати	2	
Покликати	2	
Прокликати	1	
Загукати	1	
«хвалити», «славити»		
Хвалити	22	<p>Серце люди полюбило/ І в людях кохалось,/ І вони його вітали,/ Грالیся, хвалили... («Три літа»)</p> <p>І силу/ Твою восхвалили/ Твої люде, і в покої./ В добрі одпочили,/ Славя господа!.. (Псалми Давидові, 43 «Боже, нашими ушима...»)</p> <p>Пііти в одах вихваляли /Войну й царицю (« Москалева криниця»)</p> <p>Буває, в неволі іноді згадаю/ Своє стародавнє, шукаю, шукаю,/ Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,/ Що й я таки Бога колись-то хвалив! («Буває, в неволі іноді згадаю...»)</p>
Воспівати	7	
Восхвалити	3	
Вихваляти	3	
Хвалитись	3	
Славити	2	
Возвеличити	2	
Прославляти	1	

		Псалом новий Господові/ І нову славу/ Воспоєм честним собором (Псалми Давидові, 149 «Псалом новий господові...») І возвеличимо на диво/ І розум наш, і наш язик... («Подражаніє 11 псалму»)
«озиватися»		
Обізнатися Ознатися	13 4	Обізнався Наливайко –/ Не стало кравчини!/ Обізнався козак Павлюга/ За нею полинув! («Тарасова ніч») Хоч би слово,/ Хоч би де голос обізнався («Княжна») Молюся, знову уповаю,/ І знову сльози виливаю,/ І думу тяжкую мою/ Німим стінам передаю./ Озовітеся ж, заплачте,/ Німїї, зо мною/ Над неправдою людською,/ Над долею злою («Відьма»)
«вітати»		
Привітати Вітати	44 15	І в сім'ї веселій тихо/ Дітей привітають ,/ І сивою головою/ Батько покиває («Не для людей, тієї слави...») Привітай же, моя ненько,/ Моя Україно,/ Моїх діток нерозумних,/ Як свою дитину («Думи мої, думи мої...») Ніхто любив мене, вітав ,/ І я хилився ні до кого,/ Блукав собі, молився Богу/ Та люте панство проклинав («Не гріє сонце на чужині...»)
«радитись»		
Радити/ радитися Порадитися Нарадити	6 6 2	На селі/ Зобралася громада радить ,/ Кого голить у москалі («Москалева криниця»)

		<p>Сиди один в холодній хаті, Нема з ким тихо розмовляти, Ані порадитись («Минули літа молоді...») Нарадила мати,/ Як пшениченьку пожати,/ Полтаву достати («Іржавець») Як та галич поле криє,/ Ляхи, уніати/ Налітають, – нема кому/ Порадоньки дати («Тарасова ніч»)</p>
«ляяти»		
<p>Проклинати Лаяти Клясти Нарікати Славословити Виляяти Не гавкне, не лайне</p>	<p>40 24 19 7 1 1 1</p>	<p>Скалічені старі руки/ До Бога здіймала,/ Свою долю проклинала,/ Сина вимовляла. («Сова») Якби не бог поміг мені,/ То душа б живая/ Во тьмі ада потонула, Проклялась на світі (Псалми Давидові, 93 «Господь бог лихих карає...») За що мати знущається,/ Лає, проклинає,/ Своє дитя без сорома/ Байстрам нарікає («Утоплена») А вона [мати] все в'яла/ Та нашого злого пана/ Кляла-проклинала./ Та й умерла... («Лілея») Я так її, я так люблю/ Мою Україну убогу,/ Що проклену святого Бога, За неї душу погублю! (Сон, «Гори мої високі...») У Празі глухо гомонять,/ І цесаря, і Вячеслава,/ І той собор тисячоголавий/ Уголос ляють! («Єретик») Пророка,/ Свого неситого царя, Кленуть Давида сподаря («Царі») Подибала стара мати/ Доню в полі доганяти.../ І догнала, привела;/</p>

		<p>Нарікала, говорила,/ Поки в землю положила (В казематі, «Рано-вранці новобранці...») Преподобній во славі/ І на тихих ложах/ Радуються, славословлять,/ Хвалять ім'я боже (Псалми Давидові, 149 «Псалом новий Господові...») Либонь, уже десяте літо,/ Як людям дав я «Кобзаря»,/ А їм неначе рот зашило,/ Ніхто й не гавкне, не лайне,/ Неначе й не було мене («Хіба самому написати...»)</p>
«говорити неправду»		
Брехати Вигадувати	14 1	<p>А я й послухав, і учивсь,/ І вивчився. А ти збрехала,/ Які з нас люде? Та дарма! («Доля») Не хрестись,/ І не кленись, і не молись/ Нікому в світі! Збрешуть люде,/ І візантійський Саваоф/ Одурить! Не одурить Бог («Ликері») То кобзарі вигадують,/ Бо, сліпі, не знають (Мар'яна-черниця)</p>

Блок 2 – БАЧИТИ -ДИВИТИСЯ

Слова із семантикою зорового сприймання	Кількість слововживань	Приклади контекстуальних маркерів слововживань
<p>Бачать Бачив Бачивши Бачила Бачили Бачите Бачитиме Бачить Бачиться Бачиш Бачся Бачте Бачу</p>	<p>10 29 1 8 9 11 1 28 5 35 5 11 13</p>	<p>Світ, бачся, широкий,/ Та нема де прихилитись/ В світі самотнім («Катерина») Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється,/ І очі не бачать, не чуть голови! («Невольник») Чи Бог бачить із-за хмари/ Наші сльози, горе? («Сон. У всякого своя доля...») Я не нездужаю, нівроку,/ А щось таке бачить око,/ І серце жде чогось. Болить («Я не нездужаю, нівроку...») А тепер уже, он бачиш,/ Доходить до чого./ Що я стратить намірюсь/ Максима святого («Москалева криниця») А як не бачиш того лиха,/ То скрізь здається любо, тихо,/ І на Україні добро («І виріс я на чужині...») Згадаю що чи що набачу, то так утну, що аж заплачу... («То так і я тепер пишу...»)</p>
<p>Глядь Гляне Глянем Глянущ Глянущ Глянуща Глянуть Глянь Гляньте</p>	<p>3 11 1 6 4 4 11 6 2</p>	<p>А тим часом світить/ З усіх вікон у титаря./ Що то там твориться?/ Треба глянуть та розказать.../ Бодай не дивиться! («Гайдамаки») Далі гляну:/ У долині, мов у ямі,/ На багницькі город мріє («Сон. У всякого своя доля...») Доглядаюсь –/ Бодай не казати,/</p>

		Кругом мене, де не гляну ,/ Не люди, а змії... («Три літа») Звичайні діточки! Ідуть/ І веселенькі, і здорові,/ Аж любо глянуть , як ідуть! («Марія») І раю красного не зріла,/ Не бачила, бо не хотіла/ Поглянути на божий день,/ На ясний світ животворящий! («Великомученице кумо!...»)
«заглядати»		
Заглядає 1	1	На садочок позирає,/ В пустку заглядає ./ Марне, брате, не вигляне / Чорнобрива з хати. («В казематі»)
Загляне 3	3	
Загляну 1	1	
«дивитися»		
Дивився	2	А ти, всевидящее око!/ Чи ти дивилося звисока,/ Як сотнями в кайданах гнали/ В Сибір невольників святих («Юродивий») Погано дуже, страх погано!/ В оцій пустині пропадать./ А ще поганше на Україні/ Дивитись , плакати – і мовчать! («І виріс я на чужині...») Пани ж неситіі, пузаті/ На рай твій, господи, плюють/ І нам дивитись не дають/ З убогої малої хати («Не молилася за мене...») А молоді як зійдуться,/ Та любо, та тихо./ Як у раї,– а дивишся .:/ Ворушиться лихо («Не завидуй багатому...») Дивіться , очі молодії,/ Як зорі божії встають,/ Як сходить місяць, червоніє.../ Дивітєся , поки вас гріє,/ А зорі спати не дають («Княжна»)
Дивившись	1	
Дивилася	6	
Дивилась	12	
Дивилися	2	
Дивились	6	
Дивилося	3	
Дивися	14	
Дивись	15	
Дивитесь	1	
Дивитимусь	1	
Дивитися	3	
Дивитись	9	
Дивіться	32	
Дивишся	3	
Дивітєся	7	
Дивітєсь	3	
Дивітьсь	6	
Дивлюся	26	
Дивлюсь	12	
Дивлючись	1	
Дивляться	7	
Дивлячись	2	

		Летим. Дивлюся , аж світає./ Край неба палає./ Соловейко в темнім гаї/ Сонце зустрічає («Сон. У всякого своя доля...») А я дивлюсь , поглядаю ./ Сміюся сльозами./ Дивлюся , сміюся, дрібні утираю («Гайдамаки») Дивлюсь – аж он передо мною / Неначе дива виринають («Сон. Гори мої високі..».)
«задивлятися»		
Заглядати	5	Той неситим оком/ За край світа зазирає ,–/ Чи нема країни,/ Щоб загарбать (Сон «У всякого своя доля...») Коло пустки на милиці/ Москаль шкандибає./ На садочок позирає ./ В пустку заглядає (В казематі, IX «Рано-вранці новобранці...») Москалики, що заздріли ./ То все очухрали./ Могили вже розривають/ Та грошей шукають («Стоїть в селі Суботові...»)
Задивляться	1	
Заздріли	1	
Зазирає	4	
Зирнув	1	
Зирнула	2	
«надивитися»		
Надивившись	1	Не даєш на рай веселий./ На світ твій великий/ Надивитись , намолитись/ І заснуть навіки («Княжна»)
Надивитись	3	
Надивлялась	1	
«оглядати»		
Оглядає	2	Умудрітеся, немудрі:/ Хто світ оглядає ,/ Той і серце ваше знає,/ І розум лукавий (Псалми Давидові, 93 «Господь Бог лихих карає...») А тим часом місяць пливе оглядять / І небо, і зорі, і землю, і море/ Та глянуть на люде, що вони моторять («Гайдамаки»)
Оглядало	1	
Оглядати	2	
Оглядать	1	
Оглядіти	1	

«оглянутися»		
Оглянувся	1	Оглянувся –/ Галайди немає./ Ревуть гори – і будинок З ляхами гуляє/ Коло хмари. («Гайдамаки»)
Оглянулась	2	
Оглянься	1	
«побачити»		
Побач	1	І люде темнії, незрячі./ Дива господнії побачать («Ісаія Глава 35») Орють лихо./ Лихом засівають./ А що вродить? побачите, / Які будуть жнива! («І мертвим, і живим...») то хоч звичаю/ Козацького наберешся/ Та побачиш світа./ Не такого, як у бурсі («Невольник»)
Побачать	4	
Побачив	6	
Побачила	2	
Побачили	3	
Побачим	1	
Побачимо	5	
Побачите	3	
Побачить	7	
Побачиш	5	
Побачу	8	
Побачуть	1	
«поглядати»		
Поглядав	1	Вздовж байдака/ Знову походжає/ Пан-отаган та на хвилю/ Мовчки поглядає («Іван Підкова») Помолюся Господеві/ Серцем одиноким/ І на злих моїх погляну / Незлим моїм оком (Псалми Давидові, 53 «Боже, спаси, суди мене...»)
Поглядає	10	
Поглядала	3	
Поглядало	1	
Поглядаю	2	
Погляне	3	
Поглянем	1	
Поглянемо	1	
Погляну	2	
Поглянув	1	
Поглянути	1	
«подивитися»		
Подивився	11	України далекої./ Може, вже немає./ Полетів би, подивився, Так бог не пускає («Сон. У всякого своя доля...») Душе моя, / .../ хіба ти не бачиш./
Подививсь	2	
Подивилась	10	
Подивились	3	
Подивилосьь	2	

Територія мови Тараса Шевченка

Подивися	22	Хіба ти не чуєш людського плачу?/ То глянь, подивися («Сон. У всякого своя доля...»)
Подивись	4	
Подивитись	9	
Подивіться	12	Ой Богдане!/ Нерозумний сину!/ Подивись тепер на матір,/ На свою Україну («Розрита могила»)
Подивітесь	2	
Подивіться	5	
Подивлюся	4	Червоне сонце аж горить./ І сонце хоче подивиться ,/ Що будуть з праведним творить?! («Єретик»)
Подивлюсь	5	
Подивляться	2	Чи, може, вже з неба/ Подивлюсь на Україну,/ Подивлюсь на тебе («А. О. Козачковському»)
«позирати»		
Позирав	2	А дівчина собі стоїть,/ Неначе вкопана, під гаєм/ І сумтно, сумно позирає / На той широкий божий став («Марія»)
Позирає	6	
Позирали	2	
Позирнуть	1	
«розглядати»		
Розглядає	2	Ледве вийшла: усміхнеться./ То піде, то стане,/ Розглядає, дивується,/ Та любо, та тихо, Ніби вчора народилась... («Невольник»)
«очі»		
Витріщати очі	3	
Вилупив баньки з лоба	1	
Очей не зводить	2	Ой зоре! зоре! – і сльози кануть./ Чи ти зійшла вже і на Україні?/ Чи очі карі тебе шукають /
Очей нарадувать		На небі синім? Чи забувають? («N.N. Сонце заходить, гори чорніють...»)
Очей не спускають	1	Підняла/ На той Фавор свої святиє/ Очиці кроткіє Марія/ Та й усміхнулась («Марія»)
Очі шукають		

**Додаток 2. Фіксація лексичних новотворів Т. Шевченка
у словниках**

Умовні скорочення і позначки:

ілюстр. – ілюстрація

* – зафіксовано в словнику з покликанням на твори або з контекстом із твору Т.Г. Шевченка

** – зафіксовано в «Словнику мови Шевченка» (ШЕВЧЕНКО-64), однак відсутнє у 12-томному повному зібранні творів Т.Г. Шевченка і в «Конкорданції поетичних творів Тараса Шевченка»

	ЖЕЛЕХ (сторінка)	БГ (том, сторінка)	СУМ (том, сторінка)	ШЕВЧЕНКО-61 (сторінка)	ШЕВЧЕНКО-64 (том, сторінка)
1 Білохатий	30*	1:67*			
2 Вбогодухий		4:307 (убогодухий)	10:358 (убогодухий / вбогодухий)*		
3 Великолiтний	61*	1:132*	1:320*		
4 Веселіс-надія**					1:71
5 Високочолій		1:188*	1:495		
6 Давнеколишній		1:355			
7 Днедавний	187*	1:394*	2:314*	79	
8 Доброзичлущий	189				
9 Добросердий- малий	189* (добросердий)	1:399 (добросердий)	2:325 (добросердий)		
10 Златомальований	302*	2:157*			
11 Злозачатий	304*				
12 Злозначаючий	304*				
13 Золотополий	313*	2:179*			

14	Золотохвильй	313* (золотохвильй)	2:179* (золотохвильй)			
15	Зрище	315*			107–108	
16	Каліка-недоріка				115	
17	Козачизна**					1:334
18	Костокрилий	371*	2:291*			
19	Крутоберегий		2:315*	4:377*	28 (у реєстрі відсутнє)	
20	Ланцог-пута		2:343*			
21	Львєня				130 (львєня)	
22	Малосиллий	425	2:402*	4:612*		
23	Московщєня	454*				
24	Неврог	505				
25	Недвигий	454*		5:283 (недвиги - ім.)	145	
26	Одина-самотина	557*	3:39*(одина)		154 (одина)	
27	Одногласє	558*		5:638*		
28	Правда-мста			4:818* (ільнстр. до мста; у реєстрі відсутнє)		
29	Прєнеповинний	737*	2:452*	4:818* (ільнстр. до мугикати; у реєстрі відсутнє)		

30	Переваги-ваги			3:110*				
31	Пропий-воли*	775*						2:171
32	Проспіваний**							2:173
33	Псаля	786*						
34	Ратище-дрючина			4:113* (ілюстр. до семип'яденний)	9:122* (ілюстр. до семип'ядний)			
35	Самотний	851*						
36	Свіжомолодий**							2:229
37	Семип'яденний			4:113*	9:122* (ілюстр. до семип'ядний)	204		
38	Синемундирний	864						
39	Сніговерхий*	890						
40	Снігокві*							2:272 (сніго- квіт**)
41	Снігоцвіт**	890 (снігоцвіт)		4:161*				2:272
42	Сороченя				9:466*			
43	Спва				9:513*	212		
44	Слоборник				9:546*			
45	Сторіки			4:210*				
46	Тихолобець- святій	965* (тихолобець)						
47	Тихо-сумний (Тихосумний**)	965 (тихосумний)						2:329 (тихосумний**)

48	Трибрагний		4:282*				
49	Тупорилый	993*	4:295				10:322
50	Турба	993*			230		
51	Тьма-неволя**						2: 355
52	Тьма-юдоля*						2: 355
53	Усобище				236		
54	Фельдфебель- цар				238		
55	Хитрошгий	1038*					
56	Широкополий	1090* (широкополий)		11:461*		28, 249	
57	Щенити	1104					
58	Юлкоборечь	1108*					

ЛІТЕРАТУРА

1. *Агеева В.* Роман Ліни Костенко абсолютно непереконливий психологічно // КРАЇНА. – Ч. 10 (63). – 2011. – С. 28-31.
2. *Ажнюк Б.М.* Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К.: Рідна мова, 1999. – 450 с.
3. *Алаторцева С.И.* Проблемы неологии и русская неография : автореф. дисс. на соиск. науч. степени доктора филол. наук / С.И. Алаторцева. – СПб, 1999. – 40 с.
4. Афоризми Тараса Шевченка // *Степанишин Б.* Українська поетична афористика минулого тисячоліття. – Тернопіль, 2004. – С. 37–42.
5. *Багдановіч М.* Краса і сила. Опыт исследования стиха Т.Г. Шевченко / Т. 2 М. Багдановіч // Збор твораў. – Мінск, 1968. – С. 149–150.
6. *Барабаш Ю.* «В ПЕТРОПОЛІСЬКІМ ЛАБІРИНТІ...» Петербург у житті й творчості Тараса Шевченка // Режим доступу: <http://vsiknygu.net.ua/neformat/6234/>
7. *Барабаш Ю.* Григорій Сковорода / Ю. Барабаш // Слово і час. – 1997. – № 7. – С. 27–29.
8. *Барабаш Ю.* Просторинь Шевченкового Слова / Ю. Барабаш. – К.: Темпора, 2011. – 506 с.
9. *Барабаш Ю.* Слово // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 279–301.
10. *Барабаш Ю.* Україна // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 11–50.
11. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й національно-софська парадигма. – К., 2004. – 180 с.
12. *Бережан С.Г.* Современные требования лингвистической теории и реальные нужды практики в словарном деле / С.Г. Бережан // Теория языка и словари. – Кишинев, 1988. – С. 10–15.
13. *Бибик С.* «На раду тиху, на розмову, Коли ми зйдемося знову...» (маркери усності в поемах Тараса Шевченка) // Культура слова. – Вип. 80. – К., 2014. – С. 140-141.
14. *Білецький О.І.* Перекладна література візантійсько-болгарського походження // *Білецький О.І.* Зібрання праць: У 5 т. – К., 1965. – Т. 1. – С. 134.
15. *Білецький О.І.* Шевченко і світова література / О.І. Білецький // 36. АН УРСР «Пам'яті Шевченка». – К., 1939. – С. 211. – 584 с.

16. Білодід І.К. Крилате слово Шевченка / І.К. Білодід // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: 36. статей. – К., 1964. – С. 3–20.
17. Білодід І.К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. / І.К. Білодід. – К., 1964. – 135 с.
18. Блинохватова В.М. Русско-французский билингвизм российского дворянства первой половины XIX века: На материале писем: Дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19. – Ставрополь, 2005. – 179 с.
19. Бойко Ю. Творчість Т. Шевченка на тлі західноєвропейської літератури // Бойко Ю. Вибрані праці. – К.: Медекол, 1992. – С. 631–32.
20. Брижицька С.А. «Я не одинокий...»: Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.): моногр. / С.А. Брижицька. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 192 с.
21. Булаховський Л.А. Мовні засоби інтимізації в поезії Т.Г. Шевченка. Звертання / Л.А. Булаховський // Наукові записки АН УРСР. Інститут мови і літератури. – 1946. – Т. II. – С. 30–53.
22. Васильєва Л. Концепція літературної мови Вука Караджича і сучасна лінгвальна ситуація в південнослов'янському регіоні // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – Львів, 2009. – Вип. 48. – С. 185–200.
23. Ващенко В.С. Афористичність мови Шевченкових поезій // 36. праць 24 наук. шевченк. конф. – К., 1982. – С. 209–214.
24. Ващенко В.С. Лексика «Енеїди» І.П. Котляревського : показчик слововживання / В.С. Ващенко, Ф.П. Медведєв, П.О. Петрова. – Харків : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1955. – С. 3–5.
25. Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка / В.С. Ващенко. – Харків : Вид-во ХДУ, 1963. – 252 с.
26. Ващенко В.С. Передмова // Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка : словопоказчик / В.С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1982. – 83 с.
27. Ващенко В.С. Словник мови Шевченка / В.С. Ващенко // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка : зб. статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 21–29.
28. Веневцева Л.В. Інструкція до укладання Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка // Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка ; за ред. Л.В. Веневцевої : [у 3 т]. – Харків : ХДУ, 1979. – Т. 1. – 1979. – С. I–XIII.
29. Веселовська З.М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй

- (кінець XVI – початок XVIII ст.) / З.М. Веселовська. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1970. – 163 с.
30. *Виноградов В.В.* Стиль Пушкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – 619 с.
  31. *Виноградов В.В.* Язык Пушкина. Пушкин и история русского литературного языка. – М.-Л.: Academia, 1935. – 457 с.
  32. *Винокур Г.О.* Пушкин и русский язык // *Винокур Г.О.* Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 189-206.
  33. *Вокальчук Г.М.* Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) ; за ред. А.П. Грищенка : [монографія] / Г.М. Вокальчук. – Рівне : НВЦ «Перспектива», 2004. – 524 с.
  34. *Вокальчук Г.М.* Етапи становлення й розвитку українського авторського словникарства. Особливості лексикографічної фіксації новотворів / Г.М. Вокальчук // Проблеми й перспективи авторської лексикографії. «Регіональний» словник поетичних неологем (Рівненщина) / відп. ред. Г.М. Вокальчук. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Острогор : НаУ «Острозька академія», 2008. – С. 3–68.
  35. *Вокальчук Г.М.* Словотворчість українських поетів ХХ століття : [монографія] / Г.М. Вокальчук ; відп. ред. С.Я. Єрмоленко. – Острогор : НУ «Острозька академія», 2008. – 536 с.
  36. *Гак В.Г.* Новые слова и новые словари / В.Г. Гак // Новые слова и словари новых слов ; отв. ред. Н.З. Котелова. – Л., 1983. – С. 15–29.
  37. *Гак В.Г.* Язык Пушкина и французский язык / В.Г. Гак // Вопросы языкознания. – 2000. – № 2. – С. 79–89.
  38. *Гаспаров Б.М.* Поэтический язык Пушкина как факт истории русского литературного языка / Б.М. Гаспаров. – СПб.: Академический проект, 1999. – 400 с.
  39. *Гнатюк Л.П.* Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: Автореф. дис. ... д.філол.н.: 10.02.01. – К., 2011. – 35 с.
  40. *Гнатюк Л.* Староукраїнське джерело мови Тараса Шевченка // Культура слова. – 2014. – Вип. 80. – С. 6-20.
  41. *Гончар О.І.* Українська література передшевшенківського періоду і фольклор / О.І. Гончар. – К. : Наук. думка, 1982. – 312 с.
  42. *Гончар О.* Цвіт народного слова // Культура слова. – К., 1977. – Вип. 12. – С. 18.
  43. *Грабович Г.* Між словом і схемою (У пошуках Шевченкового тексту) // Г. Грабович // Сучасність. – 1993. – № 11. – С. 105–121.

44. *Грабович Г.* Між словом і схемою (у пошуках Шевченкового тексту) / Г. Грабович // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 145-152.
45. *Григорьев В.П.* Поэт и слово. Опыт словаря / В.П. Григорьев. – М. : Наука, 1973. – 455 с.
46. *Григорьев В.П.* Словарь языка русской советской поэзии : Проспект. Образцы статей. Инструктивные материалы / В.П. Григорьев. – М. : Наука, 1965. – 223 с.
47. *Грица С.* Три складові фольклорної проекції в поезії Тараса Шевченка / С. Грица // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Вип. 5. – К., 2013. – С. 110-120.
48. *Гриценко П.* Мова Тараса Шевченка в дослідженнях Петра Тимошенка / П. Гриценко // *Тимошенко П.Д.* Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАН України. – К.: КММ, 2013. – С. 5–18.
49. *Гриценко П.* Призабута сторінка лексикографічної шевченкіани / П. Гриценко // Українська мова. – 2014. – № 3 (51). – С. 3–11.
50. *Грузман З.* Образ Шевченка у творчості П. Тичини // Зб. праць 24 наук. Шевченк. конф. – К., 1982. – С. 175–183.
51. *Гундорова Т.* Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 324 с.
52. *Данилко П.* Поетична шевченкіана Максима Рильського / П. Данилко // Зб. праць 16 наук. Шевченк. конф. – К., 1969. – С. 162–177.
53. *Девкин В.Д.* Очерки по лексикографии / В.Д. Девкин. – М. : Прометей, 2000. – 397 с.
54. Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: зб. статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 163 с.
55. *Дзюба І.М.* Тарас Шевченко. Життя і творчість / І.М. Дзюба. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 720 с.
56. *Дзюба І.* Шевченко і Шіллер: візія ідеального стану суспільства / І. Дзюба // Вікно в світ: Зарубіжна література. – 1999. – № 2. – С. 187.
57. *Дядищева-Росовецька Ю.Б.* Про своєрідність і функції неологізмів у словесній творчості Шевченка / Ю.Б. Дядищева-Росовецька // Актуальні проблеми української лінгвістики : Теорія і практика : зб. наук. праць. – К., 2005. – С. 85–91.

58. *Еко У., Кар'єр Ж.-К.* Не сподівайтесь позбутися книжок. – Львів: Вид-во Старого Лева, 2015. – 256 с.
59. *Єрмоленко С.Я.* Народнописенне слово в мові Тараса Шевченка і українських поетів-романтиків 20–40 років XIX ст. / С.Я. Єрмоленко // Зб. праць 27 наук. шевченк. конф. – К., 1989. – С. 78–91.
60. *Єрмоленко С.* Прагматичний аспект словникового тексту / С. Єрмоленко // Семантика мови і тексту : зб. статей VIII Міжнар. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 160–164.
61. *Єрмоленко С.* Філософія мови Тараса Шевченка / С. Єрмоленко // Українська мова. – 2014. – №2. – С. 3-18.
62. *Єрмоленко С.Я.* Мова і українознавчий світогляд : [монографія] / С.Я. Єрмоленко. – К. : НДІ, 2007. – 444 с.
63. *Єрмоленко С.Я.* Неокраєне крило Шевченкового слова / С.Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. – К.: ІУМ НАН України, 2009. – С. 60–79.
64. *Єрмоленко С.Я.* Слова з префіксами *від-/од-* – фонетичні варіанти чи синоніми? // Акцентологія. Етимологія. Семантика: До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Скляренка. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 601-612.
65. *Єрмоленко С.Я., Єрмоленко В.І., Бибик С.П.* Новий словник епітетів української мови [за ред. С.Я. Єрмоленко] / С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленко, С.П. Бибик. – К.: Грамота, 2012. – 488 с.
66. *Єрмоленко С., Пономаренко А.* Лінгвошевченкіана над часом (рецензія) // Українська мова. – 2014. – №4. – С. 161-166.
67. *Жайворонок В.В.* Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. пос. / В.В. Жайворонок – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
68. *Житецький П.Г.* Вибрані праці: Філологія / Упор., вст. ст. і примітки Л.Т. Масенко. – К., 1987. – С. 228-232.
69. *Жовтобрюх М.А.* Неологізми / М.А. Жовтобрюх // Шевченківський словник : [у 2 т.]. – К., 1978. – Т. 2. – С. 44.
70. *Журба І.Я.* Стилістичні функції біблійних образів у поезії Т.Г. Шевченка // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: Зб. статей. – К., 1964. – С. 49–55.
71. *Забужко О.* Інший формат. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 20-36.
72. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу// Режим доступу: http://libruk.in.ua/templates/protostar/html/reader/reader.php?shevchenkv_mif

Територія мови Тараса Шевченка

73. *Загайко П.К.* Традиції Шевченка в поезії П.Г. Тичини // 36. праць 14 наук. Шевченк. конф. – К., 1966. – С. 338–351.
74. *Івакін Ю.О.* Стиль політичної поезії Шевченка: Етюди. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 280 с.
75. *Іванова Н.Н.* Поэтический язык XIX–XX вв. Лексикографический аспект изучения // Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический язык и идиостиль: Общие вопросы. Звуковая организация текста / Н.Н. Иванова; под ред. В.П. Григорьева. – М.: Наука, 1990. – С. 46–56.
76. *Ігнатенко М.* Авторемінісценції у творчості Тараса Шевченка // Дивослово. – 2003. – №5. – С. 10–13.
77. *Ільїн В.С.* Мова творів Т.Г. Шевченка // Курс історії української літературної мови [за ред. І.К. Білодіда]. Т. 1 (Дожовтневий період). – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 211–262.
78. *Ільїн В.С.* Народність у порівняннях Т.Г. Шевченка / В.С. Ільїн // Мовознавство: наук. зап. Ін-ту мовознавства. – Т. 7. – 1949. – С. 31–46.
79. *Кадомцева Л.О.* Из спостережень над граматичними і стилістичними функціями звертань у поезії Т.Г. Шевченка // Дослідження з мовознавства. – Вип. 2. – 1963. – С. 3–14.
80. *Калашиник В.С.* Естетичний аспект розвитку мови: здобутки української поетичної фразеології та афористики // *Калашиник В.* Людина та образ у світлі мови. – Х., 2011. – С. 311–316.
81. *Калашиник В.С.* «Апостол правди і науки...» // Культура слова. – Вип. 37. – К., 1989. – С. 14–17.
82. *Калашиник В.С.* Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду: Семантико-типологічний аспект / В.С. Калашиник. – Х.: Вища школа, 1986. – С. 138–139.
83. *Калинкин В.М.* Теория и практика лексикографии поэтонимов (на материале творчества А.С. Пушкина) / В.М. Калинкин. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 247 с.
84. *Караулов Ю.Н.* Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю.Н. Караулов. – М., 1981. – 363 с.
85. *Караулов Ю.Н.* О принципах «Словаря идиолекта Достоевского» (К выходу 1 выпуска «Словаря языка Достоевского. Лексический строй идиолекта») / Ю.Н. Караулов, Е.Л. Гинзбург // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М., 2002. – № 1. – С. 104–120.

86. *Караулов Ю.Н.* Словарь и человек / Ю.Н. Караулов // Теория языка и словаря. – Кишинев, 1988. – С. 5–10.
87. *Карпенко М.А.* «Словник мови Шевченка» и «Словарь русских произведений Шевченка» как обобщающий лексикологический источник / М.А. Карпенко // Русское языкознание : Междуведомств. науч. сборник. – К., 1989. – Вып.18. – С. 11–18.
88. *Касарес Х.* Введение в современную лексикографию / Х. Касарес ; [пер. с испан. Н.Д. Арутюновой]. – М. : Изд-во иностр. литер., 1958. – 354 с.
89. *Клименко О.* З творчої лабораторії Шевченка: Ритміко-інтонаційні зміни / О. Клименко // Збірник праць двадцять сьомої наукової шевченківської конференції. – К., 1989. – С. 148–154.
90. *Клочек Г.* Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація: посіб. для вчителя / Г. Клочек. – Тернопіль: Богдан, 2014. – 384 с.
91. *Ковалев В.П.* «Словник мови Шевченка» в двох томах. К. : Наук. думка, 1964 [рецензія] / В.П. Ковалев // Вопросы языкознания. – 1966. – № 1. – С. 129–133.
92. *Ковалик І.І.* Наукові філологічні основи укладання і побудови Словника мови художніх творів Івана Франка / І.І. Ковалик // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – Вип. 9. – С. 3–8.
93. *Ковалик І.І.* Передмова / І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.М. Полюга // Лексика поетичних творів Івана Франка. Методичні вказівки з розвитку лексики. – Львів : ЛДУ, 1990. – С. 4–8.
94. *Коваль А.П., Коптілов В. В.* 1000 крилатих виразів української літературної мови: Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази / А.П. Коваль, В.В. Коптілов. – К.: Наук. думка, 1964. – 671 с.
95. *Ковтун Л.С.* Академічні словники Т.Г. Шевченка / Л.С. Ковтун // Мовознавство. – 1989. – № 2. – С. 68–70.
96. *Колесник Г.М.* «З'являються нові слова у мові» / Г.М. Колесник // *Тичина П.* Квітни, мово наша рідна! – К., 1971. – С. 5–200.
97. *Колесник Г.М.* «Нам треба голосу Тараса» // Культура слова. – К., 1984. – Вип. 26. – С. 11–15.
98. *Колесник Г.М.* Слово Т.Г. Шевченка у поетичній творчості М.Т. Рильського // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка. Зб. статей. – К., 1964. – С. 138–154.
99. *Колесса О.* Шевченко і Міцкевич. – Львів, 1894. – 116 с.

100. Колесса Ф.М. Про вагу наукових дослідів над усною словесністю // Фольклористичні праці. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 17–33.
101. Колесса Ф. Фольклористичні праці. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка / Ф. Колесса. – К.: Наук. думка, 1970. – 268 с.
102. Комаринець Т. Шевченко і народна творчість / Т. Комаринець. – К., 1963. – 232 с.
103. Кониський О. Т. Шевченко в останні часи свого життя / О. Кониський // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1897. – Т. II. – С. 25.
104. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. Т. 1-4 / Ред. й упор. О. Ільницького, Ю. Гавриша. – Нью-Йорк-Едмонтон-Торонто, 2001.
105. Кононенко В.І. Мова у контексті культури / В.І. Кононенко. – К.-Івано-Франківськ, 2008. – 391 с.
106. Космеда Т.А., Осіпова Т.Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях: Тлумачний словник нового типу. – Дрогобич, 2010. – С. 72-74.
107. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н. З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978. – С. 5–26.
108. Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка: Літературно-критичний нарис / І.М. Коцюбинська. – К., 1990. – 272 с.
109. Коцюбинська М.Х. Мої обрії: В 2 т. Т.1 / М.Х. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2004. – 336 с.
110. Коць Т. Тарас Шевченко і становлення літературної норми // Культура слова. – Вип. 80. – К., 2014. – С. 20-32.
111. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський. – К.: Парапан, 2003. – 240 с.
112. Кузьміна Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. – Екатеринбург, Омск, 1999. – 266 с.
113. Куліш П.О. Твори: В 2 т. / П.О. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – 586 с.
114. Кульчицький І.М. Комп'ютерна технологія інформаційних лексикографічних моделей: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук / І.М. Кульчицький. – К., 2002. – 20 с.
115. Курс історії української літературної мови. Т. 1 [за ред. акад. І.К. Білодіда]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 595 с.
116. Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст. / Г.А. Левченко. – К.-Х., 1946. – 144 с.

117. *Левченко Г.* Місце Шевченка в історії української літературної мови / Г. Левченко // Наукові записки Київського ун-ту: збірник філологічного факультету. – №1. – 1939. – С. 7-145.
118. *Лисиченко Л.А.* Із спостережень над мовними традиціями Т. Шевченка в поезії А. Малишка // Вісник Харківського університету. №7. Серія філологічна. Вип. 1. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1965. – С. 42-46.
119. Літературна норма і мовна практика: монографія / [Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Коць Т.А. та ін.]. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. – 320 с.
120. *Лотман Ю.М.* Пушкин: Биография писателя. Статьи и заметки. – СПб., 1995. – 847 с.
121. *Маланюк Є.* Книга спостережень: Статті про літературу / Є. Маланюк. – К.: Дніпро, 1997. – 430 с.
122. *Маленко О.О.* Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): Монографія. – Х., 2010. – 486 с.
123. *Малеча Н.* Словничок Шевченківської мови / [уклад. Нестор Літописець [Н. Малеча]. – Миколаїв, 1916. – 66 с.
124. *Манолі І.З.* Лексикографія и стилистика потенциального слова / И.З. Манолі. – Кишинев : Штиинца, 1988. – 168 с.
125. *Масенко Л.Т.* Опозиція «усне – писемне» у мові творів Тараса Шевченка // Культура слова. – Вип. 80. – К., 2014. – С. 32-41.
126. *Масенко Л.Т.* «Святої правди голос новий» (одне з ключових понять християнської культури в поезії Шевченка) / Л. Масенко // Культура слова. – Вип. 43. – 1992. – С. 29-35.
127. *Мацько Л.І.* «Злоначинающих спина...» (старослов'янізми в поезії Т. Шевченка) / Л.І. Мацько // Культура слова : зб. статей. – К., 1989. – Вип. 37. – С. 25–30.
128. *Мацько Л.* Стилистична система комедії «Сон» Тараса Шевченка // Культура слова. – Вип. 80. – К., 2014. – С. 59-73.
129. *Мацько Л.І.* Тарас Шевченко – основоположник нової української літературної мови // Українська мова в освітньому просторі: навч. посібник. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С.175–204.
130. *Мех Н.О.* Структура лексико-семантичного поля «МОВА-СЛОВО» в українській поетичній мові ХІХ – початку ХХ століття. – К., 2001. – 182 с.
131. *Митрополит Іларіон.* Шевченко як творець української літературної мови / Митрополит Іларіон // Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – С. 5–34.

132. Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / М. Мозер / Пер з нім. Володимир Кам'янець. – Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 32. (Серія «Історія мови»). – Львів, 2012. – 328 с.
133. Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. – М.: Наука, 1978. – 356 с.
134. Німчук В.В. До проблеми про старокнижні елементи й «діалектизми» в Шевченковій поезії / Василь Німчук // Українська мова. – 2015. – № 4 (56). – С. 3-25.
135. Новые стихотворения Пушкина и Шавченки / А.С. Пушкин, Т.Г. Шевченко. – [Факс. відтворення вид.: Лейпциг : Вольфган Гергард, 1859]. – [Харків : друк. ім. М.В. Фрунзе, 1937]. – [2], 43, [3] с.
136. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших. Уклав М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 765 с.
137. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Тарас Шевченко [Упор., автор передмови і коментарів М. Тимошик] / І. Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 438 с.
138. Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / І. Огієнко. – Вінніпег : накладом т-ва «Волинь», 1961. – 256 с.
139. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег : накладом т-ва «Волинь», 1979. – Т. 1. – 365 с.
140. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – 272 с.
141. Огієнко І. Український літературний наголос / І. Огієнко – Вінніпег : TheChristianPress, 1952. – 303 с.
142. Огієнко І. Український наголос на початку XVII віку / І. Огієнко. – Жовква : ЧСВВ, 1926. – 31 с.
143. Огієнко І. Український стилістичний словник : підруч. кн. для вивч. укр. літ. мови / І. Огієнко. – 2-ге вид. – Вінніпег : накладом т-ва «Волинь», 1978. – 496 с.
144. Павличко С. Теорія літератури. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 679 с.
145. Паламарчук Л.С. Лексикографія / Л.С. Паламарчук // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія ; за заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1973. – С. 292–326.

146. *Паламарчук Л.С.* Словарь как языковая летопись эпохи / Л.С. Паламарчук // Теория языка и словари. – Кишинев, 1988. – С. 35–40.
147. *Панченко В.* Поліфонія шевченкознавчих інтерпретацій // *Барабаш Ю.* Просторинь Шевченкового слова. – К.: Темпора, 2011. – С. 7-14.
148. *Перцова Н.Н.* Словарь неологизмов Велимира Хлебникова / Н.Н. Перцова // Русская авторская лексикография XIX – XX веков : [антология; отв. ред. Ю. Н. Караулов]. – М., 2003. – С. 424–432.
149. *Пидкаминна Л.* Эпитеты-церковнославянизмы как средство моделирования поэтической картины мира (на материале поэтического творчества Т.Г. Шевченко) / Л. Пидкаминна // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 10. – Т. 2. – С. 97–99.
150. *Пилип'юк О.* Художній світ ранніх балад Т.Г. Шевченка // 3б. праць 27 наук. шевченк. конф. – К., 1989. – С. 92–100.
151. *Пільгук І.* Шевченко і фольклор / І. Пільгук // Літературна критика. – № 4. – 1936. – С. 68-88.
152. *Пісні Великого Кобзаря.* – К., 1964. – 396 с.
153. *Плющ Л.* Християнська філософія Шевченка // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 96 – 102.
154. *Попов П.М.* Шевченко і Скворода / П.М. Попов // Матеріали до вивчення історії української літератури : посіб. для філол. ф-тів унів і пед. ін-тів : у 5 т. / [редкол.: О.І. Білецький та ін.]. – К., 1961. – Т. 2. – С. 474–480.
155. *Потебня О.* Естетика і поетика слова: Збірник. – К., 1985. – 302 с.
156. *Пустовіт Л.О.* Словник української поезії другої половини ХХ століття (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. дра філол. наук : спец. 10.02.01 / Л.О Пустовіт. – К., 1993. – 37 с.
157. *Пушкин А.С.* Полное собрание сочинений: В 10 т. – М., 1962. – Т. 6. – 839 с.
158. *Рашкевич Я.К.* Некоторые проблемы лексических инноваций и их отражение в лексикографических источниках / Я.К. Рашкевич // Лексические и грамматические инновации : сб. науч. трудов. – Рига : ЛГУ им. П. Стучки, 1982. – С. 102–109.
159. *Рашкевич Я.К.* Неология и неография / Я.К. Рашкевич // Неологизмы в лексике, грамматике и фонетике : сб. науч. трудов. – Рига : Изд-во Латвийского гос. ун-та им. П. Стучки, 1985. – С. 126–131.
160. *Ревзина О.Г.* Язык и время в пушкинском поэтическом контексте // Пушкин и поэтический язык XX века: Сборник статей,

- посвящений 200-летию со дня рождения А.С. Пушкина. – М.: Наука, 1999. – С. 179-187.
161. *Ревуцький Д.* Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький. – К., 1939. – 63 с.
  162. *Рильський М.* Поетика Шевченка / М. Рильський // Наукові записки Інституту мови і літератури АН УРСР. – Т. II. – К., 1946. – 26 с.
  163. *Рильський М.* Слово про літературу. – К., 1974. – С. 383.
  164. *Рильський М.* Як парость виноградної лози / М. Рильський. – К., 1973. – 263 с.
  165. *Росовецький С.* Біблійні мотиви у творчості Шевченка // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 344–372.
  166. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови / В.М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
  167. *Русанівський В.М.* У слові – вічність : (мова творів Т.Г. Шевченка) / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 2002. – 238, [1] с.
  168. *Русанівський М.* Шевченко і українські романтики / М. Русанівський // Т.Г. Шевченко: зб. статей до 125-ліття з дня народження. 1814-1939. – К., 1939. – С. 47.
  169. *Сверстюк Є.* Шевченко і час. – К., 1996.
  170. *Сімович В.* Праці: У двох томах. Том 1: мовознавство / В. Сімович [упорядкування і передмова Л. Ткач]. – Чернівці: Книги–ХХІ, 2005. – 530 с.
  171. *Січкара С.А.* Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / С.А. Січкара; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. – К., 2003. – 19 с.
  172. Словник епітетів української мови / С.П. Бирик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт ; [за ред. С.Я. Єрмоленко]. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.
  173. *Смілянська В., Чамата Н.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К., 2000. – 208 с.
  174. *Смілянська В.Л.* Шевченкознавчі роздуми. – К., 2005. – 492 с.
  175. *Ставицька Л.О.* Про один поетичний образ Тараса Шевченка // Культура слова. – Вип. 37. – К., 1989. – С. 33-36.
  176. *Струганець Л.В.* Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 / Л.В. Струганець. – К., 2002. – 36 с.
  177. *Сумцов Н.Ф.* О мотивах поэзии Т.Г. Шевченко / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. – Т. 60. – № 2. – 1898. – С. 211.

178. *Тараненко О.О.* Мови письменника словник // Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 355–356.
179. *Тараненко О.О.* Словник / О.О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 610–612.
180. *Тарнавський Ю.* Література і мова // Сучасність. – Ч. 3. – 1972. – С. 54.
181. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка [Барабаш Ю., Боронь О. та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – 372 с.
182. *Тимошенко П.Д.* Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменик) / П.Д. Тимошенко // Збірник праць п'ятнадцятої наукової Шевченківської конференції. – К., 1968. – С. 133–162.
183. *Тимошенко П.Д.* Морфологічні риси мови творів Шевченка (особові форми дієслів) / П.Д. Тимошенко // Збірник праць двадцять третьої наукової Шевченківської конференції. – К., 1979. – С. 115–130.
184. *Тимошенко П.Д.* Студії над мовою Тараса Шевченка / П.Д. Тимошенко / Інститут української мови НАН України. – К. : КММ, 2013. – 224 с.
185. *Тимошик М.С.* Канадська шевченкіана митрополита Іларіона / М.С. Тимошик // *Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / [упоряд., авт. передмови і коментарів Тимошик М.С.]. – К. : Наша культура і наука, 2003. – С. 5–36.
186. *Ткаченко О.* Шевченко і мови: ерудиція і творчість / О. Ткаченко // Слово і час : наук.-теорет. журн. – 2014. – № 8. – С. 3-11.
187. *Топоров В.Н.* Петербургский текст русской литературы: избр. тр. / В.Н. Топоров. – СПб.: Искусство СПб, 2003. – 616 с.
188. Українські поети-романтики 20-40-х років XIX ст. – К. : Дніпро, 1968. – 636 с.
189. *Ушкалов Л.В.* Гуманізм Тараса Шевченка / Л. Ушкалов // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т. 11. – Харків, 2005. – С. 59–84.
190. *Фельдман Н.И.* Оказиональные слова и лексикография / Н. И. Фельдман // Вопросы языкознания. – 1957. – № 4. – С. 64–73.
191. *Филлмор Ч.Дж.* Об организации семантической информации в словаре / Ч.Дж. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. –

- Вып. XIV. Проблемы и методы лексикографии. – М. : Прогресс, 1983. – С. 23–60.
192. *Фоменко И.В.* Цитата / И.В. Фоменко // Введение в литературоведение: Литературное произведение: основные понятия и термины. – М.: Высш. шк., 1999. – С. 496–506.
193. *Франко З.Т.* Засоби мовної майстерності лірики Т. Шевченка періоду заслання // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: зб. статей. – К., 1964. – С. 76-98.
194. *Франко І.Я.* Переднє слово [до видання «Перебенді» Т.Г. Шевченка, Львів, 1889] // *Франко І.Я.* Твори: В 50 т. Т. 27 / І.Я. Франко. – К., 1976. – С. 285-307.
195. *Франко І.Я.* Із секретів поетичної творчості // *Франко І.Я.* Твори : В 20 т. Т. 16 / І.Я. Франко. – К., 1955. – С. 265.
196. *Хрестоматія* матеріалів з історії української літературної мови. – Ч. 1. / Упор. П.Д. Тимошенко. – К., 1959. – 360 с.; Ч. 2. – К., 1961. – 346 с.
197. *Чамата Н.П.* Типи віршової інтонації / Н.П. Чамата // Творчий метод і poetика Т.Г. Шевченка. – К., 1980.– С. 380-443.
198. *Черторижська Т.К.* Про деякі засоби розширення семантики і меж стилістичного вживання слова у Шевченка (за матеріалами «Словника мови Шевченка») / Т.К. Черторижська // Джерела мовної майстерності / Т.Г. Шевченка : зб. статей. – К., 1964. – С. 99–115.
199. *Черторижська Т. К.* Словник мови творів Т. Г. Шевченка / Т. К. Черторижська // Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй. – К., 1964. – С. 42–46.
200. *Черторижська Т.К.* Пушкінські традиції у мовній творчості Т.Г. Шевченка (на матеріалі російських творів поета) // Мовознавство. – 1974. – № 5. – С. 44-52.
201. *Шведова Н.Ю.* Лексическая система и ее отражение в толковом словаре / Н.Ю. Шведова // Русистика сегодня. Язык: система и ее функционирование. – М., 1988. – С. 52–166.
202. *Шведова Н.Ю.* Парадоксы словарной статьи / Н.Ю. Шведова // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре. – М., 1988. – С. 6–11.
203. *Шевельов Ю.* Критика поетичним словом: Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про «білі плями» // Світи Тараса Шевченка: Зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991. – С. 1-19.

204. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині ХХ століття (1900-1941): Стан і статус. – Нью-Йорк, 1987. – 208 с.
205. *Шевченківська енциклопедія*: В 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка; редкол.: М.Г. Жулинський (гол.) та ін. – К., 2012-2014.
206. *Шевченко Т.* Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>
207. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 т. / Т. Шевченко. – К., 1964. – Т. 6. – 632 с.
208. *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001 – 20??.
209. *Шевченко Т.Г.* Три літа. Автографи поезій. 1843-1845 рр. – К.: Наук. думка, 1966. – 236 с.
210. *Шерех Ю.* 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К. : Час, 1998. – С. 54–76.
211. *Яременко В.В.* На замовлення вічності // *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка.* – К.: Рад. письменник, 1990. – 477 с.
212. *Gajda S.* Styl narodowy jako kategoria stylistyczna / Stanisław Gajda // *Stylistyka XXI*, 2012. – S. 7-18.
213. *Łesiów M.* Poezja Tarasa Szewczenki w tłumaczeniu Piotra Kuprysia / M. Łesiów // *Szewczenko T. Kobziarz.* – Lublin, 2008. – S. 7.
214. *Smólkowa T.* Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej / T. Smólkowa. – Kraków : PAN, 2001. – 195 s.
215. *Smólkowa T.* Nowe słownictwo polskie. Przymiotniki i przysłówki / T. Smólkowa, D. Tekie.1 – Warszawa, 1977. – 139 s.

Наукове видання

Територія мови Тараса Шевченка

Монографія

С.Я. Ермоленко, Г.М. Вокальчук,
А.Ю. Ганжа, Л.П. Гнатюк,
Г.М. Сюта;
за ред. С.Я. Ермоленко

Художнє оформлення
та комп'ютерне верстування: *Олена Мумінова*

Підписано до друку 28.11.2016 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Обсяг 20,46 ум. др. арк., 14,18 обл.-вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам. № 1574

Видавничий дім Дмитра Бураго
ФОП «Бураго Дмитро Сергійович»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 4558 від 05.06.2013 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua, site: www.burago.com.ua